

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	4
'Aho	Tu'apulelulu, 15 Fepueli 2024

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmata Afi & Potungāue Tau Malu'i Fonua	Hon. Siaso Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Lao & Pilisone	Hon. Tiofilusi Tiueti
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hu Mai	Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula	Hon. Dr. Siale 'Akau'ola
'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Viliami Lātū
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalakalaka Faka'ekonomika	
'Eiki Minisitā Toutai	
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	Lord Vaea
'Eiki Minisitā ki Muli & Takimamata	Hon. Fekita 'Utoikamanu
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā	Hon. Lord Fohe
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi	Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu	Mateni Tapueluelu
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 6, Tongatapu	Dulcie Elaine Tei
Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu	Paula Piveni Piukala
Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu	Johnny Grattan Vaea Taione
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	Kapelieli Lanumata
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua	Dr. Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi
Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai	Mo'ale Finau
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa Light of Life Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua	Vātau Mefi Hui

FALE ALEA ‘O TONGA

**‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 4/2024
FAKATAHA ‘A E FALE ALEA ‘O TONGA**

**Fepueli 2024
10.00 am**

**‘Aho: Tu’apulelulu 15
Taimi:**

Fika 01		Lotu
Fika 02		Ui ‘o e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale Alea
Fika 03		Me’a ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea
Fika 04		Lipooti mei he Kautaha ‘Uhila ‘a Tonga (Tonga Power Limited)
Fika 05		KOMITI KAKATO:
Fika 06	6.1	Lipooti Komiti: Fika 3/2023: Komiti Tu'uma'u ki he Pa'anga fekau'aki mo e ‘Atita ‘o e Ngaahi Ngaue Fakapa’anga mo e Faipau ki he Lao 2020/21 – 2021/22
Fika 07	7.1	Fokotu’u Faka-Fale Alea: Fika 3/2023: Ke Fokotu’u ha Komiti Fili ke fakahoko ha talatalanoa mo e kakai fekau’aki mo e fili fakalukufua ‘o e kau Fakafofonga ‘o e Kakai (Fakafofonga Tongatapu 4)
Fika 08		NGAAHI FAKAMATALA FAKATA’U & LIPOOTI ‘ATITA & LIPOOTI ‘A’AHI:

	8.1	Potungae Fakamaau'anga 2022/2023
	8.2	'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale 2022/2023
	8.3	Potungae Toutai 2022/2023
	8.4	Potungae Fefakatau'aki mo e Fakalalakaka Faka'ekonomika 2022/2023

1

	8.5	Ngaahi Lipooti 'Atita 'o e Pa'anga Tokoni Faka-Fale Alea & Ngaahi 'Ofisi Fakavahenga, Fepueli 2021 – Sanuali 2023 (Vahenga 1 ki he 17)
	8.6	'Atita'i 'o e Ola – Sisitemi Fakafonua ki he Mo'ui Lelei 'a e Kakai 'oku Malohi mo Matu'uaki 'a e Ngaahi Fakatu'utamaki, Novema 2023
	8.7	Lipooti 'A'ahi Fale Alea – Vava'u 14
	8.8	Lipooti 'A'ahi Fale Alea – Vava'u 16
	8.9	'Ofisi Palemia 2021/2022 (<i>'I hono fakatonutonu fika 2</i>)
	8.10	Potungae Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga 2021/2022 (<i>'I hono fakatonutonu</i>)
	8.11	Potungae Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga 2022/2023 (<i>'I hono fakatonutonu</i>)
	8.12	Potungae MEIDECC 2021/2022 (<i>'I hono fakatonutonu</i>)
	8.13	Potungae MEIDECC 2022/2023
	8.14	Potungae Sitetisitika 'a Tonga 2021/2022
	8.15	Potungae Tamate Afi mo e Me'afakafokifa 'a Tonga 2021/2022 (<i>'I hono fakatonutonu</i>)
Fika 09		NGAAHI TU'UTU'UNI - FAKATATALI:

	9.1	Tu'utu'uni Fika 1/2024: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Toutai (Ngaahi Kolo Matatahi) 2023
	9.2	Tu'utu'uni Fika 4/2024: Tu'utu'uni Lao ki hono Pule'i 'o e Tute mo e 'Ekisia 2023
Fika 10		NGAUE KE LIPOOTI MEI HE KOMITI KAKATO KI FALE ALEA:
	10.1	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu)(Fika 1) ki he Fakamo'oni 2023 [Lao Fika 9/2023]. Tali mo e fakatonutonu (liliu 'a e ta'u 2023 ki he 2024)
	10.2	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu)(Fika 2) ki he Fakamo'oni 2023 [Lao Fika 10/2023]. Tali mo e fakatonutonu (liliu 'a e ta'u 2023 ki he 2024)
Fika 11		Ngaahi Me'a Makehe
Fika 12		Kelesi

KANOTOHI

Fale Alea 'o Tonga.....	10
Lotu	10
Ui 'a e Fale	10
Poaki.....	10
Me'a e Sea	10
Lipooti Kautaha 'Uhila TPL ki he hokohoko matemate 'uhila 'i Tongatapu	11
Kei lele faka'osi'osi ngaahi ngāue ki he 'uhila & polokalama ako ma'a e kau ngāue	17
Fehu'ia ola hono ngāue'aki tekinalosia & ma'u'anga ivi fakanatula ke holo ai 'uhila	18
Ngaahi hoha'a makehe fekau'aki mo e Kautaha 'Uhila 'a Tonga	26
Fokotu'u ke tånaki atu Lipooti mei he 'Uhila ki he talafatongia Komiti Fili ki he 'Uhila	29
Fakama'ala'ala Tu'utu'uni Ngāue 'a e Falé ki he 'ū lipooti kuo tali 'e he Fale Aleá	31
Komiti Kakato	32
Fehu'ia 'inivesimeni Pule'anga ne fai 'i he 2000 ne 'ohake 'i he Lipooti e 'Atita	32
Tokanga ki he 'ikai ma'u ha lekooti ki he fakatau MV Fuakavenga 2.....	33
Fehu'ia founa ngāue 'a e 'Atita ne talamai he'ene lipooti ne 'ikai ma'u mai ha fakamatala fekau'aki mo e ngaahi 'inivesi Pule'anga	34
Lipooti mei Fale Pa'anga nau ma'u lekooti e Kautaha <i>Ocean Royal Shipping</i>	35
'I kai ma'u ngaahi lekooti fiema'u he 'atita 'i he taimi fakahoko ai 'enau ngāue faka'atita.....	35
Tokanga ki he founa ngāue 'a e 'Atita 'i he tånaki fakamatala.....	35
Tokanga Tongatapu 5 ke ma'opo'opo founa ngāue fakahoko 'aki 'atita	37
Ma'u tomui ange ki he 'Atita fakamatala 'i he Ocean Royal Shipping & te'eki fakapapau'i 'Atita 13 miliona 'inivesi e Lulutai.....	38
Fakahā 'e he 'Atita ne 'osi fakafetu'utaki pe 'atita ki he ngaahi sino fiema'u mei ai ngaahi lekooti ka ne 'ikai ma'u mai ha tali	39
Tokanga ke fakapapau'i e fakamatala 'atita fekau'aki mo e ngaahi 'inasi iiki Pule'anga he ngaahi kautaha kau ai e Lulutai	39
Fokotu'u mei he Pule'anga fakafoki Lipooti 'Atita 'o fakalelei'i he 'oku ta'ekakato	40
Manavasi'i na'a fakafoki Lipooti 'Atita pea taimi fakafoki mai ai ki Fale Alea kei ta'ekakato pe ngaahi fakamatala/lekooti mei Falepa'anga	42
Tui 'oku ngalivale ke fakafoki Lipooti 'Atita hili ko ia na'e 'ikai ma'u lekooti/fakamatala mei Fale Pa'anga ki he fiema'u ngāue 'atita.....	45
Fokotu'u ke mohetolo alea'i Lipooti pea ke 'omai fakamatala mei he Minisita Pa'anga ki he 'uhinga 'ikai tukuange mai Falepa'anga fakamatala fekau'aki mo e Lulutai.....	46
Poupou ke toloi alea'i Lipooti 'Atita kae toki me'a mai Minisita Pa'anga ke tuku mai ngaahi fakamatala ki Fale Alea.....	46
Fokotu'u ke alea'i Lipooti 'Atita 'oua toe tali ki he Minisita Pa'anga he 'ikai ha faikehekehe ia ai	47
Ngaahi Tu'utu'uni ngāue 'a e Fale Alea fekau'aki mo e fakafehu'i hou'eiki Minisita he Kapineti.....	49

Fehu'ia tu'unga teu langa kiliniki mo'ui 'i Kolomotu'a	50
Fehu'ia e pa'anga folau ngaahi hoa kau Minisita he folau fakalotofonua mo muli foki.....	51
Tali Pule'anga fekau'aki mo e fehu'ia pa'anga folau hoa kau Minisita.....	51
Tokanga pe 'oku kei toe vouti ki he tauhi ngaahi toumu'a fakapule'anga	52
Fehu'ia pe 'oku 'i ai ha ngafa fatongia Pule'anga ke hiko ngaahi veve lalahi.....	53
Tali Pule'anga ki hono fehu'ia ha tokoni ki he hiko ngaahi veve lalahi	53
Tokanga ki he taha ngaahi hala ke ngāue'aki he Va'a Tamate Afi tautefito hoko he taimi fakatamaki	54
Feinga Pule'anga ke a'u ke tanu hala 'ohake 'e Tongatapu 4.....	54
Fehu'ia e fokotu'utu'u Pule'anga ke fakahiki kau fakatau koloa toutai mei he Uafu Faua	55
Kei tu'uma'u pe tu'utu'uni Pule'anga fekau'aki mo e kau fakamaketi toutai he Hala Vuna	55
Fehu'ia pē 'e lava 'i he Patiseti ta'u fakapa'anga hoko hiki hake tokoni'i fakafo'i 'ulu he Pule'anga ngaahi ako siasi	56
Kei tu'uma'u pe taumu'a Pule'anga ke tokonia 'aki hiki tokoni fakafo'i 'ulu Pule'anga ki he ngaahi ako siasi	56
Fehu'ia polokalama talatalanoa mo e kainga Tonga 'i muli fekau'aki mo e ngaahi me'a fakakelekele & fakamole fakapa'anga he folau	56
Tali Pule'anga ki he polokalama fakatalanoa mo e kainga Tonga fekau'aki mo e ngaahi me'a fakakelekele.....	57
Fakamole he folau Pule'anga he polokalama talatalanoa mo e kakai 'i muli he ngaahi me'a fakakelekele.....	58
Fehu'ia 'a e polokalama tanu mo e monomono hala 'a e Pule'anga	61
Tali 'a e Pule'anga ki hono fehu'ia 'ene polokalama tanu mo monomono hala.....	62
Fehu'ia pe 'e langa 'afē fale kāinga 'o Kanokupulo na'e uesia he puna mo'ungaafi HTHH	63
Tali Pule'anga fekau'aki mo e teu langa nofo'anga ma'a e kainga Kanokupolu	64
Tokanga ki he tu'unga lelei 'o e ngaahi fale 'oku langa tautefito ki he fale koniteina	64
Fehu'ia taimi 'e langa ai Uafu 'o 'Uiha.....	64
Tali Pule'anga ki he fehu'ia taimi langa 'o e Uafu 'Uiha.....	65
Tokanga ki ha ola e kau atu Pule'anga ki he ngaahi fakataha fekau'aki mo e feliuliuaki e 'ea.....	65
Tali Pule'anga ki he ngaahi tokoni fakahoko mai ki Tonga mei he fakataha feliuliuaki 'ea	65
Fehu'ia ha tokoni Pule'anga ke tanu maka ngaahi hala 'i Ha'apai kuo toka'anga vai	66
Fakama'ala'ala Pule'anga he ngaahi polokalama tanu hala kau ai 'a Ha'apai.....	66
Fehu'ia e kupu ke fai ha tokoni ki he polokalama faka-Takimamata Ha'apai.....	67
Tali ki he fehu'ia ha tokoni ki Ha'apai he tafa'aki fakatakimamata	67
Tokanga ki he fakahokohoko polokalama tanu halá tautefito ki Vava'u mo Ha'apai	68
Tali Pule'anga fekau'aki mo e polokalama tanu hala ki motú	68
Hoha'a ki he tu'unga 'oku 'i ai 'a e feitu'u lingi'anga Tapuhiá.....	69

Fehu'ia 'a e fekaukau'aki e ngaahi kaunga kau toketa fakahoko fatongia he falemahaki pea toe fakalele kiliniki.....	69
Tali Pule'anga ki he hoha'a fekau'aki mo e kau toketa toe fakalele kiliniki	70
Fakama'ala'ala fekau'aki mo e tu'unga 'oku 'i ai 'a Tapuhia.....	70
Fehu'ia tu'unga 'i ai ngāue ki he uafu fo'ou 'o Niuafu'ou	72
Tali Pule'anga fekau'aki mo e tu'unga 'o e ngāue ki he uafu fo'ou 'o Niuafu'ou.....	72
'Tokanga ki he palopalema 'ikai ha toketā nifo 'a Niuafu'ou	73
Tali Pule'anga ki he 'ikai ha toketa nifo 'a Niuafu 17.....	73
Mahu'inga ke tokangaekina tu'unga ma'a ngaahi fale fakafiemālie 'i he Falemahaki Vaiolá	74
Fakamahino malava ke tokoni'i ha fiema'u tokoni he faingata'a'ia e nifo ha fa'ahinga taimi pē	74
Tokanga ki he 'ikai ha kau ngāue Lulutai 'i he ongo Niuafu	74
Tali ki he to kinounou fakakaungae Kautaha Lulutai.....	75
Fehu'ia pe 'ikai lava 'ave ha ki'i loli & misini <i>excavator</i> ki Niuatoputapu.....	75
Tali Pule'anga ki he fakatangi Niuafu 17 fekau'aki mo e fiema'u me'angāue	75
Fehu'ia pe ko e Kautaha Lulutai 'a hai	76
Tali Pule'anga fekau'aki mo e Kautaha Lulutai	76
Fehu'ia e tu'unga 'oku 'i ai e vakapuna <i>Twin Otter</i>	77
Tali Pule'angá fekau'aki mo e tu'unga 'i ai vakapuna <i>Twin Otter</i>	78
Hohaa fekau'aki mo e tu'unga malu vakapuna <i>Twin Otter</i>	78
Tali Pule'anga fekau'aki mo e tu'unga malu 'o e vaka <i>Twin Otter</i>	78
Tokanga ki he tu'unga 'i ai ngaahi maama 'uhila koe'uhi ko e lahi longoa'a he sevesi <i>TPL</i> ...	79
Tali Pule'anga ki he kaveinga fekau'aki mo e ngaahi pou maama 'uhilá.....	79
Kole na'a lava ke hoko atu hono tofi 'a Manuka	80
Tali Pule'anga ki he fehu'ia kaveinga fekau'aki mo hano tofi kelekele 'o Manuka	80
Fehu'ia tu'unga mo'ui lelei 'a e 'Eiki Palēmia	81
Tali Pule'anga fekau'aki mo e tu'unga e ngāue ki he teu langa Fale Alea fo'ou.....	81
Tali Pule'angá fekau'aki mo e tu'unga 'o e teu langa Fale Alea fo'ou	82
Fehu'ia ngaahi makatu'unga hiki hiki 'o e ngaahi totongi 'oku ngaue'aki Poate Taulangá.....	82
Tali 'a e Pule'angá fekau'aki mo e hiki hiki 'o e ngaahi totongi.....	82
Fehu'ia 'a e tu'unga 'oku 'i ai e langa 'o Mangó	84
Fehu'ia e taimi ki hono fakalelei'i 'o e uafú & mala'evakapuná 'o 'Euá	84
Kole pe malava Potungāue <i>MOI</i> 'o tokoni ke valitā ngaahi hala iiki 'a 'Ohonúa.....	84
Tali Pule'anga fekau'aki mo e ngaahi kaveinga ne tokanga ki ai 'Eua 11.....	84
'Amanaki ke 'osi kātoa ki Sune ngāue ki he langa 'o Mangó	85
Tali Pule'anga fekau'aki mo e polokalama tanu hala mo e valitā	85

Tali Pule’anga fekau’aki mo e uafu & mala’evakapuna	85
Tokanga pe kuo ma’u he Kapineti ha tali mei he Fakataha Tokoni fekau’aki mo e Tali Tohi mei he Tu’i	85
Tali Pule’anga ki he kaveinga fekau’aki mo ha tali mei he Tu’i	85
Tokanga pe ‘e malava ke fakakau mo Lakepa ‘i he polokalama tanu hala Potungāue <i>MOI</i>... 86	86
Tali Pule’anga ki he fakatangi Tongatapu 6 fekau’aki mo e tanu hala	86
Kole ki he Pule’angá ha tokoni ki he poloseki ‘a Tongatapu 6 ki he fakalakalaka e nofo.....	87
Tali Pule’anga mahu’inga e tu’unga fakahaisini he ngaahi ‘api	87
Ngaahi me’a makehé.....	88
Tokanga Tongatapu 7 fekau’aki mo e Tohi ‘a e Tu’i ki he Kapineti.....	88
Fokotu’u ‘oua hanganoa Fale Alea kae ‘ai ha Tu’utu’uni faka-Fale Alea ki he Kapineti fekau’aki mo e tohi mei he Tu’i	91
Fokotu’u ke ta’ofi fa’ahinga fakamalanga Tongatapu 7 he ko e fakamoveuveu	92
Tapou ki he Pule’anga ke fakapotopoto ‘enau tali ki he fetohi’aki vā Kapineti mo e Fakataha Tokoni na’a uesia ‘a e Fale Alea.....	93
Tui na’e faka-Konisitutone mo ‘ikai ta’efakalao fakahaa’i ‘e he Tu’i ‘ene moko fekau’aki mo e ongo lakanga Minisita	94
Kole Pule’anga ke tuku ki he Kapineti fai ‘enau ngāue ki he me’a kuo hoko.....	94
Fokotu’u ki he ‘Eiki Palēmia & Minisitā ki Mulí ke na fakafisi	94
Fehu’ia founga ngāue ‘oku ngaue’aki he Fale Alea.....	97
Tapou ki he Pule’anga fai ‘a e me’a ‘oku totonu mo taaú pea fakahoko he uike kaha’u	98
Kelesi.....	100

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Tu’apulelulu 15 Fepueli, 2024

Taimi: 1020-1025

Sātini Le’o : Me’a mai 'Eiki Sea e Fale Alea (*Lord Fakafanua*)

'Eiki Sea : Mālō ho’omou laumālie Hou'eiki. Kole atu ke mou hiva mai he Lotu ‘a e ‘Eiki.

Lotu

(*Ne hiva ‘i kotoa ‘e he Hou'eiki Mēmipa ‘o e Falé ‘a e Lotu ‘a e ‘Eiki*)

'Eiki Sea : Kole atu ki he Kalaké ke ui e Hou'eiki Mēmipa.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile : Tapu mo e 'Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, tapu mo e 'Eiki Palēmia Le’ole’ó mo e Hou'eiki Minisitā...

<008>

Taimi: 1025-1030

Kalake Tēpile : Tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga e Hou'eiki Nōpele ‘Ene ‘Afio, pea tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí kae 'atā ke fakahoko hono ui ‘o e Falé ki he ‘aho ni, ‘aho Tu’apulelulu 15 Fepueli, 2024.

'Eiki Sea ‘o e Fale Alea, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Palēmia Le’ole’o, 'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki & Fakalakalaka Faka'ekonōmika, 'Eiki Minisitā Ki Muli & Takimamata, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Ngoue Me’atokoni & Vaotātā, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. 'Eiki Nōpele Nuku, His Serene Highness Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, Māteni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Johnny Grattan Vaea Taione, Kapelieli Militoni Lanumata, Taniela Likuohihifo Fusimālohi, Mo'ale Finau, Veivosa Light of Life Taka, Vātau Mefi Hui.

Kalake Tēpile : Sea kole ke u toe fakaongo mu’a. 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, 'Eiki Nōpele Nuku. Sea ngata’anga ia e taliui.

Poaki

Ko e poakí ‘oku kei hoko atu ‘a e poaki ‘a e 'Eiki Palēmiá kei hoko atu mo e poaki folau ‘a e 'Eiki Minisitā Ngoué, pehē ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga. Kei hoko atu mo e poaki folau faka-Fale Alea ‘a 'Uhila Moe Langi Fasi, pea ‘oku kei hoko atu mo e poaki folau ‘a Veivosa Light of Life Taka. Ko e Hou'eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai ke tali honau uí ko e tuí ‘oku nau me’a tōmui mai pē. Mālō 'Eiki Sea. Ko 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa ‘oku ne ‘i heni 'Eiki Sea. Mālō.

Me’a e Sea

Eiki Sea : Fakatapu ki he ‘afio ‘a e Ta’ehāmaí ‘i hotau lotolotonga, tapu pea mo e Tama Tu’í Tupou V1 kae 'uma'ā ‘a e Ta’ahine Kuini Nanasipau’u, tapu pea mo e Fale ‘o Tupou. Tapu atu ki he 'Eiki Tokoni Palēmiá ko e 'Eiki Palēmia Le’ole’ó kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga e kau Nōpele, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga e Kakai. Mālō ho’omou laumālie he pongipongí ni Hou'eiki. Ko ‘etau fakataha faka’osi eni ki he uike ní Hou'eiki, talu e kamata mai ‘a e fakataha ‘a e Falé mei he ‘aho Monite, pea ‘oku kei hā atu pē ‘i he’etau ‘asenitá ‘a e ngāue kuo tukuhifo ki he Kōmiti Kakato. Ke mou fakatokanga’i pē Hou'eiki ko e fika 11 he’etau ‘asenitá ‘oku ‘asi ai e ngaahi me’a makehe. Neongo ia ‘oku ‘i ai e ni’ihi ‘ia moutolu ‘oku ‘i ai ho’omou ngaahi me’a ‘oku mou hoha’a ki ai ‘i he pongipongí ni, ko e ‘uhingá ko e tu’unga ko ia ‘etau ngāué Hou'eiki. Toki ...

<008>

Taimi: 1030-1035

Eiki Sea: ... hū mai ko eni mālōlō ko ia he ho’atā. ‘Oku ‘i ai e ‘asenita fo’ou ‘oku tānaki atu na’e tufa atu e naunau ‘aneafi ko e Lipooti mei he Kautaha ‘Uhila ‘a Tonga. Kau eni he ngaahi fakamatala na’e fiema’u vivili ‘a e Fale ni ki ai pea ko eni kuo fakahū mai ke mou me’a ki ai. Te u kole ki he Kalake ke ne lau mai e lipooti ke me’a ki ai e Hou’eiki Mēmipa.

Lipooti Kautaha ‘Uhila TPL ki he hokohoko matemate ‘uhila ‘i Tongatapu

Kalake Tēpile:

‘Aho 13 ‘o Fepueli 2024.

Lord Fakafanua
‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga
Fale Alea
NUKU’ALOFA.

Lipooti mei he Kautaha ‘Uhila ‘a Tonga ki he hokohoko ‘o e matemate ‘a e ‘uhila ‘i Tongatapu.

‘Oku ou faka’apa’apa mo fakahā atu ‘i he tohi ‘a e Lipooti Fakamatala mei he Kautaha ‘Uhila ‘a Tonga fekau’aki mo e fiema’u mei he Fale Alea ‘o Tonga ke ‘oatu ‘a e ‘uhinga ‘o e kei hokohoko atu ai pē ‘a e matemate ‘a e ‘uhila ‘i Tongatapu ni.

Talamonū atu ai pē ki he to’o fatongia mei he Fale Alea ‘o Tonga.

Faka’apa’apa atu,

Finau Moa
Pule Ngāue Le’ole’o
(Kautaha ‘Uhila ‘a Tonga)

Lipooti ki he Ngaahi Mate Faka’aufuli ‘a e ‘Uhila fakatupunga ‘i hono fakakau ‘a e tekinolosia CoMaps ki he ngaahi mīsini fo’u ‘uhila.

12 ‘o Fepueli 2024

Talateu mo e ngaahi fakamatala:

Ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea,

Kātaki ko e Lipooti eni mei he Kautaha ‘Uhila ‘a Tonga ‘o fekau’aki pea mo e ngaahi matemate ‘a e ‘uhila kimui ni mai ‘i Tongatapu ni.

Ko e palopalema mo e ngaahi ngāue ki hono fakatotolo’i pea mo hono fakapapau’i ‘a e tupu’anga ‘o e palopalema ni. Kuo fakahoko ia ke fakapapau’i ‘oku ‘ata kitu’a pea mo taliui ki homau fatongia.

Hangē pē ko ia kuo mea’i ‘e he Hou’eiki Mēmipa ‘a e ngaahi matemate ‘a e ‘uhilá ‘i he uike kuo hili pea mo e faka’osinga ‘o e uiké kau ai mo e fakama’ama’a uta (*load shedding*) ki he ngaahi ‘ēlia ‘e ni’ihi ‘i he efiafi Sapate, ‘a ia ko e ngaahi palopalema ko eni ne hoko ia ‘i he mei he ‘aho 5 ki he ‘aho 11 ‘o Fepueli 2024.

Fakamatala fakalukufua ki he palopalema:

Ko e ngaahi matemate ko eni ‘a e ‘uhila ne makatu’unga ia mei he ngaahi palopalema fakatekinikale ki he tekinolosia fo’ou (*CoMaps*) na’e fokotu’u ke ne pule’i ‘a e ngaahi mīsini fo’u ‘uhila. Ko e taumu’a ‘o e tekinolosia ni ke ne pule’i lelei ‘a e fengāue’aki ‘a e mīsini fo’u ‘uhila tīsolo pea mo e ngaahi ma’u’anga ivi ‘oku ala fakafu’ou (*renewable energy sources*).

‘Oku mahu’inga ‘a e tekinolosia ni ki hono leva’i lelei ‘a e fetāfeaki ‘a e ngaahi ma’u’anga ivi ‘oku lava ‘o fakafu’ou ki he ngaahi laine tufaki ‘uhila (*grid*) Kai kehe ‘oku te’eki ai malava ‘a e tekinolosia ni ke ne matu’uaki ‘a e ngaahi tu’unga feliuliuaki ‘i he lahi ‘o e ‘uhila ‘oku ngāue’aki ‘e he kau ma’u ‘uhila kae pehē ki he feliuliuaki ‘i he ivi mei he havili pea mo e la’ā ‘o hoko ai ‘a e ngaahi mate faka’aufuli ‘a e ‘uhila.

‘I he’ene pehē ko e ngaahi fika mo e ngaahi me’afua kehe ‘oku ‘i loto ‘i he tekinolosia ni (*CoMaps*). Ke ne pule’i ‘aki e ngaahi mīsini fo’u ‘uhila ‘oku te’eki ai ke fenāpasi lelei mo e ngaahi tu’unga feliuliuaki ‘i he lahi ‘o e ‘uhila ‘oku ngāue’aki ‘e he kau ma’u ‘uhila kae pehē ki he feliuliuaki ‘i he ivi mei he havili pea mo e la’ā.

‘I he’ene pehē na’e hanga ‘e he tekinolosia fo’ou ko eni ‘o tāmata’i ‘a e ngaahi mīsini fo’u ‘uhila ke malu’i mei ha’anau maumau.

Ko e ngaahi fika mo e ngaahi me’afua kehe ‘oku ‘i loto ‘i he tekinolosia ni (*CoMaps*) Kuo pau pē ke tesi ia lolotonga ‘oku tufaki ‘a e ma’u’anga ivi ‘uhila ‘i he laine ‘uhila (*live testing*) ke ne malava ‘o fakapapau’i ‘ene fengāue’aki mo e tu’unga feliuliuaki e ‘ataakai.

Ne ‘osi fakahoko pē ‘e he Kautaha ‘Uhila ‘a Tonga ‘a e fanongonongo fakatokanga tokamu’a ki he kakai ‘o e fonua fekau’aki pea mo e taimi ‘e fakahoko ai e tesi ni. Pea ‘e malava noa pē ke ‘i ai ha faingamālie ke mate ai ‘a e ‘uhila. ‘Oku mahino mei he ngaahi matemate ‘a e ‘uhila ko e ngaahi fika mo e ngaahi me’afua ke ngāue’aki ‘oku te’eki ai ...

Taimi: 1035 – 1040

Kalake Tepile: ... Ngāue'aki lelei mo e tu'unga feliuliuaki e 'atākaí.
Ko e ngaahi ngāue fakavavevave kuo fakahoko:

7. Na'e fai e feinga fakavavevave 'o malava e tokotaha 'oku ne tokanga'i mai e tekinolosia fo'ou ni (*CoMap*), 'o hū mai ki he tekinolosia ni mei muli o kamata ke ne fakalelei'i mai 'a e palopalema ni.

Na'e ngāue leva e kau ngāue 'i he tafa'aki fo'u 'uhila (*Power Generation*) ke liliu 'a e founa ngāue 'a e ngaahi misini fo'u 'uhila ke ne malava 'o feau 'a e fiema'u 'uhila ki ha tu'unga falala'anga.

Na'e folau fakavavevave mai 'a e 'enisinia ki he *CoMaps* ke kamata 'a e fekumi ki he palopalema pea mo hono fakalelei'i.

'Oku hokohoko atu hono ako'i 'a e kau ngāue ki he tafa'aki fo'u 'uhila pea mo e tokotaha 'enisinia ki he *CoMaps* ki hono tauhi mo tokanga'i 'a e tekinolosia fo'ou ni.

Ko e hā e 'uhinga 'oku tau fiema'u ai 'o e tekinolosia (*CoMaps*) ki he ngaahi misini fo'u 'uhila?

'I he teke mei he ngaahi kautaha tokoni fakapa'anga pea mo e Tonga *Energy Road Map (TERM)* ke lahi ange 'a e ngaue'aki e ivi 'oku ala fakafo'ou (*renewable energy*) 'oku matu'aki mahu'inga 'a e tekinolosia fo'ou ni 'i he nga'unu ko ia ke ngaue'aki e ngaahi ivi 'oku ala fakafo'ou. 'E malava 'a e tekinolosia ni 'o pule'i 'a e fehū'aki 'a e ngaahi ivi mei he havili, la'ä, misini fo'u 'uhila pea mo e fiema'u 'uhila 'a e lakai 'o e fonua. Ko hono ola 'o e ngāue ko eni 'oku toe pau ange ai e ma'u'anga 'uhila 'o malava ke ne matu'uaki mo malu'i 'a e ma'u'anga 'uhila 'o e fonua mei he hikihiki 'a e mahu'inga 'o e 1010.

2 1

NGAAHI MISINI FO'U 'UHILA:

'I he taimi māfana, 'a ia ko e ngaahi māhina Nōvema ki Ma'asi, 'oku a'u 'a e fiema'u 'uhila 'a e kakai ki he 14MW (*Mega Watt*) 'i he lolotonga e 'aho pea toki holo ki he 11 MW 'i he taimi po'uli. Kuo pau leva ke malava 'e he Kautaha 'Uhila 'a Tonga ke ne fakatupu 'a e ma'uanga 'Uhila 'o faka'avalisi ki he 13MW pe Iahi ange. Ko e tu'unga lolotonga 'o e ivi malava ke fo'u 'uhila 'o e ngaahi misini 'oku a'u ki he 14MW. Te'eki ke tākaki ki ai 'a e misini fo'u 'uhila 'e 3 (ko hono ivi fo'u 'Uhila koe 4MW) 'oku kei maumau. Ko e taha 'o e ngaahi misini ko eni 'oku maumau, ko hono ivi fo'u 'uhila 'oku 'i he 2MW 'a ia ne maumau 'i he hoko 'a e puna 'a e mo'ungaafi Hunga Tnga Hunga Ha'apai (HTHH), pea 'oku kei 'i 'Okalani Nu'usila 'a hono kongā ke ngaahi.

Koe ngaahi misini fo'u 'uhila 'i he *TPL* 'oku nau 'i he 'avalisi ta'u motu'a koe ta'u 'e 20. 'Oku 'i ai e fiema'u ke fakalelei'i mo fetongi 'a e ngaahi misini fo'u 'uhila.

NGAAHI PALANI NGĀUE KI HE KAHA'U:

Kuo malava 'e he *TPL* 'o totongi hifo 'a e ngaahi mo'ua lalahi 'a e kautaha mei he ngaahi ta'u kimu'a, 'o malava ai e kautaha 'o 'i ha tu'unga ke fakatau mai ai 'a e ngaahi naunau fo'ou ki he ngaahi misini fo'u 'uhila, 'o kamata 'i he ta'u ni hili ia ha fetalanoa'aki pea mo e ngaahi pangike pea moe Poate Sino'i Pa'anga malolo.

Ko e ngaahi fakaikiiki ki he tu'unga lolotonga 'o e Ngaahi Misini Fo'u 'Uhila, 'oku hā atu 'i he tepile 'i lalo:

Misini Fo'u 'Uhila & Ivi Fo'u 'Uhila/Ta'u Motu'a, Misini Fika 1 (1MW) 1998, Ta'u 'e 25. Tu'unga Fakahoko Fatongia: Lolotonga maumau, tali hono kongokonga. 'Osi fokotu'u ai e tekinolosia fo'ou (*CoMaps*). Ngaahi fakamatala kehe: Fakatatali ki hono kongokonga mei he *Hawthorne*. Misini Fika 2 (1MW) 1998, Ta'u 'e 25, Tu'unga Fakahoko Fatongia: Ngāue lelei, 'osi fokotu'u e tekinolosia fo'ou (*CoMaps*).

Fakamatala kehe: Ne toki fakakakato ...

<010>

Taimi: 1040-1045

Kalake Tēpile: ... 'a e ngāue ki he misini ko ení he na'e makatu'unga mei ai 'a e ngaahi matemate 'e ni'ihi 'i he'ene fengāue'aki pea mo e tekinolosia fo'ou (*CoMaps*). Ne pau ai ke fakalelei'i 'a e fakapolokalama ke ne lava matu'uaki 'a e feliuliuaki 'o e 'eá kau ki ai mo e ngaahi palopalema 'e malava ke hoko ki he misini pea 'oku toe kau ki ai mo e ta'u motu'á (ta'u 'e 25) 'o e misini 'oku 'ikai lava ai 'o ngāue lelei.

Misini Fika 3 (1 DAW) 1998 / ta'u 'e 25

Kei ngāue lelei te'eki ke fokotu'u ki ai e tekinolosia fo'ou (*CoMaps*)

Misini Fika 4 (1MW) 1998 / ta'u 'e 25

Ngāue lelei 'osi fakahū ki ai e tekinolosia fo'ou (*CoMaps*)

Misini Fika 5 (1MW) 1998 / ta'u 'e 25

Kei ngāue lelei te'eki ke fokotu'u ki ai e tekinolosia fo'ou (*CoMaps*)

Misini Fika 6 (1MW) 1998 / ta'u 'e 25

Kei ngāue lelei.

Fakamatala kehe – Ne fakahoko e ngāue fakalelei ki he misini pea 'oku 'i ai e palopalema fakatekinikale 'i he uike kuo'osi koe'uhí ko ha me'asivi ki he pamu vai. Kuo lava 'o solova e palopalemá ni 'i he 'aho 13 Fepueli 2024.

Misini Fika 7 (2MW) 2002 / ta'u 'e 21

Kei ngāue lelei te'eki ke fokotu'u ki ai e tekinolosia fo'ou (*CoMaps*).

Misini Fika 8 (2MW) 2012 / ta'u 'e 11

Maumau

Fakamatala kehe – Lolotonga maumau koe'uhí ko e efu mei he Hunga Tonga Hunga Ha'apai pea 'oku kei fai 'a e ngāue ke sio pe 'e lava 'o ngaahi pe 'oku tonu ā ke fetongi.

Misini Fika 9 (2MW) AusAid 2002 / ta'u eni 'e 2

Kei ngāue lelei 'osi fakahū ki ai e tekinolosia fo'ou (CoMaps).

Lolotonga, ngāue lelei 'aupito e misini ko eni pea fengaue'aki lelei pea mo e tekinolosia fo'ou ko e (CoMaps)

Misini Fika 10 (1MW) 2023 / Māhina eni 'e 5

Ngāue lelei

Aggreko Rentals (2MW) Gen 'i he 2022 / Ta'u eni 'e 1 mo e māhina 'e 8

Ngāue lelei 'aupito

Toki malava 'o fakafoki pea ta'ofi 'a e totongi ki he ngaue'aki 'a e misini ko eni 'i he ngāue lelei 'a e misini fika 1, 6 pea mo e 8

TREP BESS (3MW)

Ngāue lelei.

Malava eni kapau 'e ma'u ha la'ā pe havili fe'unga ke fakafonu'aki.

Fakakātoa 'a e ivi fo'u 'uhila a e TPL = 14MW 'i he 'aho ni 12 Fepueli 2024

Fakamatala: Ke malava 'a e ngaahi misini fo'u 'uhilá 'o ngāue ki he'ene lelei tahá. Ko 'ene a'u pē 'a e houa ngāue 'a e misini takitaha ki he houa 'e 10,000 fakafuofua ki he ta'u 'e 1 kuo pau ke fai 'a hono sevesi 'a e misini takitaha 'i he fakamole fakapa'anga fakafuofua ko e pa'anga 'e 500000.

6.1 Founa fakalelei'i 'o e palopalemá.

- ✓ Fokotu'u ha ngaahi me'angāue ke ne tokanga'i, pule'i mo malu'i pea malava ke ne 'ilo'i mo ta'ofi 'a e foki mai 'a e ivi 'uhilá mei he laine tufaki 'uhilá ki he misini fo'u 'uhilá. 'Oku lolotonga ngāue 'a e kau ngāue 'a e TPL ki hono fokotu'u ha ngaahi me'angāue ki he ngaahi misini fo'u 'uhilá ke ne fakatokanga'i mai 'i ha taimi 'oku hoko ai ha palopalema ki he misini. 'Oku hangē nai ko e taimi 'oku tō lalo ai 'a e mālohi 'o e loló 'oku tufaki 'e he pamu loló 'i loto 'i he misini. 'E tokoni eni ki he kau ngāue ke nau malava 'o 'ilo pea mo fakahoko ha ngāue kimu'a pea toki malava ke hoko ha palopalema mafatukituki.
- ✓ 'Oku kei hokohoko atu 'a e ngāue fakataha pea mo e tokotaha 'enisia mei Nu'usila lolotonga 'ene kei 'i Tongá ní ke kei lava 'o siofi 'a e ngaahi fika mo e ngaahi me'afua makehe 'o e tekinolosia fo'ou (CoMaps) ke malava 'o fengaue'aki lelei 'o fakatatau ki he ngaahi tu'unga kehekehe 'o e fiema'u 'uhilá tautefito ki he taimi 'oku lahi ange ai e 'uhila ala fakafuofua (renewable energy) 'i he taimi ko ia 'oku si'i ange ai e fiema'u 'uhila 'a e kakai. ...

<002>

Taimi: 1045-1050

Kalake Tēpile: (hoko atu 'a e lau ...)

- ✓ Fakahoko ha ngaahi ako makehe mo e kau ngāue ki hono mapule'i lelei e ngāue 'i he taimi 'e hoko ai ha palopalema mo ha fakatupunga mei he feliliuaki 'o e 'ea, mīsini fo'u 'uhila, pē laine tufaki 'uhila.
- ✓ Fakahoko e ngaahi ngāue fakalelei ki he ngaahi mīsini fo'u 'uhila, ke mahino 'oku 'i ha tu'unga falala'anga fengāue'aki fakataha pea mo lele lelei mo e tekinolosia fo'ou, *CoMaps*, pea ki he Poate pea mo e kautaha te nau sio ki hano fakatau mai ha mīsini fo'u 'uhila fo'ou 'o hangē ko e mīsini fo'u 'uhila fo'ou na'e tokoni mai 'aki 'e he Pule'anga 'Asitelelia ke ne fetongi 'a e ngaahi mīsini fo'u 'uhila kuo nau a'u ki he ta'u motu'a ko e ta'u 'e uofulu pē lahi ange ai ke fakahoko he ta'u ni, 2024.
- ✓ Kuo fakatokanga'i ko e ongo mīsini fo'u 'uhila fika 7 pea mo e 8 'a ia ko e kalasi *map*, 'oku 'ikai ko ha kalasi lelei eni 'i he taimi ni, koe'uhi ko e si'isi'i 'a e kautaha 'oku nau kei fakatau atu 'a e ngaahi kongokonga 'o e kalasi mīsini ko eni. 'Oku mahino mei he 'enisinia ki he *CoMaps* 'oku lōloa ange taimi 'e fiema'u ke fakamo'ui 'a e ngaahi misini *map* fakahoa ki he misini *Cummins*.

Fakamā'opo'opo;

'I he a'u mai ki he 'aho Mōnite 12 'o Fepueli 2024, kuo lava 'o fakahoko 'a e ngaahi palani ngāue fakalelei 'o makatu'unga ai 'a e lele lelei 'a e ma'u'anga 'uhila ki Tongatapu ni, tautautefito ki he ngaahi palopalema fakatekinikale na'e hoko ki he ngaahi mīsini fo'u 'uhila. Pea kuo 'i ha tu'unga lelei ange 'ene fo'u 'uhila 'o malava ai ke a'u ki he ivi 'uhila ko e *MW* 'e 13 -14 'o lava ai ke feau 'a e fiema'u 'uhila 'i he taimi 'oku lahi taha ai hono fiema'u.

'Oku mahino mai eni ko hono fakakau mai 'a e tekinolosia fo'ou *CoMaps* ki he'etau fa'unga 'uhila 'e fiema'u ha taimi fe'unga pea 'oku 'ikai malava 'a e *TPL* ke fakapapau'i atu ai heni he 'ikai ke peseti 'e 100 'a e falala'anga 'a e ma'u'anga 'uhila ki he ngaahi taimi 'e fakahoko ai 'a hono tesi. Pea kapau 'oku tau fiema'u ke toe lelei ange 'a e fakahoko fatongia 'a e tekinolosia fo'ou, *CoMaps*, 'oku kei fiema'u pē ke hokohoko atu 'a hono tesi lolotonga 'oku tufaki 'a e ma'u'anga ivi 'uhila ki he ngaahi laine 'uhila, *live test*.

Mālō Sea.

'Eiki Sea: Tongatapu 4.

Kole ke tukumai TPL taimi 'amanaki ke fai ai 'enau tesi 'uhila ke 'ilo he kakai

Māteni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, mālō ho'o laumālie ki he pongipongi ni, fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmia Le'ole'o pea pehē ki he Tama Pilinisi mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga.

Tuku mu'a Sea ke fai atu ha ki'i fakamālō ko hono 'uhinga ko e līpooti ko eni kuo 'omi mei he Pule'angá fekau'aki pea mo e kole mo e tautapa ki he fakamatala ko hono 'uhingá ko e tu'unga na'e 'i ai 'etau 'uhila 'oku matemate, mahino 'aupito 'Eiki Sea mo Hou'eiki, 'a e palopalema fakatekinikale mo e ngāue 'oku fiema'u ke fakafekaukau'aki 'a e tekinolosia motu'a mo e tekinolosia fo'ou mo e anga 'o e 'alu 'a onopooni. Pea 'oku ne hanga 'o fakamamafa'i mai 'Eiki Sea 'a e matu'aki mahu'inga ke fakahoko 'a e palani lōloá.

Ko e me'a pē 'oku kole atu Sea, fakatatau ki he aofangatuku, ka 'oku mahino mai he 'ikai ke nau lava 'o fakapapau' i 'e peseti 'e 100 ai pē 'e lele 'a e 'uhila 'i he taimi ko eni 'oku tesi ai 'a e tekinolosia fo'ou ko eni ko e *CoMaps*, pea ko e kole pē 'Eiki Sea ke lava mu'a 'a e Hou'eiki Pule'anga, 17aik eva nai ke fakahoko mai 'a e fo'i taimi ko ē 'oku fai ai 'a e ngāue ko eni, tau pehē ko e ta'u ni kakato, pē ko e māhina 'e 3 ka hoko maí. Ko hono 'uhinga pē ke 'i ai ha hangē ha ki'i *alert* ki he kakai 'o e fonua, 'e lava ke 'i ai ha palopalema pehē kapau ko e tu'unga e 'o e līpooti, he 'ikai ke nau lava 'o fakapapau' i mai 'e peseti 'e 100 lolotonga 'a e taimi 'oku tesi hono fakahoko mai 'a e tekinolosia fo'ou ki he laini, ngaahi laini lahi.

Kapau leva 'oku pehē pea 'e lava 'a e ni'ihi 'o fakapapau' i kapau 'oku 'i ai ha'anau me'a ngāue faka'elekutulōnika 'oku pelepelengesí, ke ne hanga, kapau 'e fakapapau' i ke 'i ai ha taimi 'e to'o ko hono 'uhingá ko e fo'i *timeline* ko ē 'oku fai ai 'a e ngāue ko eni. Ko hono 'uhingá ke *aware* pē kakai ki ai, ko e ki'i kolé pē ia ka 'oku 'i ai 'a e fakamālō lahi atu 'e Hou'eiki Pule'anga 'i hono 'omai 'a e fakamā'ala'ala ko eni ke 'inasi ai 'a e kakai 'o e fonua, mālō 'aupito 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai Tokoni Palēmia.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, fakatapu atu ki he Pilinisi mo e ...

<005>

Taimi: 1050-1055

'Eiki Palēmia Le'ole'o: ...Fakafofonga Nōpele fakatapu atu foki kia Tevita Fatafehi Puloka mo e Hou'eiki Fakafofonga Kakai pehē foki kia Vaea mo e toenga 'o e Hou'eiki Kapinetai Sea. Ko e me'a ko ē ke fakapapau' i Sea he 'ikai ke u lava 'e au ke u fakapapau' i atu na'a ku loi na'a mate me'á 'aefiafi pea toe talamai 'auhu na u loi.

Kei lele faka'osi'osi ngaahi ngāue ki he 'uhila & polokalama ako ma'a e kau ngāue

Ko e me'a pē Sea ko u lava 'o fakahoko atu 'oku faka'osi'osi 'a e 'ū ngaahi ngāue ko eni 'oku fai ki he he'etau 'uhila pea 'i he taimi tatau pē 'oku lolotonga lele pē mo hono ako'i 'o e kau ngāue ke nau nofo mo e 'ilo ko ia ke hoko atu'aki 'etau fononga ko ia. Ko ia ko u tui pē mahalo Sea ko e uike ni pē ko e uike kaha'u mauu lelei e ngāue ko e anga ia e faka'amu pea lava mo hono teuteu'i ha ni'ihi ke nau hoko atu kae 'oua te tau kei tali ma'u pē ki Nu'usila Sea tau lava pē 'o fakahoko 'etau fatongia 'i Tonga ni he taimi 'oku hoko ai ha palopalema, ka ko e mahu'inga pē foki Sea koe'uhī 'oku oma foki 'etau 'alu ko ē ki he tekinolosia *renewable energy* kae mahalo ko 'etau *grid* 'oku tau kei tatau pē pea 'oku tau fakahoko e fatongia ko eni he taimi ni ke ne lava 'o fenāpasi 'a hono *harmonise* 'a e ngaahi ma'u'anga ivi ko eni ke lava 'o ngāue lelei ki he toenga 'o e kakai 'o e fonua Sea, ka ko u kole fakamolemole pē he 'ikai ke mau lava 'o palōmesi tau ka 'oku fai e ngāue ko hono teuteu'i e ni'ihi ke nau hoko atu hono fakahoko e fatongia mālō Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai Ha'apai 12.

Mo'ale Finau: Tapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea kimu'a ke u fai ha ki'i fakahoha'a 'Eiki Sea ko u kole fakamolemole atu pē he *miss* he motu'a ni 'aho 'e tolu kuohili fai pē ki'i folau Sea ki muli 'o fai e ki'i alea ma'a e vāhenga teuteu 'emau koniteina me'akai 'oku ui pē 'emau kumala 'amautolu Sea ko e Ha'apai 12 fakahingoa pē ko Ha'apai 12 fai e ki'i fokotu'utu'u 'i

‘Amelika ‘Eiki Sea pea kuo maau pea ko e ‘uhinga ia na’e fai ai e tōmui ‘Eiki Sea pea mo e toe sio pē ki he ki’i fānau Sea fuoloa e vāmama’o. Ka neongo ‘Eiki Sea ko u fakatu’amelie atu ki he fua fatongia. ‘Eiki Sea ko e ... ‘oku ‘asi ko eni he me’a ko eni ‘Eiki Sea ‘i he tui ‘a e motu’a ni ‘Eiki Sea mahalo ko e me’a eni na’e totonu ke fai pē mei mu’a ko e ‘uhingá he na’e... ko e taimi ko ē na’e ‘omai ai e *renewable energy* havili pea mo e la’ā ‘Eiki Sea mo e ngaahi me’a ko ia. Na’e ‘osi mahino pē ia kuo pau ke tesi he ko e ‘uhinga he ‘e fepakipaki pē ia mo e fo’i hū’anga ko ē ‘a e laine totonu me’a totonu ko ē ‘o e laine pea ko hono tesi ‘oku pehē pē ngaahi fonua muli ‘Eiki Sea. Pea ‘oku fakaiku ‘a e tesi ko ia ki he tu’unga ‘e ‘alu ia ‘o mahino ‘e fakahā mai he ki’i misini tesi ko eni ‘e ma’ama’a ‘a e ‘uhila ‘Eiki Sea.

Fehu’ia ola hono ngāue’aki tekinolosia & ma’u’anga ivi fakanatula ke holo ai ‘uhila

Ko ia ‘Eiki Sea ko e me’a pē ia ‘oku ou ‘ohake heni ‘ikai ke u hanga ‘e au ‘o pehē ke u ‘oatu ha’aku veiveiua ki he me’a ‘oku me’a ki ai ‘a e Tokoni Palēmia he ‘oku mahino ia ko e tesi ia ko eni ‘Eiki Sea ‘e ki’i *long term*. Ko hono ‘uhinga he ‘e fetō’aki ‘a e havili pea mo e la’ā *climate change* mo e ngaahi feliuliuaki ‘o e ‘ea ‘e fetō’aki. Pea ko e taimi ko ē ‘e lele ai ‘a e laini lahi ‘Eiki Sea te na fepakipaki, pea ko hono tesi ‘ona ‘e mate ia. Pau ke mate taimi ‘e ni’ihi pau ke mate fakalukufua ‘a eni ko eni ‘oku hoko ki he fonua ‘Eiki Sea, ka neongo foki

Sea ‘ai ke tau toem ‘i ai e ki’i fo’i lea na’a ku fanongo na’e ngāue’aki he Fika 7 ‘aneafi ko e *retract* ‘ikai ke tau toe lava ‘o *retract* kimui ‘Eiki Sea, faka’amu ange au ‘Eiki Sea na’e lava ‘o *predict* mei mu’a ‘e hoko e palopalema ko eni pea ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi tekinolosia kehe ia ‘e tokoni ke faingofua ange ‘a e tesi ke ‘oua ‘e hoko e matemate. Ka ko ‘ene tu’u ko ē he taimi ni ‘Eiki Sea ko hono mo’oni kuo ‘osi a’u mai e tekinolosia pea kuo hū ki loto ko hono natula pē ‘o’ona eni ‘Eiki Sea kuo pau ke mate mo e matemate.

Ko e ki’i me’a pē ‘oku ou fakahoha’a ki ai he taimi ni Tokoni Palēmia ‘o fakahā mai ange ki he kakai ‘o e fonua ‘a e olá. ‘E ‘osi ange ‘a e ‘ahó ‘e ma’ama’a ange ‘a e ‘uhilá ko hono ‘uhingá kuo ‘osi fokotu’u ‘Eiki Sea ‘a e ngaahi *renewable energies* hangē ko e *windmill* Ha’apai ‘oku ‘i ai e taha ‘oku tu’u mai ‘i Hihifo mai ko ena mei Foa...

<007>

Taimi: 1055-1100

Mo’ale Finau : ... mo e ngaahi pēnolo ‘oku tu’u mei Ha’apai pehē foki ki Tongatapu ni. Sea ‘oku totonu ke tau fakatu’amelie ki he totongi ‘i he kaha’u. Sea ‘oku mea’i ‘e he Feitu’ú na na’e fai ‘a e lau lahi lea lahi ki he me’a ko eni.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o : Sea, ‘ai mu’a ke tau ‘uluaki feinga’i e mo’uí ka tau toki sio ki he totongi. Tau feinga’i ke mo’ui hokohoko ka tau toki vakai e totongi.

Mo’ale Finau : Mālō Sea.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o : Tau ‘ai ‘ai tahataha pē ke..

Mo’ale Finau : Sea ko ‘eku poiní ‘oku pehé ni. Kapau ‘e tuku pē ke fai pē hangē ko ‘ene me’á ‘oku ‘ikai ke ne ‘ilo ‘e ia pē ‘e mate fakakū mo’ui fakakū. Talamai angé ko hono olá ‘e ma’ama’a ‘a e ‘uhila, kae kātaki pē e kakai he matemate. Ko ia pē Sea.

'Eiki Palēmia Le'ole'o : Ko hono olá 'e ulo hokohoko e 'uhila.

Mo'ale Finau : Tonu ke ma'ama'a 'Eiki Sea he 'oku 'i ai 'a e *renewable energy* he tafa'akí. Ko e tali ia 'oku totonu ke 'omai ki he kakai e fonuá ka nau fiemālie 'Eiki Sea ki he matemate 'a e 'uhilá, mo e maumau 'enau ngaahi me'angāué 'oku fakahoko he me'a ko eni 'Eiki Sea. Ko e tali ia talamai kakai e fonua mou fakamolemole, 'e 'osi ange 'a e 'ahó he ngaahi tesi ko eni 'e ma'ama'a 'a e 'uhilá 'i he ngāue 'a e ngaahi *renewable energy*. Ko ia pē Sea mālō.

'Eiki Palēmia Le'ole'o : Kātaki pē Sea 'eku toe tu'u. 'E faifai pea te u lohiaki'i 'e au 'a e kakai 'o e fonuá kau ka pehē atu 'e ma'ama'a. Ko e me'á 'oku 'i ai mo e ngaahi fakamole 'a e kautahá 'oku fiema'u ke totongi, fiema'u ke 'utu e 'u misini. 'Oku 'ikai ko 'etau 'ai pē *CoMap* pea tau pehē leva kuo tu'usi e mahu'inga e 'uhilá holoki. 'Ikai Sea 'oku 'i ai e 'u ngāue kehekehe pea 'oku 'omai pē ke.. Mālō Sea.

'Eiki Sea : Me'a mai 'Eua 11.

Taniela Fusimālohi : Mālō Sea pea 'oku ou fakamālō he 'omai e lipooti koe'uhi na'e fiema'u pē ia ke fei mo fai ha tali koe'uhi ko e hoha'a 'a e kakai. Ko e me'a 'oku ou tokanga ki ai Sea 'i he lisi ko eni 'i he lipooti 'o e ngaahi misini. 'Oku hā mai 'i he lipooti 'oku fiema'u 'a e *megawatt* faka'avalisi ki he 13 ke hanga 'e he ngaahi misini 'o 'omai. Ka ko 'ene tu'u ko ia he taimi ni, ko e misini 'e 3 'oku 'ikai ke nau lava 'enautolu 'o fai honau fatongia. 'A ia 'i he'ene tu'u ko iá 'oku to'o ai 'a e *megawatt* ia 'e 4 'a ia 'oku tau lele pē tautolu 'i he *megawatt* 'e 10, pea 'oku ou tui ko e fo'i palopalema ko iá he 'oku 'ikai ke hā he lipooti ia pē 'e lelei e ngaahi misini ko eni 'afē ka nau foki mai ke fakakakato honau fatongia.

'A ia ko e tali ko eni 'oku 'omai 'e he 'Eiki Palēmia Le'ole'ó, 'oku hangehangē 'oku toe tu'u faka'apē pē mo eni, pea 'e kei hokohoko atu pē ha toutou tamate'i 'o e ngaahi feitu'u kae lava 'o ngāue 'a e ngaahi feitu'u. He ko ē ko e palopalema eni 'oku hokó 'oku 'ikai, te'eki ai ke lava hū lelei mai 'a e ivi fakafo'ou ia ke ne hanga 'o tānaki mai ha kongā ki he 14 ko eni kae lava lelei 'etau ngāue.

'Eiki Palēmia Le'ole'o : Ki'i tokoni atu pē Sea ki he Fakafofonga.

'Eiki Sea : Tali pē kole tokoni 'Eua 11?

'Eiki Palēmia Le'ole'o : Misini *megawatt* 'e 2 ko e tokoni 'a 'Aositelēlia na'e foaki 'aneafi 'osi lele mo ia, 'a ia 'oku 'ikai ke kau ia 'i he lipooti ko eni, ka na'e toki foaki ia 'aneafi ka 'oku fakakau ia ki he ngāué Sea.

Taniela Fusimālohi : Mālō Sea ka ko e poini foki Sea ko e *megawatt* 'e 4 'oku uesia ia 'i he mama'o 'a e ngaahi misini 'e 3 ko eni. Neongo 'oku tānaki mai tau fakamālō ki he Pule'anga 'Aositelēlia 'i he tānaki lelei mai ko ia.

Ko e taha 'a e poini 'oku ou feinga ke 'ohake 'i he tu'unga ko iá Sea he 'oku hā mai 'i he Lipooti 'Atita ia na'e fai ki ai e talanoa ki ai 'aneafi, 'i he peesi 128 'a e tokanga 'a e 'Atitá ki he 'alu 'a e fakamole ia ko ē ki he monomonó pē ko e *repair and maintenance* 'alu ia ki 'olunga.

'Eiki Sea : 'Eua 11 ko 'etau tu'utu'uni ko e lipooti ko ia 'oku lolotonga 'i he Kōmiti Kakato. Ka tali e lipooti ko eni 'i Fale Alea, 'e lava leva ke toki 'ohake he Kōmiti Kakato.

Taniela Fusimālohi : Ko ia Sea.

'Eiki Sea : Mou me'a mai pē he me'a ko eni 'oku tau ngāue ki ai he 'asenita ko e lipooti eni mei he *Tonga Power*.

Taniela Fusimālohi : Ko ia Sea, he ko e anga eni 'eku vakaí he koe'uhí 'oku hā mai 'i he peesi ko eni 'o e fokotu'utu'u palani ko ē ki he kaha'ú 'a ia 'oku ta'u 25 e kongā lahi 'avalisi ta'u 20, 'a e kongā lahi 'o e ngaahi misini. Ka 'oku hā mai 'i he peesi 3, 'a e palani ke fai 'a e ngaahi nō mei he pangikē pea mo e Poate Sino'i Pa'anga Mālōlō, ke kamata ke fetongi 'a e ngaahi misini ko eni. Ka ko 'eku tokangá Sea koe'uhi ko e kakano foki ko ē 'o e ...

<008>

Taimi: 1100-1105

Taniela Fusimālohi: ... me'a 'oku tokanga ki ai 'a e kakai lolotonga 'ene matemate 'oku ma'olunga 'a e totongi ko ē 'o e 'uhila. Pea 'oku 'i ai 'a e sio atu ia na 'i he kaha'u 'e toe faingata'a ange ke tukutukuhifo 'a e totongi 'uhila he koe'uhí ko e kongā ko eni ko ē ki he fakalele ngāue ko ē 'uhila ko e kongā ia 'oku fa'a palopalema he 'oku lahi 'ene nofonofo pē 'a'ana ia 'i 'olunga 'o ngalingali na'a hoko eni ko ha me'a ke 'alu ai 'a e totongi 'uhila ki 'olunga pē toe faingata'a ange ke tokoni 'a e Pule'anga ki hono tukutukuhifo 'a e totongi ko ē 'o e 'uhila.

Ka ko u faka'amu pē ke, ke ki'i fakama'ala'ala mai ange 'a e tu'unga ko ia ko ē ki he kaha'u 'a e tu'unga nounou ko ē 'a e mekauati 'oku 'ko ē mo 'etau lele atu ko eni ki he kaha'uko ēko e hā e me'a 'e ko ē.

Ko e faka'osi 'ekuko ēnī Sea ko e tafa'aki ko eni ko ē na'e fai e lave ki ai na'e fai e me'a ki ai 'a e Fakafofonga Ha'apai 'oku 'i ai foki 'a e ma'u 'o pehē 'e he kakaí kuo lahi e ngaahi faama sola 'alu pea mo e tapili ki he ivi ko ē ko ē 'o e 'o e matangi ka 'oku 'ikai ke ne hanga 'e ia 'o tukuhifo e totongi ko ē 'o e 'o e 'uhilá. Ka 'oku hā mai 'i he peesi ko ē ua ta ko ē ko e taumu'a lahi pē 'o e ngaahi *project* ia ko eni ke mai 'a e *ko ēwable energy* pē ko e ivi fakafo'ou ta ko ē ko hono taumu'a lahi pē 'o'ona ia ke tukutukuhifo 'a e uesia he mahu'inga ko ē 'o e loló. Ke fai ange mu'a ha fakama'ala'ala ko ē ke mahino'i lelei 'e he kakai pē ko ia pē ia.

Na ko e 'uhinga ia 'oku 'ikai ai pē ke tokoni mai e ngaahi faama sola ia ke ne tukutuku ... Mahalo pē na 'oku 'i ai ha'ane tukuhifo 'aki ha seniti 'e ua pē taha ka ko e 'uhinga pē ke fai mo fai ange ha fakama'ala'ala 'i he faingamālie ko eni 'a e ongo me'a 'e ua ko ē ko e hā e tu'u 'aki ki he kaha'u ki he teu fetongi e ngaahi mīsini ko eni. Mo e tōnounou 'a e mekauati 'oku fiema'u 'e he, 'e Tongatapu ke 'omai he ngaahi mīsini pea mo e tu'unga ko eni ke mahino ange kapau ko ia.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Sea fakatonotonu atu 'Eiki Sea.

Taniela Fusimālohi: 'Oku 'ikai ke tokoni pea 'ai leva.

'Eiki Sea: Fakatonotonu 'Eua 11 me'a mai 'Eiki Tokoni Palēmia.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Ko e mekauati ko ē he 'ū mīsini 'oku lolotonga ngāue 'ikai lau ai e mīsini ko ē 'aneafi 'oku 15. Fakakātoa ko e tōnounou fē 'oku 'uhinga ki ai? Neongo ke 'ū

mīsini ko ē ‘oku maumāu ka ko e ‘ū mīsini ko ē ‘oku ngāue ‘oku tānaki fakakātoa ‘oku 15. Pea toe tānaki atu ki ai mo e mīsini ko ē na’e foaki ‘aneafi.

‘Eiki Sea: Kole atu pē ki he Kalake ke ‘ohake e tēpilé ke me’a ki ai e Hou’eiki ke tau lau fakataha pē Hou’eiki ke mahino e mekauati ko ē mo e me’a ki ai e ‘Eiki Tokoni Palēmia.

Peesi ‘uluaki ko e mīsini ‘uluaki ‘oku maumau. ‘A ia ‘oku ‘ikai ke lau ia. Peesi ‘uluaki ‘oku ‘i ai mo e mīsini fika ua ‘oku mo’ui ‘a ia ko e mekauati ia ‘e taha tānaki pea mo e mīsini fika tolu mekauati ‘e ua, fā, tolu mīsini fika nima fā tānaki ki ai mo e mīsini fika ono mekauati ‘e nima. Mīsini fika fitu ‘alu hake leva ‘o mekauati ‘e fitu. Maumau e mīsini fika valu. Tānaki mo e mīsini fika hiva mekauati ‘e ua, ‘alu hake mei he fitu ‘o hiva. Mīsini fika hongofulu tānaki e mekauati ‘e tahá ‘a ia ko e mekauati fakakātoa ‘e hongofulu.

Ko e *rental* ‘a eni talamai fakafoki mekauati ‘e ua ‘a ia ‘oku tau pehē pē ko e tānaki ‘e mekauati ‘e, fakalukufua ‘e 12. Pea mo e *TREP BESS* ‘a ia ko e ‘uhila ko e hā ko ā puha ‘uhilē pē ko e *battery* mekauati ia ‘e tolu ‘a ia ko e ‘ū ‘uhila ia ‘oku tānaki ko ē mei he sola mo e mo e ī. ‘A ia ko e tolu ko ia ‘o 15. Tānaki ki ai pea mo e ua ko eni ‘oku me’a mai ko eni ‘e he Tokoni Palēmia na’e toki foaki mei he Pule’anga ‘Aositelēlia ‘o 17 leva ia. Pea ko u pehē pē kapau ‘e to’o leva ‘a e ua ko ē ‘oku fakafoki ‘oku *rental* hangē ko e fakamatala ko ē ‘oku hā mai he mei he *Tonga Power* ‘e holo hifo leva ‘o 15. ‘A ia ko e, ka ko e 15 ko ia ‘oku kau ai e puha ‘uhila mekauati ‘e tolu ka ko e ‘ū *generator* ‘i hono to’o ko eni ‘a e tolú ‘e holo hifo leva e *generator* ‘o 12 pē he ko e ‘ū, kapau ‘oku hala ‘eku fika Hou’eiki ko eni ‘oku tau muimui’i fakataha pē he tēpile. Ko ia Sea ko e tu’unga ia ‘oku ‘i ai e ‘a e *generator* ko eni he *Tonga Power*.

Taniela Fusimālohi: Ko ‘eku ‘uhinga Sea he ko e tēpile pē eni ‘iate ia pē ‘oku tānaki kotokotoa ‘a e mekauati ‘o ...

<009>

Taimi: 1105 – 1110

Taniela Fusimālohi: ...14 pea kapau leva te tau to’o ‘a e mīsini ko ē ‘oku maumau ‘a ia ko e fika 1, fika 2

‘Eiki Sea: Fika 11 na’e toki fakatonutonu mai ‘oku tānaki mai ko e foaki ‘e he Pule’anga ‘Aositelēlia e *megawatt* ‘e 2, na’e toki huufi pe he ngaahi ‘aho kimuí ni. ‘Oku ‘ikai ke kau ia he 14 ko ení.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea

‘Eiki Sea: ‘Alu hake leva meí he 14 ‘o 16

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea he ko ‘eku tānaki ‘e au ia, ‘a ia ko e *megawatt* ‘e 4 ‘oku ‘ikai ke kau ia ‘i he, ‘oku *out* ia meí he 14 ko eni ‘oku tānaki ko ē. Pea kapau leva ‘oku tānaki mai e *megawatt* ‘e 2, ‘oku toe e *megawatt* ‘e 2 ia ‘oku tōnounou ke ma’u e 13, 14 ko ē ‘oku fiema’u ‘e Tongatapú. ‘A ia ko ‘eku ‘uhingá ia he ko e me’a ko ē ‘okú ne me’a mai’aki ia ‘oku ‘ikai ke ‘asi ia he tēpilé. Ka ko e anga ia ‘eku laú ko ē tēpilé, ko e *megawatt* ‘e 4 ‘oku maumau e mīsini ia ko ē ‘oku nau hanga ‘o fanau’i.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: ‘Eiki Sea ko e ngaahi mīsini maumau ‘oku faka’ilonga kulokula ia ‘oku ‘ikai ke kau ia he laú. Ko e lanumatá ko ia ‘oku tānaki, ko e kulokulá maumau ia ‘oku ‘ikai ke lau ia. Pea ‘oku tānaki ko ē lanumatá ‘o ma’u ai e fika ko ená. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea mahalo ‘oku mahino ia ka ko e kole pe ke fakama’ala’ala mai ange mo e ongo ‘isiu ‘e 2 kehe ko ena ne fai ki ai e tokangá. Ko e hā leva ‘a e tu’u ki he kaha’ú, ‘e fakafoki ke kakato mo e teuteu ko eni ke fai e nō mo ‘ene uesia ki he ngaahi misini. Mo e uesia ‘a e totongi ‘uhilá ki he kaha’ú, mo fakamahino’iange pe ko e taumu’a totonu pe *renewable energy* ia ke ne pule’i ‘a e hū lolo maí. ‘Oku ‘ikai ke ne hanga ‘e ia ‘o fai ha tokoni ki he totongi ‘uhilá, mālō Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai Tongatapu 7

Paula Piveni Piukala: Sea, tapu mo e Sea, tapu ki he Palēmia Le’ole’o, pehē ki he kau Mēmipá. ‘Oku ou ‘ofeina ‘a e kau ‘enisinia mo e tekinikale Sea. ‘Oku ‘ikai ke u ‘amanaki ko e fakamatala ko eni ‘oku ‘omaí ‘oku nau tukuaki’i tekinolosia fo’ou (*CoMap*).

‘E Sea, ko e ngaahi *contract* ko eni ‘o e ngaahi *renewable energy* ‘oku ‘ikai ko ha me’a tesitesi ia, ‘osi ngāue’aki ia ‘e māmani. Pea ‘oku ‘i ai mo hono palani pea ‘oku ‘i ai pea mo hono ngaahi naunau ‘oku ngāue’aki ‘e he tekinolosia fo’ou e me’a ‘oku ui ko e *plug and play*, ko ‘ene ha’u pe ‘o fiti. Kae makatu’unga ia he palaní Sea.

Ko ‘etau palopalema ko eni ko ‘ene fuofuolá ko e te’eki ke fakanofa ‘a Tongatapu 8 ki hono tu’unga Minisitā ‘o e *Public Enterprises*. Ko ‘eku fakatalanoá Sea he ‘oku ‘i ai ‘ene palani. Ko e ‘ata fālahí, ‘oua mu’a te tau fakangatangata he ‘isiu ko eni. Ko e ‘ata fālahí Sea ‘oku pehé ni; ko e kautaha ko eni ‘oku a’u ‘enau mo’ua he pangikē ki he 28 miliona. Sio ki hē, ‘uhinga he te tau hanga ‘o fakatokanga’i ai ‘a e *inability* ke nau fokotu’utu’u ha palani lelei.

‘Oku ‘ikai ke u tui au ko ha makatu’unga ia ke nau *excuse* mai’aki ko e tekinosia ‘oku tesitesi’i pea ‘oku palopalema. Ka ko fē palani mo e mape mo e konituleki ‘o e ngaahi *renewable energy* ko eni. Ko e ‘uhinga ia ‘oku ou ‘ofeina ai e kau ‘enisiniá. Kapau te mou hanga ‘o fakatokanga’i he peesi 3. Talanoa mai hangē ‘oku nau ‘ohovalé he taimi māfaná ‘oku ‘alu hake e fiema’u ‘uhila ‘a e kakaí ki he 14 *megawatt*.

Sea ko e mahu’inga ia e me’a ko e *data* ke ne hanga ‘o tokoni ki he faitu’utu’uni ke makatu’unga ai e palaní. ‘Oku ‘ikai ke u tui ‘oku fakapotopoto ‘a e anga hono fakafōtunga mai ‘a e fakalele ‘a e kautahá ni.

Palakalafi 2 ‘o e peesi 3 Sea, ‘oku ‘asi mai ai ko e *excuse* ia ‘e taha. Ko e ta’u motu’a e ngaahi mīsini ko eni ‘oku fe’unga mo e ta’u ‘e 20. Ko e fehu’i ‘oku hanga ‘e au ‘o ‘ohake, ko e fē e palaní. Na’a mou pehē ‘e laulau ta’u pe ta’etoe fiema’u ke fetongi e ngaahi mīsini ko eni. ‘I he’ene pehē Sea ‘okú ne hanga ‘o fehu’ia leva kiatautolu ‘a e anga e *governance* hono fakalele ‘o e kautaha ko eni. Ko e kautaha ko eni ‘oku malumalu ia he Minisitā ‘o e *Public Enterprise*. Minisitā ‘o e *Public Enterprise* ‘oku ‘i he Kapinetí ...

<010>

Taimi: 1110-1115

Paula Piveni Piukala: ... Ko e Kapinetí ‘oku taliui mai ia ki he Falé ni. Hangē ‘oku tau fofongavalé ‘a e lāunga ‘a e kakaí, ‘oku ‘ikai ke tau lava tautolu ‘o a’u ki he ngaahi lipooti ke tau tokoni. Ke tau tokoni he ko ‘etau ngāué ke langa ha fonua ‘e tolonga mo tu’uloa.

Ko e ‘uhinga ia ‘eku fakalavé Sea pea ko e fakaloloma taha he’eku sio he lipooti ko eni, ‘osi ange ngaahi fu’u nō 28 miliona ‘oku kei fiu feinga’i ke tā ‘oku toe fokotu’u mai, toe fokotu’u

mai ko e palani ngāue ki he kaha'ú ke talanoa ki he ngaahi pangikē ki ha toe nō. Ko e me'a 'oku fakamamahi kiate aú Sea ko hono 'omai e pa'anga, sino'i pa'anga mālōlō na'a tau fanongo he'etau fakatau vakapuna na'e ngaue'aki e sino'i pa'anga mālōlō. Te'eki ai lava ha māhina 'e taha, fiema'u ke fetongi 'a e kongā 'o e vakapuna fo'ou ko eni Sea ...

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Sea.

Paula Piveni Piukala: 'Aki e vaeua miliona.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Fakatonutonu atu Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko e 'uhinga 'eku fakatalanoá he 'oku ...

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Ki'i 'ai'ai lelei pē ...

'Eiki Sea: Fakatonutonu.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Fakafofonga kae 'oua 'e fu'u longoa'á he 'oku sai pē. Ko e me'a ko iá 'Eiki Sea 'oku sai ange ke nō atu 'a e pa'anga ko ē *retirement* 'o ma'u ai 'a e *interest* 'oku lelei ange 'i he fakahū ko ē ki he pangikē. Pea kuo pau ke fakakaukau'i 'e he Poate ko iá 'a e founga 'e ma'u ai ha tupu ma'á e kau mēmipa 'o e *retirement*. Pea ko hono olá 'oku sai ange 'a e seniti ko ē 'a e kau mēmipá makatu'unga ia 'i he lava ke ne tuku atu ke nō pea ma'u 'e *interest* mei he ngaahi ngāue ko iá.

'Eiki Sea ko e me'a ko ē ki he nō, me'a lelei 'aupito e nō 'Eiki Sea. Ko e nō pē 'oku me'á he koe'uhí kuo pau ke totongi. Kuo 'i ai ha *revenue* 'e 'omai he me'a ko ē na'e fai ki ai e nō? 'Ikai ke tau ma'u 'etautolu he taimí ni, ko e me'á ke tau talanoa ki he Poate 'Uhilá. Ka ko u kolé 'oua te tau tāpalasia 'a e 'ū potungāue ko iá he 'oku 'ikai ke nau 'i Falé ni. Tau ngaue'aki e fakapotopotó, tau toka'i e kakai ko ē 'oku nau ngāue aí 'oku 'i ai pē ...

Paula Piveni Piukala: Sea ko u fie fakatonutonu atu e, 'a e 'Eiki Tokoni Palēmia.

'Eiki Sea: 'Eiki Tokoni Palēmia. Tongatapu 7, ko u tui 'oku mahino kia au ho'o poiní.

Paula Piveni Piukala: Ko ia.

'Eiki Sea: Ko e malu 'a e *investment* 'oku ke 'uhinga ki aí mo e pa'anga sino'i mālōlō ko ē 'oku fakahū ki he ngaahi kautaha ko ē 'oku nau nō e pa'angá. Hangē ko e vakapuna ko ena 'oku ke tukuaki'i mai ko e fakatātā pe ia 'o fekau'aki pea mo e nō ko eni 'oku 'amanaki ke fakahoko 'e he Tonga *Power*. Ka ke me'a mai ho'o fakamalangá 'oku toe ho'o taimí.

Paula Piveni Piukala: Ko ia Sea. Na'a ku, na'a tau fanongoa kātoa pē Hou'eiki 'aneafi 'a e ngaahi nō 'a e Kasá 'i he Poate ko eni, 'ikai ke 'i ai ha konituleki ia. Ko e 'isiu ia 'oku ou tokanga, ko e matavaivaí ia. Pea 'oku ou kole fakamolemole Sea hangē 'oku 'omai ke pehē ke tau toka'i. Sea ko e Lipooti Faka-Tu'í, *Royal Commissions*, lipooti 'a e Tu'í. Na'a ne fakatokanga mai ke tau vilitaki ke 'omai 'a e fakamatata lelei, totonu ke tau faitu'utu'uni ai he Falé ni. Ka ko u ongo'i 'oku hangē 'oku 'omai ke tau faka'apa'apa pe ko ā tokua. Ko 'eku fakatonulea Sea.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Sea.

Paula Piveni Piukala: ‘Oku mou pehē ‘e ma’u ha tupu he vaka ko eni ...

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Sea.

Paula Piveni Piukala: ‘Oku ‘osi e 7 milioná ...

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Ko e me’á ...

Paula Piveni Piukala: Te’eki ai pē ke ‘osi e mähina ‘e tahá kuo maumau.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Ko e ‘uhinga e faka’apa’apá ‘o fakatatau ki he Tu’utu’uni Ngāue ho Falé Sea. ‘Oku ‘ikai ke tau ‘ai noa’ia. Tau toka’i.

Paula Piveni Piukala: Sea.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Tau toka’i mo e kakai ‘i tu’á he ‘oku ...

Paula Piveni Piukala: Ko e ‘uhinga ‘eku fakatalanoá he kuo ‘osi e palopalema he fonuá ni.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: ‘Oku ‘i ai e *privilege* ...

'Eiki Sea: Tongatapu 7 te mo me’a takitaha mai pē. 'Eiki Tokoni Palēmia ko ho fakatonutonu?

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Ko u fakatonutonú Sea ‘oku ‘i ai e tu’utu’uni ke ne pule’i ‘etau ngāué. Pea ‘oku tau ngaue’aki ‘etautolu ‘a e *privilege* he ‘ikai ke lava ‘o faka’ilo kitautolu. ‘Oku tāpalasia ai ha ni’ihi ‘i tu’a. ‘Oua! Tukuange hanau faingamālie 'Eiki Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea ka ne ‘ikai ke mamahi mo lāunga e kakaí, he ‘ikai ke tau talanoa tautolu he ‘isiu ko ení. Pea ‘oku fiema’u ia ke tau sivilisi’i he ‘oku, ko e pa’anga tukuhau eni ‘oku fefakamo’oni’aki ta’e’iai ha konituleki. Ko e poini ia ‘oku ou hanga ‘ohaké Sea he kuo ‘osi a’u e fu’u mo’ua e kautaha ko ení. Ko e fehu’í, hā ...

<002>

Taimi: 1115-1120

Paula Piveni Piukala: ... e makatu’unga na’e faka’atā ai ‘a e me’a ‘oku ui ko e *public utilities*, ke nō ‘o a’u ki he 28, toe totongi ‘e he kakai totongi ‘uhilá ia ‘a e *interest* ‘o e ngaahi fu’u nō ko eni, ngaahi fu’u *investment* ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fekāunga ‘aki tonu ia ke ne hanga ‘o *reduce* ‘a e *cost* ke hangē ko honau fatongia.

Ko e poini ia ‘oku ou hanga ‘ohake ‘o fakamamafa’i ‘oua te tau melemo pē he *detailer* fakatekinikale he ko e loloto ‘a e *issue* ia ko eni ko e anga hono mapule’i ‘oku taliui ‘a e kautaha ko eni ki he Kapineti, taliui mai ‘a e Kapineti ko eni ki he Fale ni, tau taliui ki He’ene ‘Afio. Ko e anga ia ‘a e tu’u ‘a e Konisitūtone mo e fa’unga ‘o e fonua ni. Ka kapau leva ‘oku lāunga ‘a e kakai, lāunga ‘a ‘Ene ‘Afio, kae talamai pē ‘e he sino ia ko eni ‘oku taliui mai ki ai ‘a e kautaha ko eni, ‘oku lelei pē ‘enau fakahoko fatongia. Na’a tau ‘osi fakamo’oni kātoa pē ‘aneafi, lahi hono fe’ave’aki ‘a e silini, ‘ikai ke ‘i ai ha pepa ia, ke hoko ‘a e palopalema pehē ni, tau foki ki ai ke fakamā’opo’opo ‘a ‘etau ngāue he ko ‘etau fuakava ia te tau fai lelei’i hotau

fatongia ‘aki ‘a e poto mo e taukei ‘oku tau a’usia, ka he ‘ikai ke u tui ‘oku totonu ke ta’ota’ofi ‘etau hanga ‘o fehu’ia pē na’e anga fēfē.

Ko e ‘uhinga ia ‘eku pehē Sea, ‘oku ou ‘ofeina ‘a e kau tekunikale, he ‘oku mahino ia ki he motu’a ni, na’a ku ngāue ‘i he kautaha ko eni. Ko e anga hono fakalele ke tau fakakaukau’i mei he Fale ni pē ‘oku ‘uhinga lelei ‘a e ngaahi Poate ko eni, kakai ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’anau taukei ‘i he *industry*, ko e poini ia ko ē ‘a’aku, tukuange ‘a e ngaahi fakatu’utu’unga fakasōsiale, ‘oku ou fakamamafa ‘a e mahu’inga ke fakapotopoto ‘a e fetaliui’aki ‘o e ngaahi sino fekaukau’aki ki he pa’anga tukuhau ‘a e fonua.

Ko e ‘uhinga pē ia Sea ‘eku mafasia mo ‘eku ongo’i he ko e laumālie ia ‘o e motu’a ni ‘oku ‘ikai ‘aupito ke u ‘i ai ha’aku *vendetta* pē ‘oku ‘i ai ha’aku taaufehi’a. Ko ‘eku mahino fakatekinikale ki he me’a ko eni, ‘oku ‘ikai ke tonu ia ke nau ō mai ‘o talamai ko e palopalema ‘o e *CoMaps*, lolotonga ko ia na’e ‘osi ‘i ai ‘a e ngaahi *contract*.

Sea ko e ki’i me’a ‘e taha ke u ki’i lave ki ai, ko e ‘uhinga pē ko e maama ‘a e Fale ni fekau’aki mo e ngaahi fakamatala pehē ‘e ‘osi ange pē ngaahi *renewable energy* ia ko eni ‘ikai pē ke ‘i ai ha holo ia ‘o e ‘uhila.

Sea ka u ‘oatu ‘a e fakakaukau ko eni he ko e fakakaukau fakatekinikale eni. Ke hanga ‘e he mīsini *diesel* ‘o ngaohi ha iuniti ‘e 1 ‘i he ‘uhila ‘oku fe’unga ia mo e seniti ‘e 74, seniti ‘e 74. Ka hanga ‘e he *renewable energy* ‘o ngaohi ‘a e iuniti ‘e 1 ‘oku fe’unga ia mo e seniti ‘e 36, ko hono faka’uhinga eni Sea. Ko e *input* mai ko ē ki he fu’u *supplier* ‘aki ‘a e *renewable energy*, iuniti ‘e 1 ‘oku seniti ‘e 36 hono fakamole, ‘aki ‘a e *renewal*, ‘aki ‘a e *diesel*, seniti ‘e 1 ‘oku seniti ‘e 7, ko e iuniti ‘e 1 ‘oku seniti ‘e 74. Ko ‘eku poini ko fē fo’i kehekehe ko ē seniti ‘e 36 mo e seniti ‘e 74. Ko hai ‘oku ne kai? ke talamai ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha holo, ko e me’a ko e *process* ‘oku ‘i ai hono *input* ‘oku ‘i ai hono *process*, pea ‘oku ‘i ai hono *output*.

Ko e *output*, ko e *output* ...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea, kole atu pē na’a lava ke u tokoni ki he Fakafofngá kātaki.

‘Eiki Sea: Fakafofonga ‘oku toe ho’o miniti ‘e 3, ke tali pē e tokoni?

Paula Piveni Piukala: Sai pē Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā:

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea tapu mo e Feitu’u na, tapu pea mo e kau Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. Sea ko e *solar energy*, ‘oku fa’u ia ‘i he taimi pē ‘o e la’āá, fa’u pē ia ‘i he hopo ‘a e la’ā ki he to ‘a e la’āá, pea ko hono taimi ko ē ‘oku ivi lahi ai ke ne lava ‘o teke’i ke ‘alu ki he *grid* Sea ko e 10 pē ia ki he 3. ‘A ia ‘oku ‘i ai ‘a e taimi fakangatangata ke ne lava ke *produce* ha ‘uhila ‘o lava ke ‘aonga. ‘I he taimi ko ē ‘o e la’ā ko eni ‘Eiki Sea, kuo pau ke tokoni ia ki hono holoki ‘o e ‘uhila, teke ki he *grid* ‘i he fo’i taimi ko eni. ‘I he toenga ‘o e ‘aho Sea, te tau toe foki pē tautolu ia ‘o *diesel*, he neongo ko e faikehekehe ko eni ko ē ‘o e ongo seniti ko eni ‘oku ‘omai ‘e he Fakafofonga, ki’i fo’i taimi nounou ia ...

<005>

Taimi: 1120-1125

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ...Sea tukukehe Sea mahalo ko e me'a ko eni 'oku mea'i pē he Feitu'u na tukukehe kapau 'e toe lahi ange 'a e ngaahi puha 'uhila pe ko e *BESS* ke ne lava ke *store* 'a e ma'u'anga 'uhila ko eni ke ha'u 'i he ngaahi fo'i taimi ko eni 'oku tau talanoa ki ai. Ko e seniti ko eni ko ē 'oku ...

Paula Piveni Piukala: Sea 'osi mahino 'ene tokoni 'a'ana Sea.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko e 'ai pē ke u faka'osi atu au Sea. Ko e seniti ko eni ko ē 'oku pulia Sea tau sio he *timeframe* ko ē 'o e 'aonga ko ē...

'Eiki Sea: 'Ikai ke toe tali ho tokoni 'Eiki Minisitā.

Paula Piveni Piukala: Ko ia mālō Sea.

'Eiki Sea: Fakafofonga kuo 'osi ho miniti 'e 10 ka te u fakalōloa atu ha miniti 'e tolu ke faka'osi mai ho malanga.

Ngaahi hoha'a makehe fekau'aki mo e Kautaha 'Uhila 'a Tonga

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea. Ko 'eku fakamā'opo'opo 'a'aku Sea 'oku pehē ni ia. Tatau ai pē pe ko e ki'i taimi si'isi'i 'oku 'i ai e *solar energy* ka 'oku *reduce e cost*, pe ko e 8:00 ki he 4:00 efiaki 'oku *operate ai without the battery* 'oku ne *reduce e cost*. Ko e poini ia 'oku ou hanga 'o 'ohake ka 'oku makatu'unga ia Sea 'oku 'i ai e lea mei he *philosopher* ko eni ko Palato 'oku pehē ni *an idiot with a plan is far better than a wise without a plan*.

Ko e 'uhinga 'oku 'asi mai ia mei he kautaha ko eni he lipooti ko eni 'oku vaivai hono *govern, manage* 'a e kautaha ko eni *react pē react pē* 'ohovale pē 'oku talamai hā e me'a 'oku mate ai e 'uhila 'ita e kakai 'oku mate e 'uhila, mou kātaki ko e ta'u eni 'e 20 motu'a 'a e ngaahi fu'u misini ka na'e 'i fē 'a e maea lalo. 'Oku te tutu e maama pea te 'utu 'ete me'i lolo, fē e maea lalo ko ia. Ko e pa'anga pē 'a kita 'oku 'ikai ke te tokanga kita ke toe lī ha maea lalo he 'oku 'ikai ke te taliui kita. Ko e pa'anga 'a e tukuhau 'a e fonua kuo pau ke fakahū e ngaahi *mechanism insure contract* aleapau ke malu'i he ko e laumālie Konisitūtone fonua ni ke tau taliui ki he pa'anga tukuhau e fonua mālō Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai Tongatapu 8.

Vaea Taione: Tapu mo e Sea, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. Sea ko u tali atu pē ki he tohi ko eni Sea, ka ko u loto pē Sea ke tau loto tatau pē ke 'oua te tau toe fahafaha'i tau faha'i kātōa pē 'i he 'isiu ko eni ko e 'uhila, tatau pē Pule'anga mo tautolu. 'Uhingā Sea ko e 'uhinga pē hono 'omai 'o'ona ia 'a e lipooti ko eni ko e palopalema ko eni ko ē na'e hoko, 'oku 'ikai ko ha toki palopalema ia na'e talu pē hono 'omai mei he ...ta'u eni 'e ua mei ai. 'Oku 'uhinga ko ē ke tau faha'i kātōa ko eni 'Eiki Sea he ka mate e 'uhila Sea ka tā mai e hoa 'a e *DPM* Sea 'oku mate e 'uhila fo'i ongo ko ia Sea fo'i ongo ko ia taha kotoa pē 'i Tonga ni ko e fo'i ongo ia ko u mahu'inga'ia ai Sea. Fo'i ongo tatau pē, hangē 'a e tali mai ko eni 'a e tohi ko eni Sea ko ha tohi kole fakamolemole mai ha ki'i tokotaha ngāue ki he'ene pule na'a ne fai e kovi he lau e tohi.

Pea u laulau ko eni e tohi kole fakamolemole ko eni Sea 'oku lahi e ngaahi me'a 'oku *conflict* ia 'i ai Sea, he ko e me'a pē 'oku fiema'ua ia 'e he kakai Sea mo'ui e 'uhila 'oua 'e toe mate pea

mo e pila ke 'oua 'e toe fehalaaki mo holo. 'A eni ko eni na'e fai ki ai 'a e tālanga, talamai 'e he senoleita fika 8 ko eni 'e toki lava 'o fakafoki mo to'o e *rental* ko eni 'a e misini ko eni 'oku 'omai mei Nu'usila ko eni ka mo'ui 'a 1, 6 mo 8 - fo'i misini pē eni 'e taha. Ko e hā e me'a 'oku lava ai he fo'i misini 'e taha ko eni ke ne lele'i 'a e fo'i tolu ko ē 'a e fo'i tolu ko ē. 'Oku vaivai pē ko e hā e me'a 'oku hoko ki ai? 'UHINGA ko e fanga fo'i misini ko eni Sea 'ikai ke 'asi mai ia hē ko e hā e *lifspan* e fo'i misini 'e taha talamai pē ia ta'u 25 'a e lōloa 'a e ngaahi misini ko eni.

Sea ka lele 'a e misini ko eni ta'u 'e 100 pea toki hoko e palopalema pehē ni ko e hā e me'a 'e tukuaki'i ko 'eku pōini ia. 'A ia 'oku lelei 'aupito pē hono tauhi mo sēvesi mai e ngaahi misini ko eni hoko mai mo e *affect*...

<007>

Taimi: 1125-1130

Vaea Taione : .. lahi ia 'i he *ash* ko eni ko ē ko ē 'i he *volcano* ka ko e 'uhinga ko hono sēvesi ko eni 'oku 'ikai ke fu'u loko fēfē ia. Ko e me'a pē ko ē 'oku ou hanga 'o mahino'i ko e toe *hire* mai ia e misini 'e taha ko eni Sea ko e pa'anga lahi faufaua mo'oni. Neongo 'oku 'ikai ke 'omai ia heni 'a e me'á, ko 'eku 'uhingá kapau'e lava 'a e misini 'e taha ko eni 'o fai 'a e ngāue 'a e misini 'e 3 ko ē ko e totongi 'e toe fakafoki ko ē toe totongi mo e.. kae toki lave ia ai 'i he Komiti Sea 'a e pa'anga lahi ko eni. Ko e hiki ai pē totongi ko e hiki ai pē totongi ko eni ki he kakaí Sea. 'A ia Sea ko e tali ko eni ko e hangē pē ia hano 'omai 'a e fo'i tali ko eni ke tau ki'i fakanonga si'isi'i pē tautolu. Hangē pē 'oku valivali vali valeti pē ko ē he taimi ko ē ko ē 'a e laveá 'oku 'omai ai e tali ko eni. Ka ko hono fakalūkufuá Sea, ko e palopalema ia 'oku 'ikai ke 'i heni ia Sea 'e toki ha'u ia he lipooti ko eni ko ē 'oku hoko.

Ko e faka'osí pē Sea, ko e me'a 'e taha 'oku toe lotomamahi ai e kakaí kapau 'e pehē mai 'e he 'Uhilá mate he 2:00, 8:00 ki he 4:00 'anai, Nukuhetulu, Veitongo mo Folaha nau mateuteu ki ai. Toenga kātoa ia ko ē toe mate atu mo Veitongo ia mo Malapo Sea mo Vaini. Ko e me'a ia 'oku lotomamahi ai 'a e kakaí. Hangē ia ko e *smart bomb* ko ē ko ē tau ko eni 'a *Iraq* toe afe atu 'a e fanga fo'i pomu potó ia 'o kau au he ki'i fale mo e ki'i fale. Ka ko 'eku 'uhinga pē ko u fakamālō pē au ki he ki he Pule'anga hono 'omai eni. Ko e palopalemá 'oku lahi Sea pea 'oku ou tui te ta toki hoko atu ki ai 'amui ange. Ko e me'a pē 'oku fiema'u 'e he kakaí he taimi ni, mo'ui, totongi ke 'oua 'e toe fehalaaki. Mālō e ma'u faingamālie.

Eiki Sea : Me'a mai 'Eiki Nōpele Vava'u.

Lord Tu'ilakepa : Tapu pē mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea tapu atu ki he Palēmia Le'ole'o kae 'uma'ā e Hou'eiki Pule'anga, Hou'eiki Nōpele kae 'uma'ā e Fakafofonga e Kakai. 'Eiki Sea ko u fakamālō mālō ho'o laumālie tau toe ma'u ai e 'aho fakakoloa ko eni. Mahalo 'oku kau eni ia he *issue* ko u tangutangutu pē au 'o fanongo. Ko u fiema'u ke u 'ilo ki he lahi tahá fekau'aki pea mo e 'uhila. Fu'u mamafa 'aupito 'aupito e 'uhila. Mālie 'aupito 'aupito 'a e fakamalanga na'e fai 'e Tongatapu 7 ko u lave'i 'a e tokotaha ko eni na'e 'i he polokalama ko ia. Ko u sio hifo ki he ngaahi fu'u misini ko eni ta'u 'e 25 mālō pē 'enau kei lele. 'A ia kapau 'e toe hoko ha palopalema ko 'ene holofa ia 'a e 'uhilá he fonua ni.

Ko u lele atu 'alu ki Fahefa, 'ikai ke u lave 'ilo'i 'oku 'i ai e fu'u me'a *solar* tānaki 'uhila ivi la'aa. 'Oku 'i ai hoku ki'i foha 'oku ngāue he 'Uhila pea 'oku 'ikai ke lelei'ia ia heni pea 'oku 'alu atu ia ki muli 'o ngāue 'i muli. Toki 'alu ia toki talanoa mai 'e ia kiate au, 'oku 'i ai e kau Siaina 'oku 'i ai 'enau *solar* ka 'oku nau fakatau ki he Poate. 'I ai mo e kautaha 'e taha 'Eiki

Sea, 'oku 'i ai e ni'ihī ia 'oku ngāue he kautaha ko iá ko e me'a ia 'oku ou nofo ai 'o hoha'a he fu'u mamafa e 'uhilá, ka 'oku me'a mālie hono 'omai ení, ke 'oatu pē 'etau fakakaukaú pea mea'i 'e he Feitu'ú na kae 'uma'a e kakai e fonua ni he 'oku tu'u kei fehu'ia e kakai e fonua 'a e mamafa 'a e 'uhila he fonua ni.

Ko e me'a ko ia na'e me'a ki ai 'a Tongatapu 7 ko e me'a ia 'oku tau, ke 36. Ko e 74 mo e pa'anga 'e 1.89 ko e ongo e ongo ki he ngaahi fāmili. Sea 'oku ou lave'i 'oku 'i ai e tokotaha ai 'i loto tokotaha ko ení na'a ku 'osi 'ohake taimi na'e Palēmia ai 'a 'Akilisi he fonua ni. Tokotaha eni na'e 'i he tafa'aki e Vevé, ko e vahe na'e 7000 'Eiki Sea ke ke me'a ki ai. 'A ia na'e 3500 'i he uike 'e 2. Pea kuo 'osi mea'i lelei 'e he tokotaha ko eni, ko e 'aho pē na'e a'u ange ai e tokotaha ko eni ki hoku 'api pea ko 'eku tukulolo ia 'ikai ke u toe muimui'i ...

<008>

Taimi: 1130-1135

Lord Tu'ilakepa: ... ngāue ia 'oku fai ko e *Consultation* e Veve. Fituafē ke mou mea'i Hou'eiki ko e tokotaha ko eni 'oku 'i loto pē 'i he me'a ko eni 'a e 'Uhila. Hū ki tu'a ki hē ko e hā ko ā 'ene me'a na'e fai mei ai toe foki mai ki loto ki he 'Uhila ke fetuku e me'a ko ē ki loto ki hē. Tokoni Palēmia ko ho'o taimi ena 'a e Feitu'u na. Ongoongosia 'a e Feitu'u na he lahi e feme'a'aki ki he me'a ko eni. Fai mo fai ha ngāue ki he ni'ihī ko ena. Na ko nautolu pē 'oku nau toe ō atu 'o fai pē me'a tatau he 'Uhila 'ikai ke u fie talanoa hingoa 'oku mo'oni e me'a 'a e Feitu'u na he koe'uhí 'oku 'ikai ke 'i ai hano totonu ha ni'ihī ka 'i he Fale ni 'oku ngofua pē ia ke te lea 'aki ha me'a 'oku te 'ilo'i he Fale ni.

Ko u fokotu'u atu 'Eiki Sea ke tau hoko atu ā kau Fakafofonga 'ikai ke 'osi e me'a ia ko eni talu ho'omou fakahoha'asi 'a e Pule'anga fiu mautolu he fakaongoongo he po'uli pē 'e toe mate 'uhila a'u 'o mau tutu te'elango. Kuo nau hanga kotoa holo 'o nau lototaha fakamo'ui e 'uhila ko e kau Fakafofonga eni e kakai pea mo e ni'ihī e Hou'eiki Nōpele 'oku nau hoha'a pea ko 'ene 'omi pē ki he Fale ni 'oku tu'utai tu'u longomo'ui ngaungaue me'a kotoa pē he fonua ni.

Ka ko u fokotu'u atu au kau Fakafofonga tuku ā ke si'i a'u atu ko eni 'oku a'u ki he Pule'anga hoko atu 'enau ngāue he'ikai tuku eni fē ho'omou komiti ko eni 'a ē 'oku mou toutou fakataha ke fai mo fakapapau'i mai e 'uhila. Kau mo e me'a ko ia 'oku 'i heni mo e kau muli ke ō 'o fakatotolo'i 'a e me'a e *UNDP* ki Vava'u, Ha'apai mo me'a 'Eiki Sea. Lahi e ngaahi me'a ia fekau'aki mo e 'uhila ko eni hangē ko eni ko e *smart meter* tu'u fehu'ia pē he kakai ia ko au nau loto au ia ke u fakafoki 'eku mita 'a'aku ki he mita fuoloa. 'Ikai ke u kei tui au ki he falala au ki he tekinolosia ko ia.

Kai kehe 'Eiki Sea 'oku tau muimui pē he me'a 'oku nau talamai ke fai 'e he fonua ni ka ko u fokotu'u atu Sea, fokotu'u atu ā ke tau hoko atu mu'a 'Eiki Sea kae fai ha'atau ngāue. Mālō e ma'u faingamālie.

'Eiki Sea: Ko ia Hou'eiki ko e fokotu'u eni ke tali e lipooti 'oku 'i ai ha pou pou?

Paula Piveni Piukala: Sea kātaki pē ke u ki'i ...

'Eiki Sea: Me'a mai 'e Tongatapu 7.

Fokotu'u ke t̄naki atu Lipooti mei he 'Uhila ki he talafatongia Komiti Fili ki he 'Uhila

Paula Piveni Piukala: Ke u ki'i tu'u p̄e 'o, 'oku ou kole p̄e 'e lava 'o fakakau atu ki he Komiti Fili 'a e Tala Fatongia 'o e Komiti Fili 'oku lolotonga 'i ai ke fai mu'a ha sio fakalukufua manatu'i ko e ko e komiti ia ko eni ke sio p̄e ki he sipaaka na'e fai na'e hoko. Ka ko e hikuhiku p̄e eni ia 'oku tau fetakai ai Sea. Ko e anga hono fakalele kautaha ko eni 'i he malumalu 'o e Minisitā ko e fo'i ko e fo'i fetaliui 'aki ia 'oku mahu'inga ke tau, ke ai ha'atau ki'i 'ilo *inside* he 'oku mahino he lipooti p̄e ko eni Sea 'oku *lack e planning* p̄e 'oku, p̄e ko 'ene hala 'aupito. He 'oku 'ikai ko ha fa'ahinga s̄evesi eni ia 'e toe lava 'e ha taha 'o fai ka ko e Pule'anga p̄e. Ko e mahu'inga ia ko ē ko ē Sea ke tau fakatokangaekina e lipooti kae t̄naki ko 'eku fokotu'u ke t̄naki mu'a 'a e Tala Fatongia ki he Komiti Fili ko ē 'oku 'osi 'i ai 'e *address* he ko e nō ko eni 28 miliona Sea ko e *information* p̄e ia 'oku ou ma'u 'oku te'eki ke kau ia he lipooti. 'Oku 'i ai e 'ū ngaahi me'a ia he Lipooti ko ē ko ē 'o e Komiti Fili 'oku 'ikai ke u fie lea atu he 'oku talamai 'oku, te'eki ai ke taimi 'emaui lea.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: 'Eiki Sea ko u ki'i fakamanatu atu p̄e.

Paula Piveni Piukala: Ka ko e 'uhinga ia 'eku 'ai ke fakafālahi'i, ke fakafālahi'i 'o hangē ko ho'o fakalea 'a e *mandate* 'o e Komiti Fili. Pea 'oku 'uhinga lelei.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Fakamanatu atu p̄e Sea 'oku 'i ai e Lao 'o e *Tonga Power Ltd* ke tau ngāue p̄e 'o fakatatau mo e lao mālō Sea.

'Eiki Sea: Hou'eiki 'oku 'i ai e fokotu'u pea 'oku te'eki ai ke pou pou ke tali pea ko e fokotu'u fo'ou eni 'oku 'omai 'e Tongatapu 7 ke t̄naki e ngāue ko eni e lipooti ki he Komiti Fili 'oku lolotonga ngāue ki he hiki tō ko eni 'o e totongi 'uhila na'e 'osi kamata 'enau ngāue mai ki ai. Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu: Sea ko e kole p̄e ke ki'i fakamahino mai ange ko e hā ko ā 'a e fo'i fakalahi ko e 'uhinga ko e tu'u ko ē 'o e Tala Fatongia lolotonga ko e, ko e sio ki he 'uhinga ko ē 'o e mahiki ko ē 'a e totongi 'uhila (*spike*) mo ha toe, mo ha toe ngaahi *issue* kehe 'e loto e kakai ke fai ki ai ha tokanga kae 'uhinga p̄e ke ki'i fakamahino mai ange ia kapau 'e toe hoko atu e ngāue 'a e komiti 'i he ...

<009>

Taimi: 1135 – 1140

Mateni Tapueluelu: ... m̄ahina katu'u ia 'Eiki Sea, ko e anga ia e fokotu'utu'u kapau 'e laumālie lelei ki ai e Feitu'u na mo e Falé. Ka 'i he me'a mai e Seá 'oku kei folau ka ko e anga ia e fokotu'utu'ú Sea kapau 'oku pehē pea fakakau leva ki ai. Mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko ia Sea, ke fakama'ala'ala 'eku fokotu'ú. Ko e fo'i tafa'aki ko eni 'oku 'uhinga mo ha toe me'a kehe ke kau ai 'a e, 'uhingá Sea he 'oku 'ikai ke tau *access* tautolu ki he ngaahi lipooti ngāue faka-*management* 'a e kautaha ko eni ke kau ai hono siofi 'e he Komiti Fili ko eni. He 'oku 'ikai ke u tui koe'uhi ko e *public utilities* pea 'oku *subsidies* ai e pa'anga 'a e pule'angá ki hono fakalele ko eni. 'Oku totonu ke fakapotopoto ange, he ko e ngaahi me'a na'a tau ma'u me'i he fakamatala 'atitá ke tokoni. Lahi e me'a ia 'oku nau fē'ave'aki holo pe 'enautolu e siliní 'ikai ke 'i ai hano *contract* ia 'ona.

Pea ko e ngaahi matavaivai ko eni 'oku 'omai ko eni, 'oku 'uhinga ia ki he motu'á ni te u *sum-up* pe *poor planning*. Ke tau toki hahaka hake, 'ei 'oku motu'a 'etau mīsiní he ta'u 'e 24, ta'u 'e 25. Ka na'e 'i fē e palaní. Tau hahaka hake pe 'ei ko e taimi māfana ia 'oku *megawatt* ia 'e 14, 'ikai ke u tui pehē. Pe te tau toe hahaka hake pe, ko e ngaahi fu'u sola na'a tau 'omai 'oku 'ikai ke tau fenāpasi ia. *That is poor planning* pea kia au 'oku mahu'inga leva Sea ke tānaki pe. He 'oku 'ikai ko ha palopalema eni ia na'e toki tupu koso pe.

Sea ne u fakatalanoa ki he foha pe fonuá ni 'oku pailate ia 'i Papua Niukini. Na'á ne fakatokanga ki he Pule'anga 'o e 'ahó, me'a 'oku ui ko e *non-compliance, non compliance*. Kae tu'uaki pe nautolu pe 'oku *safe* pe vaká ia. 'A ia 'okú ne pehē ko e talaange ko ē ko ē 'e he pailate ko eni. 'Oku ou talaatu pe 'e au 'oku lahi 'a e *non-compliance* mo hono *exempt* 'a e *regulation* mo e lao 'o e *aviation*. He ko hono olá ko e *unsafe* e vaká, 'a ē ia ko ē na'e hoko he *accident* 'o e vaká.

'UHINGA PEHĒ 'Eku fakatalanoa Sea 'a e mahu'inga ke 'oua mu'a te tau hangahanga noa 'ohovale pe kuo *black out* ia. Pea toe fiema'u ia ke toe *ship* fo'ou mai ha ngaahi naunau fo'ou. Ko e me'a ia ko u mahu'inga'ia ai Sea ke tānaki ki he tala fatongia e komiti fili, mālō Sea.

'Eiki Sea: Tongatapu 7 ko 'eku mahino'í ko e fakalea 'okú ke faka'amu ke tānaki ki he fatongia e Kōmiti Fili 'okú ne vakai'i e *spike* 'o e 'uhilá. Ko hono vakai'i 'o e *non-compliance* 'a e Tonga *Power*, ko ia.

Paula Piveni Piukala: Ko ia, ko e fo'i *management issues* pe he ko e me'a ko ē 'oku ou fehu'ia Sea malava fēfē ke 'ohovale pe kuo a'u 'o 28 miliona, *uncall for*. Ko ha kautaha ke nau hanga 'o sēvesi 'a e *Public Utility*. 'Ohovale pe kuo tuputupu Langi ka 'oku 'ikai ke 'uhinga. Ko e 'uhinga 'eku 'ai 'aku 'oku 'ikai ko ha toki 'ai ia he poate ko eni. Ko e *continue ignore* 'a e *compliance* 'i ha lao mo e fakapotopotó Sea, ko 'eku 'uhingá ia.

'Eiki Sea: Ko ia Hou'eiki 'a ia ko e fokotu'ú eni ke tānaki ki he fatongia 'o e kōmití.

Lord Tu'iha'angana: Sea ke u ki'i tokoni atu pe

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Nōpele 'o Ha'apai

Lord Tu'iha'angana: Tapu mo e Feitu'u na Sea pea tapu mo e Hou'eiki Fale Alea 'o Tonga. Ko 'eku fiema'u pe 'e au ke ki'i fakama'ala'ala pe hangē ko e fokotu'u ko eni fekau'aki mo e kōmiti ko eni. Ko 'eku lave'í 'oku na'e 'osi 'asenita mai e līpooti 'a e kōmiti ko eni. Pea na'e toloi ko e fakatatali 'oku lolotonga me'a atu e Sea e kōmití he fatongia faka-Fale Alea.

Ko e 'osi ia 'enau ngāué ē, pea ko e fokotu'u fo'ou eni ke nau toe 'oatu e fatongia fo'ou he ko e 'uhingá he 'oku tali ke me'a mai kae fakahū mai 'enau līpooti ko ē na'e tuku atu 'e, ko 'eku lave'í ko e fu'u taimi lōloa ē na'a nau ngāue ai e kōmiti ko eni. Pea ko 'enau līpootí eni 'oku 'asi ko eni pea 'oku toloi, na'e toloi he taimi na'e fakahoko fatongia ai e motu'á ni kae 'oleva ke me'a mai 'a e Sea.

Kae hangē ko 'eku, ko e 'ai pe 'e au ke fakama'ala'ala mai ko e aofangatuku ia 'enau ngāué ki he me'a na'e 'oatú fekau'aki mo e *spike* pe ko e hā e me'a na'e tuku atu kiate kinautolú. Pea kapau leva ko e fu'u taimi loloa ngāué 'oku līpooti mai ia pea ko e toe fokotu'u atu eni ke toe 'oatu e me'a ke mou toe foki 'o ngāue ki ai pe ko e. 'Uhingá he ko e 'ai pe 'e au ke ma'ala'ala mai ko e 'uhingá ne 'oatu e ngāue pea līpooti mai ...

<010>

Taimi: 1140-1145

Lord Tu'iha'angana: ... pea ko e toe 'ohake eni mo e fokotu'u ke toe t'ānaki atu ke nau toe ō 'o fakahoko e me'a ko eni ko ē 'oku fokotu'u atu 'e he Tongatapu 7. He ko e 'ai pe au ke ma'ala'ala e fokotu'u mo 'etau ngāue mo e ngaahi komiti mo e ngaahi lipooti mo e ngaahi fatongiá. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Ko ia. Mālō 'Eiki Tokoni Sea. 'A ia na'e toloi e lipooti koe'uhí 'oku te'eki ai ke foki mai 'a e Sea e komiti ko iá. Ko e lipooti ko eni ko e *interim report* 'o kapau 'oku mou pehē ke fakapotopoto ange ke toloi 'a e fokotu'u ko eni ke toki fakahū fakataha mai pea mo e lipooti ko iá, mahalo 'e fakapotopoto ange pe ia. Ka ko e anga ko ē tu'u ko eni e komiti 'oku kei ngāue pē. Ko e lipooti eni he lolotonga 'enau ngāue 'oku fakahū mai ke mou me'a ki ai.

Paula Piveni Piukala: Kapau ko ia Sea 'oku ou *withdraw* atu au e fokotu'u kae toki *address* he lipooti ko ená. Mālō.

'Eiki Sea: 'I he'ene pehē te u toloi 'a e lipooti ko eni ke toki alea'i fakataha pea mo e *interim report* 'a e Komiti Filí. Toe 'i ai ha fokotu'u Hou'eiki. Mālō.

Tau foki mai ki he'etau 'aseniá Hou'eiki ko e Komiti Kakatō 'oku ou kole atu pē ki he Sea e Komiti Kakatō ke fakatokanga'i ko e Fakafofonga eni mei he 'Ateni, 'Atita Senialé fakatatau pē ki he fiema'u ko eni e Hou'eiki 'aneafi. Tau liliu 'o Komiti Kakato.

Paula Piveni Piukala: Sea ki'i kātaki mu'a Sea ka ke ki'i fakama'ala'ala mai e me'a ko eni he na'a mau ki'i fihí ai he lolotonga ho'o mama'ó.

'Eiki Sea: Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: Ko e mahino ko ē kia au ho'o fakama'ala'ala he ta'u kuo 'osi ko e tau tali ko ē e ngaahi lipooti hangē ko e Lipooti e 'Atitá. 'Oku 'ikai ke 'uhinga ia 'oku tapu lea'i, te tau lava 'o ngaue'aki hono kakanó ki he taimi 'oku tau tipeiti ai he Patiseti mo e ngaahi me'a pehē. Ko e 'uhingá ke ke fakama'ala'ala mai he na'e hangē na'a ma ki'i 'i ai e ki'i ta'emahino ai. Ko e ma'u ko ē 'a'akú ho'o fakama'ala'alá ko e taimi ko ē 'oku tau tali ai e 'ū lipooti 'oku 'uhinga ia 'oku 'ikai ke tau toe liliu e *content* 'i lotó. Ka 'oku tau lava 'o *refer* ki ai he taimi 'oku tau talanoa'i ai ha *issue* 'oku nau fekaungā'aki. Ki'i fakama'ala'ala mai pē Sea.

Fakama'ala'ala Tu'utu'uni Ngāue 'a e Falé ki he 'ū lipooti kuo tali 'e he Fale Aleá

'Eiki Sea: Ko ia ko u tui pē na'e 'osi fai e tu'utu'uni ki he 'isiu ko eni. Ko e 'ū lipooti kotoa pē 'oku fakahū mai ki he Falé ko e taimi ko ē 'oku tali ai e lipooti 'oku hoko ia ko e naunau 'o e Falé. Pea 'oku 'i ai e taimi 'oku fa'a liliu e kakano e lipooti ko e fotunga ko ē lipooti na'e talí 'i hono liliú ko ia 'oku tau talí pea 'e hoko leva ia ko e me'a naunau 'a e Hou'eiki te nau lava 'o *refer* ki ai 'amui.

Ko e taimi ko ē 'oku 'ikai tali ai ha lipooti 'oku 'ikai ke hoko ia ko ha naunau 'a e Falé pea 'oku tapu ia ke toe fai ha lea ki ai. Ko hono toe tālāngá'i 'a e, 'a hono tali pe ta'etalí 'oku 'ikai ke ngofua ia koe'uhí 'oku 'osi 'i ai e tu'utu'uni e Falé fekau'aki pea mo e lipooti ko iá. 'A ia 'oku 'atā pe Hou'eiki ke mou toe me'a ki ha lipooti kuo tali ke hoko ko ha naunau, ko e me'angāue ia 'a e Hou'eiki Fakafofongá.

‘Oku ‘ikai fakangatangata ‘a e ngaahi lipootí he taimi ko ē ‘oku fai ai e feme’a’akí. Ko e taimi ko ē ‘oku mou fehu’ia ai ‘a e tu’utu’uni e Falé ko e taimi ia ‘oku fakangatangata aí. ‘A ia kapau ko ha lipooti na’e ‘ikai tali, ‘oku mahino ia na’e ‘ikai ke tali ia pea ‘oku ‘ikai ke hoko ia ko ha naunau e Falé. Pea ko e fakama’ala’ala pe ia Hou’eiki, ka tau liliu ‘o Komiti Kakató.

Komiti Kakato

(Ne liliu ‘o Komiti Kakato pea me’a mai e Seá ki hono me’a’angá, Lord Tu’ilakepa.)

Me’a Sea Komiti

Sea Komiti Kakato: Tapu mo e ‘Otua Mafimafi hotau lotolotonga, fakatapu atu Palēmia Le’ole’ó, Hou’eiki Minisitā, fakatapu ki he Tama Pilinisi kae ‘uma’ā e Hou’eiki Nōpelé, fakatapu atu ki he Fakafofonga ‘o e Kakaí, tapu atu ki he kakai e fonuá ‘oku nau me’a mai he opé kae ‘uma’ā e si’i kau ngāue. Mālō homou kei ma’u ivi, tau ma’u e ‘aho fakakoloa ko ení. ‘Ikai ke u toe fakalōloa Hou’eiki ka tau ‘unu atu ā fai ha ngāue e Falé ni pea ‘oku mahu’inga ia.

Tau hoko atu pē ‘i he lipooti tatau ē, Komiti Tu’uma’ú Me’a Fakapa’anga, Ngaahi Fakamatala Fakapa’anga ‘a e Pule’angá ‘a ia na’e ngāue ki ai, ‘oku kau, fakamālō atu ki he ‘Atitá. ‘Oku ‘i heni e ‘Atitá ke tokoni ki homou fehu’i. Ko e Minisitā Pa’angá ‘oku ‘ikai ke me’a heni ka ko u tui pē na’a lava pē he Pule’angá ‘o, ‘oku ‘i ai pē Le’ole’o ka ‘oku ‘ikai ke fu’u, ne mea’i lelei ki he kanokato e ngaahi me’á. Tautautefito ki he Feitu’una Tongatapu 5 he na’e ‘i he pa’angá pea ‘oku ke mea’i lelei e ngaahi me’a he pa’angá ē.

Lord Tu’iha’angana: Sea. ...

<002>

Taimi: 1145-1150

Lord Tu’iha’angana: Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Io me’a mai ‘Eiki Nōpele.

Fehu’ia ‘inivesimeni Pule’anga ne fai ‘i he 2000 ne ‘ohake ‘i he Lipooti e ‘Atita

Lord Tu’iha’angana: Kātaki pē ka u ki’i fakahoha’a atu. Tapu mo e Feitu’u na mo e ... ‘UHINGA na’e fai ‘a e fehu’i mei he fika 4 na’a tau tuku ‘aki ‘aneafi, ka ko e ‘uhinga ko e ‘atita eni, pea na’e me’a mai ‘a e Palēmia Le’ole’o ia ‘oku ‘ikai ke ne mea’i ‘e ia, ka ko e ‘atita eni, pē ko e hā ‘a e fu’u vaka, me’a ke tali mai ‘e he ‘atita ka tau hoko atu.

Sea Komiti Kakato: ‘Io mo’oni ‘aupito, ‘aupito. ‘Oku ‘i ai ‘a e fo’i invest ‘a e Pule’anga ‘oku fai ki he kautaha ka na’e ma’u ‘e he ‘atita, ‘oku ‘ikai ke mea’i ‘e he Pule’anga, ‘oku ‘ikai ke lave’i ‘e he motu’a ni ko ‘etau toki mea’i pē ‘aneafi hono ‘ohake ‘e he Fakafofonga ‘o Tongatapu 4.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Ko e ki’i fakamatala eni Sea fekau’aki mo e ...

Sea Komiti Kakato: ‘Oooo ta ko ē ki’i fakamatala ‘oku me’a mai mo e Palēmia Le’ole’o.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: ... tau tafa’aki ko ia, ko e *Ocean Royal Shipping Co. Ltd.* Ko e kautaha ia na’e fa’u ‘o fakaangaanga ki hono ‘omai ko ia ‘o e Fuakavenga 2. Pea na’e ‘i ai ‘a e 2 miliona ‘Amelika na’e fiema’u ia taki 1 miliona ‘a e Pule’anga Tonga, mo e *Pacific FORUM*, ‘a ia ko e *silent partner* leva ‘a e kautaha ko eni ko ē *Ocean Royal Shipping*. ‘A ia ko e me’a eni ia ‘i he ta’u 2000, ‘o faai mai ai ‘a e fengāue’aki ko ia ka ko e tu’u ko ē ‘i he lolotonga ni ‘i he fakamatala ko ē ‘oku ma’u, kuo ‘osi *dissolve* ‘a e kautaha ko eni na’e fai ai ‘a e fengāue’aki ke sio ki hono fetongi ko ia ‘o e vaka ko e Fuakavenga. Pea kuo ma’u mo e faile, ‘e he Falepa’anga pea ‘oku fai ‘a e fengāue’aki ai ‘a e Falepa’anga pea mo e ‘Ofisi ‘o e ‘Atita ki he me’a ko eni he na’e fokotu’u ‘a e me’a ia ko eni ‘i ha Tu’utu’uni Fakataha Tokoni Fika 196 ‘aho 21 ‘o ‘Akosi, ta’u 2000.

‘A ia ko e fokotu’u ia ko ē ke fo’u ha vaka fo’ou ke ne fetongi ‘a e *MV* Fuakavenga ‘a ia ‘o ui ‘a e vaka ko ia ko e *MV* Fuakavenga 2, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Io, Tongatapu 4, ki’i ‘oleva pē ‘e Ha’apai 12 na’a ke toki me’a mai ‘i he ‘aho ni, na’a mau ngata ‘i he faka’eke na’e fai ‘e Tongatapu 4, ka ‘oku mo’oni ‘aupito ‘a e me’a na’e me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Nōpele Ha’apai me’a mai.

Māteni Tapueluelu: Sea ‘oku ou fakatapu atu ki he Feitu’u na pea pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato. Kole atu mu’a Sea ke hoko atu ‘a e fakalavelave fekau’aki pea mo e *investment* ko eni ‘a e Pule’angá ‘oku mamafa 1.4 miliona. Pea ‘oku ou fakamālō ki he Palēmia Le’ole’o ‘i hono ‘omai ‘a e fakamatala ko eni, mo e ‘amanaki pē na’a toe ‘i ai ha fakamatala tānaki mei he ‘atita.

Ka ko ‘eku fehu’i Sea kapau ko e natula eni ‘o e *investment* na’e fakahoko ‘o totongi ‘a e pa’anga ‘e 1.4 miliona, pea kuo ‘osi veteki ‘a e kautaha ia ko ia, na’e ‘i ai ha *return on investment* pē ko e ha ha fa’ahinga tupu pē ko e fo’i mole ‘ata’atā pē ‘a e fo’i fakahū pa’anga ia ko eni Sea. He ‘oku lahi ‘a e natula ‘o e ngaahi *investment* pehē ni ‘i he līpooti pē ko eni ‘a e ‘atita Sea.

Ko ‘eku kole pē ‘aku pē na’e toe ‘i ai ha toe ki’i tupu mei ai pē ko e fo’i fakahū pē ko ē ‘o mole ‘o mole ‘aupito ai pē ia Sea.

‘Eiki Sea: Sea tapu pē ki he Feitu’u na pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato. Ko e fehu’i ko eni ‘oku mahu’inga ia ke fakamā’ala’ala koe’uhi ko eni kuo fakamatala mai ‘e he ‘Atita Seniale. Neongo ‘oku fakalea ko e *investment* ka ko hono mo’oni ko hono fakatau ia e *MV* Fuakavenga hono 2, ‘a e 1.4 miliona ko eni, ko e fiema’u ‘e he Pule’anga ke fakatau ‘a e vaká, ka na’e fakalea pē ko e *investment*. Pea a’u mai ki he ‘aho ni kuo mālōlō ‘a e Kautaha *Ocean Royal* ka ko e koloa na’e ma’u ko eni ‘e he Pule’anga ko e vaka ko ē na’e ngāue ki he fonua ni, ‘a ia na’e ‘ikai ke ‘uhinga ia ‘e toe ‘i ai ha tupu ‘e ma’u. Na’e fakalea pē ko e *investment* ka ko e taumu’a ‘o e pa’anga ko eni ke fakatau ‘aki ‘a e *MV* Fuakavenga hono 2.

Tokanga ki he ‘ikai ma’u ha lekooti ki he fakatau *MV* Fuakavenga 2

Māteni Tapueluelu: Sea ki’i fehu’i hokó pē, ko ‘ene hā ko ē he lekooti mo e fakamatala ko ē ‘a e ‘atita, ‘oku pehē ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha lekooti ia ke fakapapau’i ‘aki ‘a e fika ko eni, ‘a e 1.4 miliona. ‘E lava pē ke si’i, pea lava pē ke toe lahi ange. Ko ‘eku fehu’i pē Sea pē na’e anga fēfē hono fakahoko ha fakatau kapau ko e me’a mo’oni ia ko e ...

Taimi: 1150-1155

Māteni Tapueluelu: ... fakatau ia ‘o e Fuakavenga ua ha fakatau lahi pehē ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha lekooti fakapa’anga ia ki ai Sea.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Mālō ‘aupito ki’i fehu’i hifo pē ki he Fika 5 ko ia na’e fakamo’oni he alepau ko ia.

Mateni Tapueluelu: ‘O.

Sea Komiti Kakato: Sai pē ‘e ...ko e me’a lelei pē Fakaafongga ko e me’a lelei pē ke tau feme’a’aki he kuo ‘osi mahino kia tautolu ko e lipooti ko eni ko e me’a ia kimu’a mo e ‘ū Pule’anga ‘ikai ke fekau’aki mo eni. Ka ‘oku ‘i ai pē ha me’a ‘oku tau fetokoni’aki ‘ikai ke kovi ia Tongatapu 5 te tali pē kita he ‘oku mahu’inga ke mea’i he kakai ‘o e fonua, ‘io me’a mai.

Fehu’ia founga ngāue ‘a e ‘Atita ne talamai he’ene lipooti ne ‘ikai ma’u mai ha fakamatala fekau’aki mo e ngaahi ‘inivesi Pule’anga

‘Aisake Eke: ‘Io tapu mo e Sea e Komiti Kakato ‘Eiki Sea, mahalo ko e ‘uhinga lahi ia ‘a e me’a ko eni ko ‘ene kei ‘asi ko ē ‘i he *public account*. Ka ko ‘eku fehu’i ko ē ki he ‘Atita ne anga fēfē ho’omou mou ō ‘o fai e ngāue ko eni? Ko hai na’a mou ‘eke ki ai ‘a e ‘ū kautaha ko eni, kautaha ‘e tolu? peesi 22 Lulutai, *Air Pacific* mo e *Ocean Royal Shipping* talamai ‘ikai ha fakamo’oni. Ka ko ‘eku ‘eke ko hai na’a mou ō ‘o faka’eke’eke ‘ikai foki ke ‘asi e ‘Atita ia heni fakamatala. He ko ‘eku ma’u ko ē ki heni ko e ‘uhinga ‘a e ‘uhinga ko eni ko e ‘uhinga ia ‘oku ‘ikai ha *certificate of shareholding*. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha lekooti pea ko ‘eku ‘eké ia. Na’e anga fēfē ko hai na’a mou ō ‘o faka’eke’eke ki ai ‘o ma’u mai ho’omou fakamatala ‘o ‘omai ‘o fokotu’u ko eni.

Sea Komiti Kakato: Peesi fiha ia ‘e Tongatapu 5.

‘Aisake Eke: Ko ‘eku ki’i ‘eke ‘uluaki pē ka u toki ‘eke’i atu e fanga ki’i me’a ko eni kātaki.

Sea Komiti Kakato: ‘Ikai ko e peesi fē ‘i heni.

‘Aisake Eke: Peesi 22, ‘a ē ko ena fakalahi ‘inasi iiki ‘oku ‘asi ai e ngaahi kautaha ‘e tolu ‘oku ‘asi ia he fakamatala pa’anga ko ē e *public account*. Ko e ngaahi kautaha eni ‘oku *invest* ai ‘a e pisinisi ‘a e Pule’anga. Ka ko e fa’a ‘alu ange ko ē ‘a e ‘Atita ‘o ‘atita’i. Ko e Lulutai talamai ko e 13.5 miliona. Talamai he ‘Atita ‘ikai ha fakamo’oni ia ki ai tatau mo e *Ocean Pacific 77222* ‘a e uangeau uoua pea pehē mo e *Ocean Royal Shipping* he ‘oku ‘i ai e ngaahi sino ia ‘oku tonu ke nau ō ‘o ‘eke ki ai. Pea ko nautolu te nau ha’u ‘o talamai ko e me’a eni ‘oku hoko, ko e me’a ‘oku ou ‘eke ai ‘a e fakamatala ko eni hangē ko eni. Ko e 13.5 miliona ko ē ‘o e Lulutai na’a mou vakai’i mo Falepa’anga ‘oku mo’oni, na’a mou ō ki he ‘Ofisi ko ē ‘o e Lulutai na’a mou ō ki he Poate. Na’a mou ō ki he kautaha ko ē *Company Act* he ‘oku ‘i ai foki e kautaha ‘oku ‘i ai ‘enau me’a ki he *share hold certificate* ko ‘eku ‘eke ne mou vakai’i holo ko ‘eku fehu’i pē ia Sea.

Lipooti mei Fale Pa'anga nau ma'u lekooti e Kautaha *Ocean Royal Shipping*

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ko e ki'i tokoni atu pē ki he Fakafofonga hangē ko e fehu'i ko eni kuo ne 'omai, tapu pē mo e Feitu'u na mo e Hou'eiki Minisitā 'o e komiti. Na'e toki fakahoko mai mei he kau ngāue ko ē 'a e Potungāue Pa'anga fekau'aki pea mo e faile ko eni ko ē ki he *Ocean Royal*. Na'e ma'u pē 'o toki ma'u mai ki he 'ofisi pea ko e fakama'ala'ala pē ki he fehu'i ko ē ko ē na'e fai 'oku nau ma'u 'a e tatau 'a e ngaahi faile ko ia. Ko e tokoni atu pē ki he fehu'i ko eni 'oku 'ohake he Fakafofonga pē na'e a'u atu e 'Atita 'oku te'eki ke ma'u ia he taimi ko ia, ka ko e lipooti mei he Potungāue Pa'anga kuo ma'u 'i he faile ko ia he taimi ni.

'Ikai ma'u ngaahi lekooti fiema'u he 'atita 'i he taimi fakahoko ai 'enau ngāue faka'atita

Lord Fakafanua: Sea ko e tānaki atu pē ki he me'a 'oku tokanga ki ai e Hou'eiki Fakafofonga. Ko e taimi ko ē 'oku fakahoko ai e 'atita 'oku lele atu e 'atita ki he 'ofisi ko eni 'a e Falepa'anga 'o fai e faka'eke'eke pea 'i he taimi ko ē 'oku tuku ko ē ke fakahoko ko ē 'atita ko e tali 'oku 'oange 'oku 'ikai ke ma'u e pepa. 'A ia ko hono fakama'ala'ala atu ko eni he 'aho ni kuo fakakakato mai e ngaahi lekooti 'o ma'u e ngaahi fakamatala hangē ko e *MV Fuakavenga*. 'A ia ko e tōnounou e me'a ko eni ko e 'ikai ke kakato e pepa 'i he feitu'u 'oku fakahoko ai 'a e 'atita 'o hangē ko Falepa'anga 'i he taimi 'oku fai ai 'a e 'atita ko e taimi ko ē 'oku 'eke atu ke 'omai e ngaahi fakamatala mo e pepa 'oku 'ikai ke ma'u ia he taimi ko ia. 'Oku 'ikai ke u tui au ko e fatongia ia e 'Atita ke nau toe muimui holo nautolu 'a e ngaahi lekooti 'oku tonu ke kakato he taimi ko eni 'oku fakahoko ai ko eni 'atita.

Tokanga ki he founga ngāue 'a e 'Atita 'i he tānaki fakamatala

'Aisake Eke: Sea ki'i tali pē hūfanga tapu mo e Feitu'u na pea mo e Hou'eiki Komiti Kakato Sea. 'Oku ou tui ko e fatongia e 'Atita he 'oku 'i ai e ngaahi poini kehekehe ia hangē ko eni, kapau ko e kautaha ko eni *Ocean Royal Shipping* kuo 'osi fakatau. 'Oku 'ikai totonu ke toe 'asi ia he fakamatala 'a e Pule'anga 'osi ia, ko e hā e me'a 'oku kei 'asi ai ai? 'A ia ko e me'a ia 'oku ou 'eke kātaki pē 'a e 'Atita, pau ke te 'alu kita 'o *check* vakai'i 'a Falepa'anga 'osi ha'u ki he kautaha, he 'ū poini ko ē 'oku te fakapapau'i mo nautolu. Pea 'ikai ngata ai na'e 'eke ki he Minisitā Pa'anga pē ko e kau ngāue pē ia na'e 'eke ki ai, kātaki ko 'eku 'ai pē fakamolemole koe'uhī he anga e founga 'atita.

Sea Komiti Kakato: 'E Fakafofonga ki'i tali mai ange ki'i me'a ko ē 'oku ou ma'u ko u *note* heni 'a e pehē me'a mai he 'Eiki Palēmia Le'ole'o ko e Feitu'u na na'e fakamo'oni he *Ocean Royal Shipping*. Ko e me'a ia na'a tau ma'u ki ai 'aneafi ē kae toki fai ho'o faka'eke...

<007>

Taimi: 1155-1200

Lord Tu'ilakepa : ... 'eke 'o fekau'aki mo e 'u me'a ko ia ki he Lulutai pea mo e *Air Pacific Limited* fakamolemole.

'Aisake Eke : Mālō Sea tapu mo e Feitu'ú na mo e Hou'eiki e Kōmiti Kakato. 'Eiki Sea 'ikai ke u ma'u 'e au 'a e lekooti heni ka ko e me'a ia ko ená ko e me'a ia he ngaahi ta'u atu ko ē. Ko e me'a 'oku ou 'eke ki he lekooti mo e founga 'o e 'atita 'o e 'atita. Kapau na'e ha'u ia

ko iá he taimi mautolu ia mo e me'a 'osi 'i ai pē 'u fakamatala. Ka ko u lave'i pē he founa 'atitá ka ko u faka'apa'apa pē au kia nautolu, ka ko e 'uhinga hono vakai'i ko ē ngaahi poiní, koe'uhi ko e taimi ko ē 'oku 'omai ai e ola e 'atitá ia 'oku ne 'omai pē ia, 'oku 'ikai ke ma'u ha fakamo'oni. Ka ko e 'eke na'a mou fakamo'oni na'a mou vakai'i? 'A ia ko 'eku tali ia ki ai 'Eiki Sea e me'a. Kātaki pē 'oku 'ikai ko ha me'a..

'Eiki Palēmia Le'oke'o : Ke u ki'i fakahoha'a atu pē Tongatapu 5. 'A ia 'oku ke tui tatau mo au 'oku tonu ke fakafoki 'a e lipooti ko eni 'o fakalelei'i mai.

'Aisake Eke : Sea ko 'eku lave ki ai tapu mo e Feitu'ú na. He 'oku kau eni ia mo e lipooti ko ia 'o e 'Uhilá hangē ko eni. Ko e lau ko ē pea 'oku ou fakamālō pē au ki he 'Atita. Ko e lau ko eni, 'asi heni he lipooti ko ē 'a e 'Atita e 'Uhilá 'o pehē 'oku 'ikai ke lava 'e he Poate ko ē 2023. Ko 'eku lau pē foki he na'a mau 'i ai mautolu. Fetongi atu 'e mautolu ia 'a e 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahí ko ia na'e mu'á, pea mau toki ō atu leva 'o fai atu e fakalelei. Ka ko e, hangē ko e me'a ko iá, 'oku 'ikai ke pehē mai 'e 'Atita ia, ko e hā e me'a na'e hoko. He ko e me'a eni na'e hoko.

Mau o atu foki mautolu ko ē ki he Poate ko e tama tauhi tohi ko ia 'a e Poate 'Uhilá , ko ia pē na'e 'alu 'o tauhi tohi ko ia ki he Kasa, te'eki foki ke 'i ai ha kau ngāue. O atu leva 'o ta'ofi, foki mai 'a e tauhi tohi ko ia 'a e 'Uhilá fokotu'u atu 'e mautolu 'a 'emau tauhi tohi fo'ou pē 'a e Kasa. Taimi ko ia na'a mau a'u ai ki hē na'a mau talaange. Sai ange, fakafehoanaki ange e lekootí. Ko e fiha na'e ngāue'aki, he 'oku 'asi ia 'o pehē. Koe'uhi foki ko e kau 'akauniteni pē ē he 'Uhila na'e 'i he Kasá. Pehē na'e 'i ai 'a e silini pē na'e ngāue'aki 'e he 'Uhilá kia nautolu ka 'oku mau fakapapau'i 'o fakapapau'i ko e hā e lahi. Pea ko e me'a ia na'a mau tu'u ai. Ka ko u vakai hifo au ki he lipooti 'Atitá ko e me'a ko ia 'oku 'a'u ki ai e 'Atitá 'i he Fakamatala Pa'anga ko ia 2021...

Mo'ale Finau : Sea ki'i tokoni atu ki he ...

'Aisake Eke : Fe'unga ia mo e 2.4 miliona.

Sea Kōmiti Kakato : Tali 'e he Feitu'ú na 'a e tokoni 'a e Fakafofonga 12.

'Aisake Eke : 'Io sai 'aupito pē ia.

Mo'ale Finau : Mālō. Sea ki'i taimi pē Fakafofonga ke ki'i mālōlō. Sea ko u tui Sea ko e me'a ko eni 'oku hoha'a ki ai 'a e Fakafofongá ko e ngaahi *standard*. Te u foki Sea ki he *IPSAS* 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Na'e hā ho'o tokoni ki he Fakafofonga.

Mo'ale Finau : Ko 'eku tokoni ki ai ko e *standard* ia 'oku ne 'omai 'e ia. Na'e totonu ke 'oua 'e hanga 'e he Tokoni Palēmia ia 'o *raise* 'a e me'a ko ē ko e *standard* ko e me'a ia kuo 'osi. Ko 'etau nofo 'atautolu eni he lipooti ko ē he taimi ni.

Sea Kōmiti Kakato : Fēfē kau toki 'oatu hao faingamālie ke ke toki malanga he *standard* kae tupu pē *IPS* ia ki Tongatapu 5.

Mo'ale Finau : 'Io pe'i sai pē ke tuku atu ā ki he Fakafofonga ke hoko atu kau toki fakamalanga 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : ‘Io ‘uhinga ko hoku fatongia...

Mo'ale Finau : Ko ‘eku tamumu’a ‘aku 'Eiki Sea ‘oku ‘ikai ke pehē ko ‘eku hanga ‘o taa’i ‘ene pōini, ko ‘eku taumu’á kiate au ia hono ‘ohake ko ē ‘e he Tokoni Palēmia ‘a e me’a ko ē hono taimí. Kae hili ko iá ko e lipooti ko ení ‘oku talamai ‘e he ‘Atita ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi *standard* ‘oku *lack* ‘i he ngaahi sekitoa ‘a e Pule'anga ‘oku totonu ke tau *focus* ko ē ‘i ai. ‘A ia ko e anga ia ko ‘eku pōini ‘a’aku ia Sea. ‘A ia te u hoko atu 'Eiki Sea ki he me’a ko eni.

'Eiki Palēmia Le'ole'o : 'Eiki Sea te tau lōloa. Tau foki mai ki he'etau lipooti.

Mo'ale Finau : Sai pē 'Eiki Sea kau toki foki mai. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Me’a mai Tongatapu 5 kae toki ‘oatu hao faingamālie.

Mo'ale Finau : Mālō.

Tokanga Tongatapu 5 ke ma'opo'opo founga ngāue fakahoko ‘aki ‘atita

'Aisake Eke : ‘A ia na’a mau fiema’u ke ‘a e *reconcile*. Fakapapau’i ange ‘e he tauhitohi tau'atāina ‘a e Kasa pea mo e ‘Uhila fiha e pa’anga na’e ‘ave ki he Kasa. He koe’uhi foki ko e fakatau mai ko ē ‘a e Kasa ‘ikai ngata pē ‘i he *Home Gas* ka ko e *Tonga Gas* ko e *Tonga Gas* kautaha ko ia, na’e nō ai ‘a e kautaha ia ko ē e ‘Uhila. Pea ‘i he mahino ko ia na’e hokó na’e totongi ko ē nō ki he Pangikē *ANZ* na’e totongi ia ‘e he *Home Gas*. Totongi pē ‘e he *Home Gas* ‘omai pē me’a ‘o ‘ave kae ‘ikai ke faka’ai he lekooti. ‘A ia ko e me’a ia ko ē na’e ‘i ai e Poate ‘o pehé ni. Sai, ‘uluaki pau ke fakalelei’i ‘a e me’a ko eni. Ua fakapapau’i ko e hā e pa’anga na’e ‘ave. 3. Ko e pa’anga kotoa pē na’e ‘ave pea mei he *Tonga Gas* ki he Kautaha lahi *Tonga Power* ko e *dividend* ia. Koe’uhi ko nautolu ia pehē atu ‘ave ‘a e pa’anga ko ia ‘o totongi ‘aki ia ki he mo’ua ko ē. Ko e nō ia ko e kautaha ‘Uhilá ‘a e *Tonga Power Board*. ‘ikai ko e *Home Gas* ia. ‘A ia ka ko u sio hifo ‘i hení kuo ‘osi hanga ‘e he ‘Atitá ‘o fakapapau’i mai ko e 2.45 miliona.

‘A ia ko u ‘amanaki au te’eki ai foki ke ha’u ‘a e fakamatala pa’anga 21/22. Ko u tui ko e Poate ko ē na’e hoko mai tonu ke ne hanga ‘e ia ‘o solova ‘a e fo’i me’a ko ení, fakapapau’i mai ko e fiká ē .. ‘oku ‘i ai leva ‘a e me’a fakatohi. He ‘oku Poate kehe pē ‘a e fakataha Poate ia kehe pē fakataha Poate ia ‘a e Kautaha Kasa, kehe pē mo e Fakataha Poate ia ‘a e ‘Uhilá he ‘oku na sino kehekehe pē. ‘A ia ko u tui ko e me’a ia ko ē ‘e fai. Kae kehe kātaki pē ‘a e ...

<008>

Taimi: 1200-1205

'Aisake Eke: ... ‘a e ‘a e Sea Fale Alea mo e ‘Atita ko e ‘uhinga pē ‘eku lave pehē he ‘e tokoni ‘a e fanga ki’i puipuitu’a pehē ‘i he me’a ko ē. Ka ko ‘eku fehu’i pē ‘a’aku ia ki hení he ko ‘eku, hangē ko e Lulutai mo e me’a ko e me’a tatau ‘a e ngaahi pōini ko ē ‘oku vakai’i. Pea toki mei ai leva ‘o aofangatuku ka ko u tali pē au ‘a e fakakaukau pehe ni ‘a e ‘ū potungāue ko e ‘oatu ko ē fehu’i ko ē ko e ‘osi pea nau ola ‘enau me’a pea ‘oatu ‘enau tohi ‘ikai ke tali ‘ikai ke fa’a tali mai he ‘ū potungāue ia e me’a ko ia.

‘A ia ko ‘enau fakakātoá ko e Lulutai ‘osi taimi ke vakai’i hangē ko e ‘Eiki Minisitā ko eni ‘i he ngaahi *TRADE* pea mo e ngaahi Fakalakalaka Faka’ekonōmika ‘osi ‘i ai ‘a e me’a ia he *Company Act* ‘oku ‘i ai e *shareholder* ko e hā *certificate* ko ē ko ē ‘o e pa’anga ko ē ma’u ‘inasi ‘oku ‘i ai ‘enau lekooti ‘a nautolu ai. Hangē ko e, ko e ngaahi pōini pehē Sea fakamolemole pea ko u vakai’i atu pē au ‘oku mahino kiate au ko e me’a ko ē ‘oku talamai he ‘Atita ko ‘enau ‘alu pē nautolu ‘o, ki Fale Pa’anga ‘uhī foki ko e fakamatala pa’anga ena ‘a e Fale Pa’anga pea ko ‘enau ‘eke atu pē ko ē ki Fale Pa’anga ko ē ‘oku ‘ikai ke ma’u ha’anau tali pea nau ha’u foki ‘o teuteu ‘enau lipooti ‘osi pea nau toe faitohi atu ki Fale Pa’anga pea ‘ikai ke toe tali mai pea nau pehē sai tāpuni ai pē nautolu ia.

‘A ia ko e founa ngāue ia ‘e Sea. ‘A ia ko ‘eku ki’i pehē atu ko ‘eku ki’i ‘ai pē ‘a’aku ki he kaha’u ke toe ki’i vakavakai’i ange e ngaahi tafatafa’aki koe’uhí pē ‘oku, ka ‘oku fakamālō pē he ngāue ka ko e ... kautaha ko eni he ko e me’a ia ko u sio hifo ki he 13.5 miliona he Lulutai he na’e ‘ai ke, na’e vakai’i he ‘Atita ‘oku mo’oni e pa’anga ko eni. Tukukehe ange e la’i *certificate* ko ē ‘oku pehē na’e fakatau *share* ‘ikai ke ma’u ia he ‘Atita ‘uhinga ia ko ē na’e pehē ‘ikai ha fakamo’oni. Ka nau toe fehu’i atu ka na mou ‘atita’i e 13.5 ko ē ‘oku mo’oni? Ko e mahu’inga ia ...

Sea Komiti Kakato: Tuku ange ke ‘ai ha ki’i tali mei he tafa’aki ko eni. Mālō.

Aisake Eke: Ko ia mālō Sea tatau tofu pē ia mo e *Air Pacific Ltd* Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: ‘E ‘Eiki Nōpele Ha’apai ka ko e ‘Eiki Sea Fale Alea ‘o Tonga ko e fehu’i ko ē ‘a e Mēmipa ko e 13 ‘oku ‘i ai e fakamatala pa’anga ki ai. Foki mai e ‘Atita ‘ikai ha fakamo’oni ia. ‘A ia ko e ma’u e me’a ko eni mei fē ‘ia? *Air Pacific Ltd* na’e ‘i ai ‘a e 77222 ka ko e pehē pē he ‘Atita na’e ‘ikai ai ha fakamo’oni ia ki ai.

Ocean Royal Shipping ‘a ia ko e kautaha eni ko ē na’e ‘ohake ‘e he Mēmipa ‘o e ‘aneafi Tongatapu 4 ‘oku kau mo ia heni. Na’e 1.4 miliona ‘ikai ha fakamo’oni ki ai. Fakakātoa eni ko e 15 miliona, 7148. Ai nai ha ki’i me’a mai ki ai ke ...

Ma’u tomui ange ki he ‘Atita fakamatala ‘i he Ocean Royal Shipping & te’eki fakapapau’i ‘Atita 13 miliona ‘inivesi e Lulutai

Lord Fakafanua: Sea ko e *Ocean Royal Shipping* hangē pē ko e fakamatala ko ē na’e ‘osi ‘oatu mei he Tokoni Palēmia kuo ma’u mai ‘a e ngaahi *document* ko ē ‘oku fiema’u ke fakakato ‘aki ‘a ia ‘oku tōmui mai e ngaahi fakamatala ia ko ia ‘oku ‘osi tufa e lipooti ia ko eni ‘o tatau pē pea mo e *Air Pacific* ‘o hangē ko e *share*. Ko e ‘uhinga e *investment* ko eni ko e pēseti ‘e taha ko eni ‘a e Pule’anga ‘oku ma’u ‘i he Kautaha *Air Pacific* ‘o tau kau atu ki he ngaahi fakataha ko ē e Poate koe’uhí ko e fepuna’aki ko eni fefolau’aki ko eni Vā ko eni ‘a Fisi pea mo e Tonga ni.

Ko e me’a ko ē ki he Lulutaí ko e fika pē eni na’e ‘omai ko eni mei he Fale Pa’anga. Ko e me’a ki he fiema’u ko eni e ‘Atita ke toe tānaki mai ha ngaahi *document* ke ne hanga ‘o fakapapau’i na’e ‘ikai ke ma’u ia.

Ka ko e ‘uhinga ‘oku hā ai ‘oku toutou hā ai e *Air Pacific* pea mo e *Ocean Royal Shipping* ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fakamatala he ko e me’a ko eni ‘oku ‘asi pē ia he ‘Atita Lipooti he ta’u ki he ta’u. ‘A ia ko e taimi ko ē ‘oku fai ai ko ē ‘a e ‘Atita ‘eke pehē he ‘Atita e me’a tatau ki Fale Pa’anga ‘oku ‘omai e fiká ka ‘oku te’eki ai pē ke fakapapau’i mai mo e ngaahi *document* ‘o

a'u mai ki he 'aho ni ko eni 'oku toki kakato mai he taimi ni. Ko e Lulutai mahalo ka toki 'i ai ha tali e Pule'anga ki ai pea 'oku te'eki ai ke fakapapau'i he 'Atita 'a e pa'anga 'e 13 miliona 500000 ko eni.

'Aisake Eke: Sea tapu mo e Feitu'u na pea mo e Hou'eiki Kapineti 'io Komiti Kakato ko 'eku toe muimui atu pē ke fakapapau'i. Ko e me'a foki ia kuo 'omai 'i he Lipooti ko ē 'Atita manatu'i ko e ko 'ene fakamatala eni ko 'ene 'atita'i eni fakamatala fakapa'anga fakalukufua ko ē 'a e Pule'anga. Pea 'oku 'asi foki ia ai 'i he ngaahi 'inasi ko ē 'o e ngaahi kautaha kau ai e Lulutai. Ka ko 'eku ma'u foki eni ko e 'uhinga 'ene pehē, 'ikai ha fakamo'oni 'ikai ke ma'u ha la'i *certificate* ia ko ē 'asi ai e *shareholding* ko ē 'o ma'u ai e 13.5 ka 'oku ua foki 'eku fehu'i.

'Uluaki na'a mou vakai'i e 13.5 pē he 'Atita 'oku tonu ua foki vakai'i 'e 13.5 tonu, ua 'oku 'i ai ha *certificate* ki ai pē 'ikai? 'A ia ko e ki'i me'a ia ko u ki'i fakamolemole mou toe ki'i foki atu mu'a 'o fakapapau'i ange 'a e me'a ko ia Sea fakamālō, mālō.

Pea ko hono tolú ko e hā e me'a na'e 'ikai mou toe ō ai 'o vakai'i ki he, 'ikai ke toe ai ha tohi 'o 'ave ki he Leipa 'i he potungāue ko eni 'a e ngaahi kautaha *Company Act*. Pea 'ikai ngata ai na'e 'ave ha tohi ki he Lulutai? Na'e 'ave ha tohi ki he Palēmia ko ia 'oku Sea ko ē 'i he Poaté kātaki fakamolemole pē ko u, kātaki pē 'e Sea mo e ...

<009>

Taimi: 1205 – 1210

'Aisake Eke: ... fakamo'oni pe ka ko 'eku ki'i 'eke atu pe eni koe'uhí ko e founa ngāué fakamolemole.

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole mu'a ka u faka'osi atu leva 'e au e

Fakahā 'e he 'Atita ne 'osi fakafetu'utaki pe 'atita ki he ngaahi sino fiema'u mei ai ngaahi lekooti ka ne 'ikai ma'u mai ha tali

'Eiki Sea: Sai pe tali nounou atu pe na'e 'ave e 'ū tohi ki he kakai ko ena 'oku fiema'ú ka na'e 'osi e ngāué 'oku te'eki ke 'omai ha tali.

Tokanga ke fakapapau'i e fakamatala 'atita fekau'aki mo e ngaahi 'inasi iiki Pule'anga he ngaahi kautaha kau ai e Lulutai

Mateni Tapueluelu: Sea ko u kole pe ke faka'osi atu ai mu'a 'a e fakahoha'a 'a e motu'á ni fekau'aki pea mo e 'aitemi ko eni, 'a e ngaahi 'inasi iiki ko eni 'a e Pule'angá he ngaahi kautaha ko eni. Sea ko 'eku kolé ke fakapapau'i mai mu'a 'a e fakamatalá 'oku tonu. Ko hono 'uhingá 'oku 'omai ki he Fale Alea 'o Tongá. Kapau 'e me'a e Hou'eiki ki he fakamatala ko eni 'oku 'oatu 'i he, 'i lalo 'i he ngaahi kautaha 'e 3.

Ko e Lulutai *Airlines, Air Pacific Limited, Ocean Royal Shipping* mo hono ngaahi pa'anga 'oku 'ave ki ai fe'unga mo e 15 miliona, 7148. Ko e *comment* eni 'a e 'atitá, 'oku te'eki ke solova 'a e matavaivai meí he 'atita 'o e ta'u kimu'á. 'Oku 'ikai ha fakamo'oni 'oku 'i ai ha 'inasi 'a e Pule'angá meí he ngaahi kautaha ko eni.

‘Oku ‘ikai fakamo’oni’i ‘e he ‘atitá ‘oku kau ‘a e pule’angá ‘i he ngaahi kautahá ni. ‘A ia ‘oku mahino mai ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fakamo’oni ‘oku kau ‘a e Pule’angá ‘i he Lulutaí. ‘Oku kau ‘a e Pule’angá ‘i he *Air Pacific*.

Sea ke ‘omi mu’a ke fakamo’oni’i kapau ‘oku mo’oni ia. Ko e me’a fakaloloma ia kapau ‘oku tau nō kitautolu ke totongi e vaka e Lulutaí kae ‘osi angé ‘oku ‘ikai ke lava ia ‘o fakamo’oni’i ‘oku tau kau he mahu’ingá Sea.

Ko u kole pe ke fakapapau’i mai ke tonu na u kei ‘alo’alo mai mo e fakamatala ko iá ke a’u tōmui mai, he ‘oku mahu’inga pe Sea ‘oku falala ki he ngāue ko eni ‘a e ‘atitá. Kau ia ‘i he pou tuliki ‘o e pule lelei ‘oku ou fu’u manako ke sio ki he’enu līpootí. Ka ko e me’a Sea na ‘oku ‘ikai kakato ka e ‘ata kovi ai e Pule’angá. ‘A ia te u fehu’i atu leva ka ko hai ia ‘okú ne ma’u e Lulutaí. Kapau ‘oku ‘ikai ke ma’u ‘inasi ai e Pule’angá, ko e fakatau na’a tau fai he vaká mo e *investment*, ko hai ‘okú ne ma’ú?

Na kuo lesisita ia ha taha fakatautaha kae ‘ikai ke tau ‘ilo. Ko e me’a ia ko ē te tau ‘alu ki aí kapau ‘oku tonu e fakamatala ‘a e ‘atita. ‘Oku ‘ikai ke ne ma’u ‘e ia ha fakamatala ‘oku kau e Pule’angá ia he Lulutaí. Ko u kole atu pe ke ki’i ‘ai mai angé na ‘osi angé ‘oku hangē ko e me’a ko ena ‘a Tongatapu 5 ‘oku te’eki ke kakato mai e fakamatalá. Pea kapau ‘oku kakato ‘a e fakamatalá pea kapau ‘oku kakato e fakamatalá pea ‘oku totonu ke fai ha ngāue ia Sea pe ko e fu’u pa’anga ko eni ‘oku ‘ave ki he Lulutaí ko hai ai pe ia ‘okú ne ma’ú kapau ‘oku ‘ikai ke ma’u ‘e he Pule’angá Sea.

Ko u kole atu na lava ‘o tokoni mai e ‘atita mo e Pule’anga ki he fakamatala ko iá. ‘Oku ou tokanga Sea na ‘ikai kakato e fakamatalá kae ngali kovi noa’ia ai e Pule’angá. Pea kapau ‘oku tonu e fakamatala ‘oku ‘omai ‘e he ‘atitá totonu ke fai ha ngāue fakalao ia ki he me’a ko eni. Ko e pa’anga ‘a e Pule’angá mo e kakaí ‘oku ‘ave ia ki fē? Ki he Kautaha ko eni ko e Lulutaí Sea, mālō.

Fokotu’u mei he Pule’anga fakafoki Lipooti ‘Atita ‘o fakalelei’i he ‘oku ta’ekakato

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Tapu mo e Sea mo e Hou’eiki Kōmiti Kakato. Sea fokotu’u atu fakafoki ‘a e lipooti ko eni ke fakalelei’i kae toki ‘omai ‘ikai ke kovi

ia. ‘Ave ke fakalelei’i, ma’u e ngaahi fakamo’oni ‘ātakai. He ‘e ‘i ai e ni’ihi ‘e ngalivale ‘i he ngāue ‘a e līpooti ko eni ‘Eiki Sea. Koe’uhí ke ‘omai ‘oku fakalelei’i, ‘oku maaui lelei koe’uhí ko e me’a ko ē ‘oku tau falala kātoa ki he fakamatala ko ē ko e fakamatala e

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ‘i ai ha pou pou ki he fokotu’u mai meí he Palēmia Le’ole’o.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u tuku mai mu’a haku ki’i faingamālie

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 7 me’a mai

Paula Piveni Piukala: Ko e tu’unga faka’ofa eni ‘oku tau ‘i aí Sea. ‘Osi fakahoko mai meí he ‘Atitá ‘osi fai katoa honau fatongiá. Ko e palopalemá meí he tēpile ko ē Sea. Sea ‘oku ou kau pea mo e Pilinisi ‘i he

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Sea ‘oatu mu’a ‘eku fokotu’u ‘aku pe ‘e hā e tali ‘a ... kuo ‘osi pou pou’i

Paula Piveni Piukala: Sea ko e fa'ahinga laumālie eni

Sea Komiti: 'Io 'e Tokoni Palēmia 'oku ou 'osi hiki hifo pea kuo 'osi poupou'i

'Eiki Palēmia Le'ole'o: 'Oku makatu'unga e fokotu'u ko ē 'a e Fakafofonga Fika 7 'o Tongatapu 'oku mau ta'efalala'anga me'i he Līpooti 'a e 'Atitá. Lolotonga ko iá 'oku tau fanongo kotoa ki he me'a na'e me'a'aki 'e Tongatapu 5 'a e ngaahi me'a 'oku 'ikai ke kakato ke 'omai ki he Falé ni.

Paula Piveni Piukala: Mahino 'aupito kia au Sea 'a e fakamalanga ko ē

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Ka 'oku ma'u faingamālie ai 'a Tongatapu 7 ia ke tukuaki'i e tēpile ko ení 'i he ta'ekakato ko ē.

Paula Piveni Piukala: Sea tukuange mai pe mu'a ha'aku ki'i faingamālie he 'oku 'ikai ke hala e tukuaki'i ia. 'Oku ou 'i he kōmiti

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Sea 'ai mu'a 'eku fokotu'ú ia

Paula Piveni Piukala: 'Oku ou 'i he komiti

Sea Komiti Kakato: 'E Fakafofonga

<010>

Taimi: 1210-1215

Sea Komiti Kakato: ... Fakafofonga, kuo 'osi fai 'a e fokotu'u ia pea kuo poupou ē.

Paula Piveni Piukala: 'Oku 'ikai ke u poupou'i au 'e Sea 'a e fokotu'ú.

Sea Komiti Kakato: 'Io, 'oku 'ikai ke poupou'i he Feitu'u na ka ko e fakatemokālatí pea mo e Tu'utu'uni 'i he Falé ni ki he motu'á ni pea mo e Sea e Fale Aleá ko 'ene, pea 'e fai leva e pāloti. Kae 'omai pē ho'o faka'uhingá 'au koe'uhí ho'o, 'oua te ke toe me'a koe ki he Hou'eiki Pule'angá ka ke me'a mai pē ke a'u mai ho'o me'a ko ē 'oku ke tokanga ki aí.

Paula Piveni Piukala: Ko ia Sea. 'Oku ou 'ofeina 'a e Hou'eiki e fonuá ni 'e 'omai 'enau falalá ki he kakai ako lelei pehé ni. Ko e 'uhinga 'eku fakatalanoá Sea he ko e fiha'i eni 'emau fetu'utaki ki he poate ko ení ke 'omai e fakamatala ke fakahoko ai e komiti ngāue 'a e komiti na'e fokotu'u he Falé ni mo e 'ikai pē. Ko e me'a 'oku ou ongo'í ko e fakahoko mai 'e he Seá, fai pehé pē mo e 'Atitá. Ke tau hē holo ka ko nautolu 'oku nau fakahoko e fatongjá.

Ko e Lulutaí ki'i ngutuhua e *Royal, Ocean Royal* ia he ko e ki'i kautaha ia ki'i mama'o atu. Ko e Lulutaí Sea 'oku lolotonga puputu'u ai 'Ene 'Afió, Hou'eiki mo e kakai e fonuá. Fu'u pa'anga 'oku nau to'o mei he pa'anga *retirement fund* 'o fakatau 'aki e fu'u vaka 'i 'olunga ia he 13.5 miliona ko ē Sea.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Sea fakatonutonu atu.

Paula Piveni Piukala: Ko e fu'u ...

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu me'a hifo Tongatapu 7.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Me'a kehe 'oku, mou foki mai ki he 'etau 'asenitá e Lipooti e 'Atitá Sea, 'a eni kuo 'osi 'oatu e fokotu'u ki he Feitu'u na 'oku 'ikai ke sai, 'oku 'ikai kakato pea 'oku, na'e 'osi pou pou'i.

Paula Piveni Piukala: Sea 'oku ou fakatonutonu e Tokoni Palēmiá.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: 'E kei hokohoko atu pē hono fa'a tāpalasia kimautolu ...

Paula Piveni Piukala: 'Oku makatu'unga 'ene ta'ekakató ko e 'ikai ke nau 'omai e fiema'u na'a ku 'oatu ke ...

'Eiki Palēmia Le'ole'o: 'I he fakangofua he Feitu'u na.

Sea Komiti Kakato: Sai mo me'a hifo ki lalo ē ka u 'oatu 'eku ki'i, 'oku 'i ai pē, 'oku 'i ai e mo'oni pea 'oku 'osi 'omai he Tongatapu 5 ki he 'Atitá 'a e ngaahi feitu'u na'e totonu ke mou vakai'í. Koe'uhi 'oku felāve'i 'aupito ia pea mo e kautaha ko ē tautautefito e tokanga 'a e kau Fakafongia ki he Lulutá. 'Io 'oku 'osi 'ave 'i he Falé ni pea kuo mea'i he ni'ihī he Falé ni ko e Lulutá 'oku 'i ai e pa'anga pehé ni kae 'i he vakai 'a e 'Atitá 'oku 'ikai ha fakamo'oni ia ki he me'a ko ení.

Ko e me'a ia 'oku tokanga ki ai 'a e kau Fakafongia e Kakaí, koe'uhí ko e hā e tu'unga 'oku 'i ai 'a e pa'anga matu'aki lahi faufau kuo vahe'i ki he kautaha ko ení pea 'oku pou pou mai leva e 'Atitá 'oku te'eki ai pē solova 'a e palopalema ko ení kimu'a atu. Pea 'oku fakamo'oni'i ai e 'inasi 'o e Pule'angá 'o pehé ko e ki'i kautaha ko ení 'oku 'ikai fakamo'oni'i he 'Atitá 'oku kau e Pule'angá ki he kautaha ko 'ení. Pea 'i he'ene tu'u pehé leva 'i he veiveiua ko e fokotu'u mai leva 'e he Tokoni Palēmiá ke fakafoki mu'a pea fakahoko 'a e talafatongia ke ma'u e mo'oni ki he ngaahi me'a ko ení fakataha mo e fakamo'oni 'oku 'omai 'e he Minisitā Le'ole'o Pa'angá ...

Lord Fakafanua: Sea kātaki pē Sea ka u fakama'ala'ala atu e tu'unga 'oku 'i ai e 'Atitá.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai.

Lord Fakafanua: Sea ko e 'Atitá he taimi ni 'oku nau lolotonga fakahoko 'a e ngāue ki he ta'u fakapa'anga 2022/23. 'I he taimi ko ē na'e fakahoko ai e ngāue ko ení na'e fakahoko ia 'i Sanuali, Sanuali 2023 'a ia ko e ta'u kuo'osí ia. 'I he taimi ko ē na'e fai ai e faka'eke'eké ko e fakamatala na'e 'omai ki he 'Atitá 'oku 'i ai e pa'anga ko e 13 miliona 500000 'oku 'inivesi he Lulutá.

Ko e 'uhinga na'e fakahā ai 'e he 'Atitá 'oku 'ikai ha fakamo'oni na'e 'ikai kakato e ngaahi *document* ko ē 'oku fiema'u he 'Atitá, ngaahi fakamo'oni mo e lekootí 'i he taimi ko ē na'e fakahoko ai e 'atitá. 'O hā mahino ai ko ē he lipooti ko ē 'oku pulusi mai ko ē ki he Hou'eikí 'oku 'ikai ha fakamo'oni he koe'uhí 'oku 'ikai ke kakato e ngaahi lekooti na'e fekau ke 'omai mei he, 'a Falepa'angá.

Sea Komiti Kakato: Ki'i tokoni mai kia au.

Manavasi'i na'a fakafoki Lipooti 'Atitá pea taimi fakafoki mai ai ki Fale Alea kei ta'ekakato pe ngaahi fakamatala/lekooti mei Falepa'anga

Lord Fakafanua: Ko e *Air Pasifiki*, ko e 'isiu tatau pē eni 'oku hā he lipooti ko eni mo e ngaahi lipooti kimu'a e 'Atitā 'oku te'eki ke kakato e ngaahi fakamo'oni. Ka ko eni 'oku kamata ke mahino mai 'i he me'a 'a e 'Eiki Palēmia Mālōlō, ta ko ē ko e peseti ia 'e 1. Ko e *Ocean Royal Shipping* mei he taimi ko ē na'e fai ai e faka'eke'eke 'o mahino ko ē 1 miliona 4 kilú, na'e 'ikai ke 'i ai ha fakamo'oni.

Ka 'oku a'u mai ki he 'aho ni talu mei Sanuali ta'u kuo 'osí, ko eni toki kuo kakato. 'I he'ene pehē 'oku liliu 'a e ma'u ko eni 'a e 'Atita Seniale ki he *Ocean Royal Shipping*, kuo ma'u e fakamo'oni 'i he 'aho ni. Me'apango na'e 'ikai ke ma'u e fakamo'oni he taimi na'e fakahoko ai e 'atitā 'i Sanuali ta'u kuo 'osí. Ko e ngaahi 'isiu ko eni 'e toe 'ohake pe ia 'i he 'atita 'oku lolotonga fakahoko he taimi ní ki he ta'u fakapa'anga 2022/23 'e toe fakahū mai ...

<002>

Taimi: 1215-1220

Lord Fakafanua: ... pē lipooti ko ia ki he Fale Alea, pea 'o kapau 'e toe 'i ai ha liliu 'i he ngaahi fakamo'oni ko ē 'e 'omai, 'e ha ia 'i he lipooti ko ia. Ka 'i he'ene tu'u ko ia 'i he 'aho ni, ko e fakamo'oni kuo fakakakato ke 'osi e *Royal Shipping*, ko e *Air Pacific* 'oku te'eki ai ke maau 'a e ngāue ki ai ke ma'u 'a e fakamo'oni, pea ko e Lulutai 'oku kei fai pē 'a e fakaongoongo he na'e talu hono fakahū 'a e ngaahi Tohi Fehu'í te'eki ai pē ke 'omai ha tali 'o a'u mai ki he 'aho ni.

'Oku ou manavasi'i ka fakafoki 'a e lipooti ko eni ko e me'a tatau pē 'e hokó, 'e fakahū pē ngaahi tohi kole, pea 'e kei fai pē 'a e fiu tali 'a e 'atita pea 'osi taimi ngāue fakahū mai 'a e lipooti ki he Fale Alea 'oku 'ikai pē ke ma'u ha fakamo'oni. Ko e me'a ko eni 'oku 'ikai ko ha ngāue ia, ko ha palopalema ia 'a e 'atita, ko e palopalema ko e 'ikai ke kakato 'a e ngaahi lipooti 'oku fiema'u ke maau he taimi 'oku fakahoko ai 'a e 'atitā ke maau 'i he taimi ko ē 'oku fakahū mai ai ki Fale Alea ni 'oku 'i ai 'a e fakamo'oni ki ai.

'A ia ko 'eku kole atu Sea, ki he Komiti Kakato, tatau ai pē pē 'e fakafoki eni pē 'ikai, ko u manavasi'i na'a fakafoki mai pē ia 'i he taimi ko ē 'oku maau ai 'a e lipooti 'oku te'eki ai ke ma'u ha fakamo'oni. He 'oku 'ikai ko ha palopalema ia pē ko ha kovi ia 'a e 'atita, 'oku 'ikai ke kakato 'a e ngaahi lekooti mo e *document* 'oku fiema'u ke 'omai mei Falepa'anga, mo ha ngaahi kautaha makehe pē 'oku fekau'aki pea mo e 'atita hangē ko e Lulutai.

'Aisake Eke: Sea ka u ki'i ...

Sea Komiti Kakato: Ki'i 'oleva hifo ka u, 'e kau Fakafofonga ē, 'oku mālie 'aupito 'a e me'a 'oku 'omai 'e he 'Eiki Nōpele ka ko e Sea 'o e Fale Alea ia 'oku 'i he malumalu 'o e 'atita, 'ai mai angé ha'amou tali ki he me'a ko eni.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti. 'Oku mahino 'aupito pē 'a e me'a 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, pea mahino pē mo e fokotu'u atu 'e he Pule'anga. Ko e poini 'oku ou fiema'u ke fakamā'ala'ala Sea hano tuku 'a e lipooti ko eni heni, pea tau ngāue pea tau tali. Ko e fa'ahinga lipooti mafatukituki eni he 'oku ngāue 'aki ia ki he ngaahi fakatonutonu faka-Fakamaau'anga, mo e ngaahi me'a pehē, me'a ní 'e 'oatu ha lipooti ta'ekakato ...

Sea Komiti Kakato: Sai pē ka u toe ki'i fakamahino atu pē 'Eiki Minisitā 'a e me'a ko ē na'e 'uhinga ki ai 'a e 'Eiki Nōpele 'a e Sea 'o e Fale Alea 'o Tongá ē. 'Osi ma'u 'e he 'atita ia 'a e *Pacific, Air Pacific*, ka ko e lipooti ko eni 'anautolu ko eni 'oku 'omai ...

Lord Fakafanua: ‘Ikai ko e *Ocean Royal* ‘oku ma’u ‘a e fakamatala.

Sea Komiti Kakato: ... ‘a e *Ocean Royal Shipping*. Ko e tali ka moutolu Pule'anga ke fai mo fakakakato, fokotu’u mai ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘E Sea ...

Sea Komiti Kakato: Ki’i me’a hifo ki lalo. Pea ‘oku fokotu’u mai ‘e he Sea ‘o e Fale Alea, ‘a ia ko ia ‘oku fakamalumu ai ‘a e ‘atita, ka ‘oku manavasi’i ‘a e, ‘osi maau pē ‘a e ‘atita ia, ko ‘enau tali ko e hā ha’amou fakaikiiki ‘o fekau’aki mo e kongā ko eni ‘e 13. ‘Ia au ‘i he’eku vakai ‘oku totonu ke tuku ‘a e ki’i *issue* ki he tafa’aki ka mou ōmai ‘o ‘omai ha’amou tali kae hoko atu ‘a e feme’a’aki. He kapau ‘e ‘ave ‘a e līpooti Hou’eiki te tau a’u tautolu ki ha tu’unga ‘e ... ko e ki’i me’a si’isi’i pē ko e Lulutau *Airlines* pē ‘e taha, kae hoko atu mu’a ‘a ‘etau ngāue fakamolemléfakamolemlé.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ki’i taimi Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Io, tali mai angé ‘Eiki Minisitā ko ē pea hoko mai ‘a Tongatapu 8.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘E Sea tapu mo e Feitu’u na, tapu pea mo e kau Mēmipa ‘o e Komiti Kakato. Sea ‘oku tokanga ‘a e motu’a ni ia ki he tonu ‘a e līpooti. Ko e ‘omai ko eni ‘a e līpooti ‘oku ‘ikai ke kakato’ Sea, ‘oku ‘i ai ‘a ‘ene uestia ‘ana ia ‘i he vā ‘o e kakai pea mo e Pule’angá Sea.

Vaea Taione: Sea, ‘oku ou tui pē ko ‘eku fo’i kole, ko ‘eku fo’i tali ko eni te ne hanga ‘o fakamaama ‘a e fehu’i ko eni ‘a e Palēmia, ‘a e Minisitā.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Te u ki’i paasi atu ‘e au ia Fakafofonga ...

Vaea Taione: Te u ki’i tali pē ki’i fo’i ...

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ‘ai mai pē ko ‘etau taimi kamo ‘ai mai angé ke mahino ke tau tafe lelei ke me’a mai ‘anai.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko ‘eku faka’osi atu pē ‘aku ia he me’a ko eni Sea. Ko e tonu ‘a e līpooti Sea, pōini fika ‘uluaki ia, ko e pōini hono ua Sea ko e potungāue ko eni ‘oku ‘i falehōpo ia he ‘u me’a kehekehe, ‘i he vaha’a taimi ko eni. Sea ko e ‘u me’a ko ia ‘oku ‘alu ai ‘a e potungāue ki falehōpo Sea, kongā lahi ia ai ‘oku ‘ikai ke ‘asi ia ‘i he līpooti. Pea kapau leva ‘e tu’u ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘o poupu ki he līpooti ko eni ‘o tali, ‘e fehu’ia ‘e falehōpo pē ko e hā ‘a me’a ‘oku ou tali ai ‘a e līpooti, ‘oku ‘ikai ke ‘asi ia ‘i he tohi ‘i he līpooti ko eni ko ē ‘a e ‘atita.

Sea ko e ngaahi me’a ia ko ē ‘oku ‘ikai ke kakato ai ‘a e me’a Sea.

Lord Fakafanua: Sea ko u fakatonutonu atu ‘a e ‘Eiki Minisitā.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu ‘Eiki Minisitā me’a hifo ki lalo.

Tui 'oku ngalivale ke fakafoki Lipooti 'Atita hili ko ia na'e 'ikai ma'u lekooti/fakamatala mei Fale Pa'anga ki he fiema'u ngāue 'atita

Lord Fakafanua: Ko e me'a ko ē 'oku hā 'i he lipooti 'oku 'ikai ke hala, ko e taimi ko ē na'e fakahoko ai 'a e lipooti, na'e fai 'a e faka'eke'eke pea na'e 'ikai ke ma'u 'a e fakamo'oni. Ko e me'a ko ē 'oku nau me'a mai ki ai, ke tanu 'a e lipooti ko eni koe'uhi he na'e 'ikai ke kakato 'a e kakano na'e fiema'u 'e he 'Atita Seniale. Fakatātā'aki pē 'a e Lulutai Sea, ko e Lulutai 'oku ha he lekooti ko eni 'a e 'Ofisi ko eni, 'a e Falepa'anga, 'a e 13.5 miliona, hili ko ia ko e taimi ko ē 'oku vakai'i atu ko ē 'a e lekooti 'oku te'eki ai ke 'omai ha lekooti ia pē ko ha ngaahi aleapau. Ko e fakamo'oni 'oku fiema'u 'e he 'Atita Seniale ko fē e *contract*, ko fē e *receipt*, ko fē e Tu'utu'uni Kapineti 'o kapau ko ha pa'anga na'e tu'utu'uni 'e he Pule'anga ke fakatau 'aki 'a e ngaahi fakamole ko eni 'a e Lulutai ...

<005>

Taimi: 1220-1225

Lord Fakafanua: ...Koe'uhī kuo mahino ia he 'aho ni ko e Lulutai 'oku 'ikai ko ha kautaha 'i he Lao ko eni 'a e *Public Enterprise* ko e kautaha taautaha ka 'oku Talēkita ai 'a e ni'ihi 'i he poate 'oku nau lolotonga 'i he Pule'anga 'i he Kapineti.

Ko e me'a 'oku fiema'u he 'Atita ke fakakakato'aki e fakamo'oni ko fē Tu'utu'uni Kapineti? Ke mau toe 'eke fēfē ko e me'a ko ia 'oku 'omai mei he Kapineti 'oku 'ikai ke mau lava 'o fakamālohi'i meia nautolu ko fē e aleapau? Ngaahi me'a ko ia ngaahi fakamatala 'oku ko ia 'oku tonu ke kakato he 'Ofisi ko eni Falepa'anga. Koe'uhī ko e taimi ko ē 'oku 'atita'i ai 'o fiema'u ke fakapapau'i pe ko e 13.5 miliona ko eni na'e ha'u mei fē, ko fē e ngaahi fakamatala ke ne hanga 'o fakakiiki mai e ngaahi feitu'u na'e ha'u mei ai? Ko e hā e ngaahi aleapau ko e pa'anga na'e totongi *cash* ko e pa'anga na'e nō? 'Oku 'ikai ke lava ia 'o fakamo'oni ko e 'uhinga ia 'oku fakahā ai he lipooti ko eni taimi na'e fakahoko ai e 'atita he ta'u kuo'osi 'i Sanuali 'ikai ke 'i ai ha fakamo'oni. He na'e 'ikai ke 'i ai ha fakamo'oni he taimi na'e fai ai 'a e 'atita, te tau lava 'o liliu he 'aho ni kapau 'e 'omai e fakamatala ke tau hanga 'o fetongi'i 'i he taimi ni, ka 'oku te'eki ke 'omai ha fakamatala ia.

Ko e tali 'oku 'oatu he pongipongi ni ko e *Ocean Royal Shipping* na'e 'ikai ke 'i ai ha fakamatala he taimi na'e fakahoko ai e 'atita he ta'u kuo'osi, 'aho ni ko eni kuo ma'u e fakamatala. Ko e *Air Pacific* na'e 'ikai ke 'i ai ha taha ia na'a ne 'ilo ko e *Air Pacific* ko e peseti 'e taha ai ko e *share* 'oku *owner* he Pule'anga Tonga, ne tau toki mea'i pē 'aneafi he me'a mai e 'Eiki Palēmia Mālōlō ta ko ē ko e fakatau he Pule'anga Tonga he taimi ia ko ia.

'E toki malava he 'atita 'o faka'eke'eke koe'uhī ko e *Air Pacific* 'oku 'ikai ke lesisita ia 'i Tonga ni, ko e Pule'anga kehe ia 'oku lesisita ai pea 'e lava 'o toki fakapapau'i ai 'a e *shareholder* 'a e Pule'anga Tonga 'o kakato ai 'a e fakamo'oni. Ko e fakamatala ia Hou'eiki. Ko e 'ai ke tau hanga 'o fakafoki 'a e ngāue lahi 'a e 'Atita ki he toenga e ngaahi ngāue 'a e Pule'anga koe'uhī ko e 'ikai kakato e fakamo'oni na'e 'ikai ke 'omai he Pule'anga he ta'u kuo 'osi? Ngali vale ia Sea. Ko u kole atu pē ke fakatonutonu e feme'a'aki hangē ko ē 'oku hala e ngāue 'a e 'Atita Seniale

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Nōpele, 'Eiki Nōpele

Lord Fakafanua: Koe'uhī ko e 'ikai ke 'omai 'a e fakamatala ke kaunga kovi ai 'a e 'Atita Seniale.

Sea Komiti Kakato: 'E 'Eiki Nōpele Ha'apai.

Fokotu'u ke mohetolo alea'i Lipooti pea ke 'omai fakamatala mei he Minisita Pa'anga ki he 'uhinga 'ikai tukuange mai Falepa'anga fakamatala fekau'aki mo e Lulutai

Lord Tu'iha'angana: 'Eiki Nōpele Ha'apai ko 'eku tokoni pē 'a'aku 'Eiki Sea 'uhinga he ko e me'a ko ē 'oku ou ma'u he taimi ni hangē pē 'oku ke mea'i 'Eiki Sea ko e me'a ko ē 'oku 'omai he Pule'anga ko e me'a ē 'oku fakamatala atu he 'Eiki Nōpele. Ko e me'a ia taimi ko ē na'e fai ai 'a e ngāue 'a e 'Atita ko e me'a ia na'e hokó, pea kuo 'osi hangē ko e me'a ko ē na'e me'a ki ai e Fika 5 'a e fehu'i kuo ma'u mai e me'a ia ki he *Ocean Royal Shipping* pea 'oku toki 'ohake he 'Eiki Palēmia Le'ole'o.

Ka ko 'eku tokoni pē 'a'aku 'Eiki Sea 'uhinga he na'e 'i ai 'a e ngaahi kaveinga kimu'a he lipooti ko eni na'e 'ohake pea fokotu'u pea tali ke tali ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga mo e 'Eiki Palēmia ko e 'uhinga he ko naua te na ō mai. Ko e Hou'eiki ko ē he taimi ni he 'ikai ke 'omai 'enautolu ha tali fakafiemālie ki he me'a ko ē. Ko hai e toktoaha ko ia ko e 'Eiki Minisitā Pa'anga? Ke tuku atu mo e fo'i me'a ko ia ke tau alea'i pe tautolu e lipooti ko eni he 'ikai ke toe liliu e fakamatala ia 'a e 'Atita. 'E toki liliu ia he'enau ngāue ko eni 'oku lolotonga fai he taimi ni ke toki lipooti mai he ko e 'uhinga 'oku ma'u mai e ngaahi fakamatala ka 'oku te'eki pē ke ma'u mai e fakamatala, he ko e 'uhinga na'a tokoni mai e 'Eiki Minisitā Pa'anga pea mo fai e ngaahi me'a ko eni 'oku kole he 'Atita ke me'a mai ke 'omai e ngaahi fakamatala ki he Lulutai kae lava ke nau 'omai 'a e vakai 'a e 'Atita ki he me'a ko ia.

Ko ia Sea 'oku ou kole atu tuku fakataha e me'a ko ē 'o tali ke me'a mai 'a e Palēmia pea mo e 'Eiki Minisitā Pa'anga 'e 'omai 'ena tali tautefito ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga ko e hā e me'a 'oku 'ikai ke 'omai ai e fakamatala 'oku fiema'u he 'Atita. Pea ne me'a mai 'e 'omai mo ne mea'i 'oku 'i ai e ngaahi fakamatala 'oku 'ikai ke 'omai he'ene kau ngāue mo e me'a ko ia pea 'oku mahu'inga ke 'i heni.

Ko ia 'a e kole he 'oku mo'oni pē me'a ia 'oku taukave'i 'e he 'Eiki Nōpele Ha'apai ko e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea fakamalumu ai e 'Atita 'a e me'a 'oku na tu'u ai, he ko e ngāue ia na'e fai pea ko e me'a ia 'oku lipooti mai he 'ikai ke toe liliu ia. Pea neongo hangē ko e tokoni atu fai he Fika 5 pea mo e 'Eiki Palēmia tali fakataha mo e ngaahi kaveinga na'e tali ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga ke me'a mai he uike kaha'u 'o fakahoko ki ai. Ko e hā e me'a 'oku 'ikai ke ne ...pea 'omai ha'ane tali ki he Fale Alea 'o Tonga, ko e hā e me'a 'oku 'ikai ke nau 'omai ai 'a e 'ū ko ē ki he 'Atita? Pē ko e hā e 'uhinga pē ko e lao 'oku nau ta'ofi 'aki mo e ngaahi me'a ko ia kae toki hoko atu e 'ū me'a kehe. He 'ikai ke 'omai ha taha ia he Pule'anga he taimi ni pea 'oku nau mo'oni pē nautolu ha tali fakafiemālie ko e Minisitā Pa'anga pē te ne 'omai. Fokotu'u atu toloi fakataha mo e kaveinga kimu'a he ko u manatu'i na u fokotu'u atu pea toe tu'u e Fika 4 'o talamai ke tali ki he Minisitā Pa'anga kau atu ki ai mo e ngaahi me'a ko eni ke a'u mai ha'ane tali kae hokohoko atu e feme'a'aki kae fai ho'o tu'utu'uni 'Eiki Sea mālō.

Poupou ke toloi alea'i Lipooti 'Atita kae toki me'a mai Minisita Pa'anga ke tuku mai ngaahi fakamatala ki Fale Alea

Lord Fakafanua: Sea ko u fakamālō atu ki he ‘Eiki Nōpele Fika 1 ‘o Ha’apai koe’uhī ko ‘ene kole ke fakama’ala’ala e ‘isiu ko eni he koe’uhī ko e anga ko ē tu’u ko ē Lipooti ko ē ‘Atita ‘ikai loi e ‘Atita. Na’e fai e feinga pea ‘oku ‘ikai ma’u ‘a e fakamo’oni. Ko e me’a ko ē ‘oku me’a mai ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā Ngaahi ...

<007>

Taimi: 1225-1230

Lord Fakafanua : ..‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘e ngalingali kapau ‘e ‘i ai ha hopo ‘amui, ‘e malava ke ngāue’aki ‘a e lipooti ko eni na’e fai ‘a e hala. Ko u kole atú Sea ko u pou pou ki he toloi ko eni koe’uhi ‘e malava pē ia ke tau hanga ‘o fakahū e ngaahi fakamo’oni ke liliu e ola ko eni ‘a e lipooti e ‘Atita kimu’a pea tau paasi, ‘o kapau ‘e ma’u mai ‘a e fakamo’oni. Ko u pou pou au ki ai. Tolo i e lipooti Sea ko u fokotu’u atu pea ko u pou pou ki he fokotu’u ko eni ‘a e ‘Eiki Nōpele ‘a Ha’apai, kae ‘oleva kuo me’a mai ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga ke tākaki mai ‘a e fakamo’oni ke liliu ai ‘a e fakamo’oni ko eni ‘a e ‘Atita Seniale ‘ene lipooti.

Sea Kōmiti Kakato : Hou’eiki ..

Mo’ale Finau : Sea ki’i miniti ‘e 1.

Sea Kōmiti Kakato : ‘Io Palēmia Le’ole’o. Fakafofonga mo me’a pē hena ‘oku mou mea’i pē he ko e me’a ni ia ‘e foki mai ‘e ‘ikai ke lava ia ‘o to’o kuo pau pē ke mou feme’a’aki ai.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o : Ko u pou pou atu au ki he toloi Sea toloi ā kae fakafoki ā ‘eku fokotu’u. Ka ko e me’a ‘oku ou fēhu’i ko e hā e me’a kuo lava ai ‘o ‘eke ‘a e Sea ia he ‘Ea Pasifiki ‘oku ‘i Fisi, kae tuku ‘a e Lulutai ‘oku luelue mai pē ki Nuku’alofa.

Sea Kōmiti Kakato : Ko ia ko e me’a ia ko ē ‘oku fakapōpō’uli he Fale ni, he ‘oku ‘ikai mea’i ‘e he kakai ‘e moutolu pea mea’i ‘e he kau Mēmipá pea mo e me’a, ko e hā e me’a ‘oku ‘ikai ke mou ‘omai ai e fakamatala ko ia. Ko ‘etau pehē ko ia ‘oku pou pou ke toloi ke me’a mai e Minisitā Pa’anga ke ‘omai fakalūkufua e me’a fakapa’anga..

Fokotu’u ke alea’i Lipooti ‘Atita ‘oua toe tali ki he Minisita Pa’anga he ‘ikai ha faikehekehe ia ai

‘Aisake Eke : Sea ki’i fokotu’u atu pē fakamolemole ke u fakahoha’a atu pē. Tapu pea mo e Feitu’u na mo e Hou’eiki ‘o e Kōmiti Kakato. Ko e palopalema lahi taha ‘i he lipooti ‘Atitá ko e ‘ikai, ‘osi ko ia ‘ene lipooti pea ‘atu e Potungāue ‘ikai ke nau tali mai nautolu ai. Kau ai mo Falepa’anga. Ko e me’a ia na’e toloi ai ‘e he ‘Atitá ‘ene Lipooti 21/22 ko e tali ki ai. Pea ko u faka’apa’apa’i e poini ko iá, pea kuo ‘osi ma’u e tali ‘a Falepa’anga ki he ‘u me’a. ‘Oku ‘ikai ke ne lave’i mai ‘e ia ‘a e me’a ko ē. ‘A ia ko u sio atu ka toe toloi ia ki he Minisitā ‘e ‘ikai ke ‘i ai ha kehe ia. He na’e mei lava pē ke ha’u ha taha ia heni he kau ngāue ‘oku ‘i ai ‘a e tokotaha pē ia ‘oku ngāue ki he me’a ko ia. Ha’u pē ia ‘o tokoni mai ko e hā ha fakamatala, ka ko u ‘e ‘ikai ke toe ‘i ai ha’ane tokoni ‘ana.

Ka ko u tui ko e fo’i poini ia ko u fiefia fakapapau’i heni lipooti ka hokó ‘u Potungāue mou pou pou ‘o ‘ave ‘u me’a ki he ‘Atita, he ka ‘ikai ko e me’a eni ‘e hoko. Pea ko e palopalema

eni ia toutou hoko ki he ta'u kotoa. 'A ia ko u pehē 'e au, tau hikinima tautolu ko e 'Atitá eni ia 'e lava pē 'oku 'i ai ha'ane me'a ko 'ene *Supplement Special Report*.

Sea Kōmiti Kakato : Ko e hā ho'o fokotu'u?

'Aisake Eke : 'Oua toe toloi tau 'ai 'etautolu eni pea 'osi. He 'ikai ko u tui ko e fokotu'u ko ē pehē ke toe ha'u...

Sea Kōmiti Kakato : Ki'i māmālie ma'u pē ho'o me'á, fa'a vave ho'o me'a 'oku 'ikai ke u fa'a lava ongo'i lelei.

'Aisake Eke : Fakamolemole Sea ko 'eku 'uhinga 'aku ia fokotu'u ko ē pehē ke toloi ki he Minisitā Pa'anga ko u tui 'ikai ke 'i ai ha'ane 'aonga 'ana he 'oku 'osi tali mai 'a e Potungāue Pa'angá ia ki he 'u tukuaki'i ko ē 'a e 'Atitá, 'ikai ke kau ai 'a e me'a ia ko ē. Pea ko u pehē 'e au kuo 'osi 'i ai pē Minisitā Le'ole'o ia heni.

Sea Kōmiti Kakato : Te tau pāloti ē.

'Aisake Eke : Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : 'A ia 'oku tui 'oku 'i ai e ni'ihi 'oku pou pou ki he fokotu'u 'oku 'omai 'e he 'Eiki Nōpele Fika 1 mo e Fika 2 'o Ha'apai, pea kuo kaniseli, 'oku to'o 'e he Palēmia Le'ole'ó 'a 'ene fokotu'u.

Māteni Tapueluelu : Ka u ki'i malanga atu Sea kae toki fai e pāloti 'a e Feitu'ú na.

Paula Piveni Piukala : Ke tau ki'i mālōlō ka tau toe foki mai Sea he 'oku kei lahi pē me'a ke 'oatu.

Sea Kōmiti Kakato : 'Oku hangē ho'omou fokotu'u 'amoutolu ki he 'Atita ko e mālōlō pea tau foki mai 'e 'ikai pē toe liliu te tau pāloti kotoa pē.

Paula Piveni Piukala : Sea ko 'eku poini Sea ke 'oua mu'a te tau aofangatuku e lipooti. Mahu'inga e me'a.

Sea Kōmiti Kakato : Tau liliu 'o Fale Alea.

(Ne me'a mai 'Eiki Sea e Fale Alea – Lord Fakafanua ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea : Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki. Ko 'etau hoko atu e toloi ko eni ki he 2:00 te tau foki mai 'o ngāue fakatatau ki he Kupu 106 'o 'etau Tohi Tu'utu'uni. 'A ia ko e Tu'utu'uni 104 kapau te mou me'a pē ki ai. Lava 'e he Kalaké 'o 'ohake eni. 'A ia ko e ngaahi fehu'i ko eni 'oku fakahoko ki he Pule'angá faka'atā ia he Tu'apulelulu ko hono 3 'o e mähina kotoa pē. 'A ia ko e Tu'apulelulu eni hono 3 pea 'i he'ene pehē ko 'etau foki mai ko eni he houa efiāfi 'i he 2:00, fakamanatu atu pē Hou'eiki 'oku faingamālie e taimi ko eni ki he ngaahi fehu'i pea 'e fakatatau ia ki he 'etau Tu'utu'uni. 'A ia ko e fakahoko 'o e tali ko e tali lea pē mei he Hou'eiki
...

<008>

Taimi: 1230-1235

Eiki Sea : Minisitā.

‘A ia ko e fakahā atu pē eni Hou'eiki ke mou teuteu ki ai ‘i he houa efiāfi te tau foki mai he 2:00 kae faka'atā leva e ngaahi fehu'i mei he Hou'eiki Fakafofongá ki he Pule'anga. Pea ‘oku ‘i ai pē ‘a hono natula makehe ‘ana koe’uhi ‘oku ‘ikai ke faitohi ‘oku me’a ngutu pē pea ko e ngaahi tali ‘oku tali nounou. Pea ‘e ‘ikai ke fai ha fefoki’aki, ko e talí pē ‘e tali pē ta’etali ko e me’a ia ‘a e Hou'eiki Minisitā ke nau hanga ‘o fakafuofua ‘oku ‘ikai ke pau ke fakafiēmālie ‘a e tali, ka ko e tali pē ia ‘oku ‘omai. ‘A ia kapau te tau ngāue ki he taimi fakafehu’i ko eni ‘oku fa’a ngāue’aki ‘i tu’apule’angá, fa’a hoko e taimi pehé ni ko e taimi mālie ‘aupito e taimi ‘oku fai ai ko ē ngaahi fehu’i mo e ngaahi tali.

Ka ko e fakahā atu pē ke mou mea’i ke fai ha teuteu ki ai ho’omou ngaahi fehu’i pehē foki ki he Hou'eiki Mēmipa ‘o e Kapinetí ke mou mateuteu ki he ngaahi tali ko ia te mou ‘omai ‘i he’etau hoko atu ‘i he 2.00 Toloí e Fale ki he 2:00.

(Na’e toloi ‘a e Fale ki he 2:00)

<008>

Taimi: 1419-1425

Sātini Le'o: Me’a mai ‘a e 'Eiki Sea ‘o e Fale Alea.

(Pea na’e me’a hake leva ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me’a’anga)

Eiki Sea: Mālō homou laumālie Hou’eiki. Ko e Falé na’e toloi mai ki he 2:00 pea hangē ko ‘etau Tohi Tu’utu’uni nau ki’i fakapā atu pē ki he’etau Tohi Tu’utu’uni fekau’aki pea mo e taimi makehe ‘oku tuku mai ki he Falé ke fakahoko ai ‘enau ngaahi fehu’i me’a ngutu pē pea tali nounou mai mei he Hou’eiki Mēmipa e Kapineti.

Ngaahi Tu’utu’uni ngāue ‘a e Fale Alea fekau’aki mo e fakafehu’i hou’eiki Minisita he Kapineti

‘A ia ko e kole pē ki he Kalake ke ‘ohake ‘etau Tohi Tu’utu’uni ki he kupu fika 97 ko e toe fakamanatu atu pē eni Hou’eiki ki he’etau founa ngāue ko e kupu fika 97 ngaahi fehu’i ki he kau Minisitā ‘a ia ‘oku anga pehe ni ‘e ngofua ke fai ha ngaahi fehu’i ki he kau Minisitā kau ki ha

- a) ngaahi me’a felāve’i mo e kakai,
- b) ngaahi me’a felāve’i mo e ngāue ‘a e Pule'anga,
- c) ngaahi fatongia fakaminisitā pē
- d) ngaahi me’a fekau’aki mo e ngāue ‘a e Fale Alea.

‘A ia ko e ngaahi fehu’i eni ‘oku ‘atā ke fakahoko ‘i he kupu 98 kupu (1) ko e fehu’i ‘e ala tali lea pē tohi pea ‘a ia ko e ngaahi fehu’i ke tali lea kuo pau ke nounou mo mahino pea ‘ikai vivili ki he ngaahi fakamatala.

Tau hoko atu ki he kupu 100. ‘A ia ko e fakatapatapu eni he kupu 100 ko e ngaahi fehu’i kuo pau ‘e ‘ikai vivili ke ‘omai ha fale’i fakalao mei ha Minisitā fakakau ai ha fakaikiiki pē ha ngaahi lea ta’efe’unga. Pē ha lea ‘oku ‘ikai faka’apa’apa ki he Fale Alea pē ki ha Mēmipa fakakau ai ha ngaahi fakamatala tukukehe kapau ‘oku fiema’u ke fakamahino’aki e fehu’i. ‘A ia ‘oku ‘uhinga ia ko ha ngaahi fakamatala fakasetisitika pē ko ha me’a ‘oku fu’u loloto hono fakamatala. Lave ki ha me’a fakafo’ituitui ‘o ha Mēmipa pē ha taha kehe pē vivili ke ‘omai ha fakakaukau fakafo’ituitui ‘o ha Minisitā.

Kupu 101 kupu (1) fekau'aki eni pea mo e ngaahi fehu'i ko ē 'oku 'ave tohi 'a ia tau hoko hake leva 'i he taimi ko eni ki he 102. 103. "Kuo pau ke tali kakato 'e he kau Minisitā 'a e ngaahi fehu'i 'oku fai kiate kinautolu 'oku ngofua ki he Mēmipa na'a ne fai 'a e fehu'i ke kole ha fakama'ala'ala kapau 'oku 'ikai mahino e tali. 'E 'i he 'Eiki Sea ke ne fakangofua ha fehu'i fakalahi pē ko ha *supplementary question* mei he kau Mēmipá ke fakamahino e tali ne toki fakahoko. Pea ko hono faka'osi 'i he 104 kuo pau ki he Minisitā 'oku 'oku fai ki ai 'a e fehu'i ke ne tali 'a e fehu'i lea 'i he 2:00 ki he 4:00 efiafi he Tu'apulelulu kotoa pē hili hano tali 'o e 'esitimeti.

'Oku 'ikai ke, 'oku 'ikai ko e taimi eni ia ki he me'a ko ia pea ko e 106 'oku kaunga pea mo e taimi ngāue ko eni. 106 kupu (2) "ko e tali ki he ngaahi fehu'i kuo fakahoko 'i he Tu'utu'uni (1) kuo pau ke tali pē 'i he taimi pē ko ia."

'E Hou'eiki na'a tau ngāue'aki mai e founga ngāue ko e fakataha mei he 10:00 'o toki mālōlō pē ki he 12:00 ka ko ē na'e kole mai e Hou'eiki ke tau foki ki he taimi mālōlō 'a ia ko e hoko atu ko eni e fakataha mei he 2:00 tau *break* he 3:00. Pea ko e hā pē fuoloa ho'omou taimi mālōlō he 3:00 ko u kole atu ko 'etau foki mai 'o fakakakato e houa 'e taha 'oku fiema'u ke tau ngāue ki ai. 'A ia ko fē pē taimi 'oku 'osi ki ai 'etau houa 'e taha pea tau toki tuku ā. 'Atā pē Hou'eiki ko e taimi eni ki he fehu'i

<009>

Taimi: 1425 – 1430

'Eiki Sea: ... ka tau toki mālōlō ki he 3. Tau kamata meia Tongatapu 1.

Fehu'ia tu'unga teu langa kiliniki mo'ui 'i Kolomotu'a

Tevita Fatafehi Puloka: Tapu pea mo e Sea, tapu pea mo e Hou'eiki Fale Alea. Ko e fehu'i ko eni Sea na'a ku 'osi fehu'i pe 'e au 'i he polokalama pehé ni fakamuimuí. Pea na'e tali mai pe ia 'e he Feitu'u na. Ko 'eku fehu'i 'oku 2 pe, ko e fehu'i pe ko eni. Ko 'eku fehu'i mahalo ko e 'Eiki Minisitā Mo'ui pe ko e 'Eiki Minisitā 'o e *MOI* ke ne tali mai. Ko e fehu'i 'uluakí, ko e hā e tūkunga 'e tau langa ko eni hotau 'Ofisi Fale Alea. Pea ko 'eku fehu'i hono 2 pe ki he ongo 'Eiki Minisitā, tapu ange mo kinaua. Ko e hā ko ā e tūkunga 'o e Kiliniki 'a e Vāhenga Kolomotu'a 'oku teu ke langá. Mālō Sea.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Tapu mo e Feitu'u na Sea, tapu pea mo e kau Mēmipa e Fale Aleá. Fakamālō heni ki he fehu'i Sea, te u kamata pe meí he fehu'i hono 2. Ko e tu'unga 'oku 'i ai e kiliniki 'o Kolomotu'a kuo 'osi hono tisaini Sea. Pea 'oku 'i he *process* 'o e *procurement* 'a ia 'oku 'i he Potungāue Mo'uí pe ia. 'Oku 'i ai e 'amanaki ko e langa ko eni 'e fai ia he kekekele sipoti ko eni 'o Kolomotu'a.

Sea ko e 'uluaki fehu'i Sea fekau'aki mo e langa ko eni 'a e Fale Aleá Sea ko u tui 'oku lele lelei pe ia. Ko e potungāue eni ia 'oku nau kei fakaongoongo pe ki he ngaahi me'a kehekehe. 'Oku kau ai e komiti ko eni Sea pea ko u tui mahalo ko e sai ange pe ke talitali ke me'a mai 'a e 'Eiki Palēmia ke ne fakahoko mai e langa ko eni.

Sea ko e *detail* e langa ia ko eni 'oku lele lelei pe. 'Oku 'i ai pe fanga 'isiu ai ka ko u tui mahalo ko e me'a ko iá ke toki me'a mai 'a e Palēmia 'o fakahoko atu 'a e polokalama ko iá. Tukukehe pe kapau 'oku 'i ai ha taha he kau Hou'eiki Minisitā 'oku 'i ai ha 'ane lave'i ki he langa ko iá Sea, mālō.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisita Mo'ui

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea, ko 'eku, tapu mo e Feitu'u na. (Na'e pasipasi 'a e Fale Alea ko e fuofua me'a eni 'Eiki Minisita fo'ou Potungāue Mo'ui)... Kole ke u hūfanga he ngaahi fakatapu

ko u tu'u hake pe au ko u fakamālō atu ki he 'omai e faingamālie mo e fehu'i ko ení. Pea neongo pe kuo 'osi meimei tali atu pe ia 'o kakato 'e he 'Eiki Minisitā ki he Ngāue Lalahi. Ka ko u faka'amu pe ke toe ki'i tānaki atu pe ki ai Sea. Fakamālō ki he ngāue 'a e Minisitā kuo mama'o atú ka e 'uma'ā e Hou'eiki Kapinetí hono faka'ilonga'i e fiema'u 'a e Potungāue Mo'uí.

Ko e ngāue eni ia na'e fuoloa 'a e faka'amu ki ai ko e 'uhingá foki na'e holo 'a e Senitā ko ia 'i Sopú. Ka ko e faingamālie eni ke toe fakalelei'i ange 'a e ngāue ki he kakaí ko ia na'e 'uhinga ai hono 'ai ke toe ki'i lahi ange 'a e senitā ko eni kuo palani ke tu'u 'i Kolomotu'á. Ko ia ko u fakamālo atu ki he Hou'eiki he Falé ni mahino kiate au ho'omou poupou ange ki he Potungāue Mo'uí, mālō 'aupito Sea.

'Eiki Sea: Hou'eiki ko homou ngaahi fehu'í ko e faingamālie eni, me'a mai Tongatapu 4

Fehu'ia e pa'anga folau ngaahi hoa kau Minisita he folau fakalotofonua mo muli foki

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea kae pehē ki he 'Eiki Palēmia Le'ole'ó moe Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Aleá kae 'oatu mu'a ki'i fehu'i ko ení Sea. Ko e ki'i puiipuitu'a nounou pe. Na'á ku 'eke e fehu'i ko ení kimu'a atu pea na'e 'omai e tali fekau'aki pea mo hono faka'atā ko eni e ngaahi hoa e kau Minisitā ke nau kau 'i he folau. Ko e mahino ia 'oku 'i ai e faka'atā, ko 'eku kole pe 'a'aku Sea pe 'e lava 'o 'omai. 'Oku fiha e *rate* e *TA* ko eni e hoa e kau Minisitā fakalotofonua mo e tu'apule'anga. Kapau 'oku nau folau 'oku nau folau, 'oku nau folau totongi pe 'e he Pule'angá pe 'oku nau folau *first class* Sea. Ko e faka'amu pe ke fai ha lave'i 'a e tafa'aki ko ení he 'oku fo'ou, mālō Sea.

'Eiki Sea: Hou'eiki Minisitā Kapineti, me'a mai 'Eiki Tokoni Palēmia

Tali Pule'anga fekau'aki mo e fehu'ia pa'anga folau hoa kau Minisita

'Eiki Palēmia Le'ole'ó: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Falé. 'Io 'oku folau e, 'oku 'atā ke folau ka 'oku pau pe ke faka'atā meí he Kapinetí 'a e hoa ko ia 'o e kau Minisitā ke nau tokoni 'i he folau. Pea 'oku 'i ai pe ki'i *allowance* 'ikai ko e *perdiem* ka koe ki'i *allowance* 'oku tokoni kia kinautolu Sea, mālō.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā ...

<010>

Taimi: 1430-1435

'Eiki Minisitā ki Muli: ... Tapu mo e 'Eiki Seá kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa e Fale Aleá. 'Oku 'i ai pē 'a e 'ū folau ko e tānaki pē ki he me'a ko eni 'a e Palēmia Le'ole'ó. 'Oku 'i ai pē 'a e ngaahi folau ia 'oku fakapa'anga mai pe ia ke kau 'a e hoa ko eni 'a e, pe ko e hoa 'a e Palēmia pe ko e hoa 'a e kau Minisitā 'i he folau ko ení. 'Ou fakatātā pē ki he, hangē ko e 'ū folau ko eni ko ē 'a e, ki he kau taki ko eni 'a e *Commonwealth* pe ko e *CHOGM*. 'Oku nau fa'a hanga 'o faka'atā mai ke totongi 'a e ngaahi hoa 'o e kau taki kae 'uma'ā e hoa e, 'a e Minisitā ki Muli 'o kapau 'oku nau fie faka'aonga'i 'a e faingamālie ko iá. Mālō.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea. Sea tapu mo e Feitu'u na, tapu pea mo e kau Mēmipa 'o e Fale Aleá. Sea ko e folau 'a e motu'á ni ia mo hoku hoá Sea 'oku 'ai pe au ke

mahino, ‘oku totongi pe ia he motu’á ni. Pea ‘oku tokolahi pē ‘a e kau Minisitā ia ‘oku nau folau pē nautolu ia ‘o nau takitaha totongi honau ngaahi hoa. ‘Oku te’eki ke folau hoku hoá ‘oku ia Sea, ‘oku totongi he Pule’angá.

'Eiki Sea: Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea. Ko u kole pē au Sea ke fakama’ala’ala mai mu’a. Ko e taimi ko ē ‘oku tali ai ke folau, *first class* pē ‘a e folau ki mulí? Fakama’ala’ala mai pē Sea kātaki.

'Eiki Sea: 'Eiki Tokoni Palēmia?

'Eiki Palēmia Le'ole'o: ‘Oku ‘i ai pē tu’utu’uni ngāue ki ai 'Eiki Sea ki he folau. ‘Oku tatau pē mo e folau ko ē ‘a e Fale Aleá pe ko e *business class*, ko e *first class*, ‘ikai. Ko e *business class* ko e kalasi ia ‘oku fai ai e folau 'Eiki Sea. Mālō.

Tokanga pe ‘oku kei toe vouti ki he tauhi ngaahi toumu’a fakapule’anga

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea. Ko e fehu’i hono uá pē, ko e faka’eke’eke pē Sea pe ko e vouti ko eni ki hono tauhi ‘aki ‘o e ngaahi toumu’a fakapule’angá hono kosí, kau ai ‘a e ‘ulu’akau ko eni ‘oku ‘ova mai ki halapule’angá. Ngali kei toe pea hoko atu e ngāue ko eni pe ‘oku ngali mo’oni e fakamatata kuo ‘omai kuo ‘osi e vouti ia ko eni ‘i Tīsema pē? Mālō Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea mālō. Tapu mo e Feitu'u na Sea, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa ‘o e Fale Aleá. Fakamālō ki he fehu’í Sea. ‘Oku ‘i ai e ngaahi potungāue lalahi ia ‘a e Pule’angá ia ‘oku nau tokanga’i ‘a e tā ‘ulu’akau Sea. Ko e me’a ‘oku kau ai e motu’á ni ia ko e kosi pē ‘a e konga ‘o e halapule’angá. ‘Oku toe tokanga’i pē foki ‘e he Potungāue ‘Uhilá ia pea mo e ‘ulu’akau ko eni Sea koe’uhí ko honau ngaahi uaea ‘uhilá. Pea ‘oku toe ‘i ai pē foki pea mo e polokalama ia ‘a e *Tourism* ko ‘enau fakamatamatalelei ‘anautolu ia ‘i he ngaahi feitu’u kehekehe Sea. Ko e vouti ko eni ko ē ‘a e potungāue ia ‘oku, ko e ngāue ko eni ‘oku pau ke fai ia.

Kae tuku pē mu’a Sea ke u lave ki he polokalama fo’ou ‘oku kamata ke pōtalanoa ki ai ‘a e potungāue pea mo e *Tourism* ke tau mahu’inga’ia he Mala’evakapuna Fua’amotú. Kapau ‘oku me’a atu ‘a e tokotaha kotoa pē he taimi ni ‘oku teke ‘a e ongo kauhala ko eni ‘o tataha pe ia ‘o tau ki he *road boundary* pe ko e konga fakalao ko ē ‘o e halapule’angá pea ‘oku kamata ke tō mai ai ‘a e ‘akau ko eni ko ē ko e mavaetangi pe ko e mavaelele Sea. Ko e kau ia he polokalama ko eni. Pea ‘oku ‘i ai ‘a e nga’unu kimu’a hono totongi he koe’uhí ko e feitu’u eni ‘oku hopo mai ko ē mei ai ‘a e kau folau’eve’evá, fiema’u ke nau sio ki he ngaahi fakamatamatalelei ko eni ko ē ‘oku ha’ú. ‘Amanaki e polokalama ia ko eni Sea ke ‘alu ia ke lahi ange he ‘e lele pe ia pea mei mala’evakapuna ‘o tau mai ki Nuku’alofa ni.

‘Oku ‘i ai foki pea mo e polokalama ko eni ko ē ki he ngaahi matātahí pea ‘oku fai mo e ngāue ia ki ai tautefito ki he ngaahi matātahí ko eni ko ē ‘oku ‘i ai e ngaahi *resort*. Kau ai ‘a, konga lahi ai ‘oku ‘i Hahake pea ‘oku me’apango ia ‘oku tu’u kātoa eni ia ‘i Tongatapu 9. ‘E fiema’u foki e ngaahi feitu’u ko eni Sea ke matamatalelei he koe’uhí ko e ōmai ko eni ‘a e *tourist* Sea, fiema’u ia ke nau ō ki ha feitu’u pea ‘oku fiema’u ia ke ‘oua ‘e ‘asi ai e vevé. He ‘oku tñaki atu pea mo e hiko vevé Sea ‘oku ‘ikai ke ngata pe ia ‘i Nuku’alofá ni, ‘oku toe fai e hiko vevé ia he vaó Sea. Ko ‘eku talanoa eni ia ‘a’aku he ngaahi hala ‘o Hahaké. Sea ko e polokalama

ko ení pea ko u fakamālō au ia heni ki he Fakafofongá ‘i he’ene ‘ohake ‘a e me’a ko ení ke ‘oua ‘e ngata e hiki vevé ia ‘i Nuku’alofa mo e ngaahi kolo lalahí ka tau toe tokanga atu ke ta mahu’inga’ia hangē ko e Ha’amongá ...

<002>

Taimi: 1435-1440

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... Ha’amonga ki Niutōua, ko e hake’anga ‘o Kapiteni Kuki ki ‘Alaki. Ko e ngaahi feitu’u ia Sea he ‘ikai ke, ‘e laka pē ke tau hiko veve, kuo pau ke tau toe ngaahi pea mo e ‘akau ko ení ko ē ‘oku tupu he tapa’i hala ke faka’ofa’ofa ‘a e ngaahi feitu’u ko ení Sea, mālō.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā Takimamata.

‘Eiki Minisitā Takimamata: Tapu mo e ‘Eiki Sea kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea, ko e fakapapau’i pē ‘oku kei toe pē ‘a e vouti ko ení ki he, ki hono fakama’a ko ení ‘a e hala ko ení ki he hala Vuna kae ‘uma’ā ‘a e ngāue ko ení ‘a e potungāue ki he Hala Tāufa’ahau, mālō.

‘Eiki Sea: Tongatapu 4.

Fehu’ia pe ‘oku ‘i ai ha ngafa fatongia Pule’anga ke hiko ngaahi veve lalahi

Māteni Tapueluelu: Mālō Sea kau hoko atu ai pē mu’a ‘i he kaveinga mei natula fekaukau’aki. ‘Oku ‘i ai nai ha ngafa ‘o e Pule’anga ke tokoni ki hono hiko ‘o e ngaahi veve lalahi, pē ‘oku tuku pē ia ki he kakai ke nau fakahoko. ‘UHINGA pē Sea kuo lahi ‘a e kole mai ke fakahoko mu’a ‘a e fatongia ko ení mo kole ki he Pule’anga, ‘oku ‘i ai nai ha ngafa ke tokoni heni, pē ‘oku tuku pē ke takitaha fetuku fakafo’ituitui pē. Mālō Sea.

Tali Pule’anga ki hono fehu’ia ha tokoni ki he hiko ngaahi veve lalahi

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘E Sea tapu mo e Feitu’u na Sea, tapu pea mo e kau Mēmipa ‘o e Fale Alea. Sea ko e potungāue ‘a e motu’a ni ‘oku fai mai ki ai ‘a e kole ‘a e me’a ko ení. Sea ‘oku ‘ikai ko ha tefito’i fatongia ení ia ‘o e potungāue, ka koe’uhi ko e ma’u ‘e he potungāue ngaahi mīsini pea ‘oku fai mai ai ‘a e kole ki he hiko veve.

Sea, mahalo na’a mou me’a pē ‘aneafi pē ko e ‘aho atu na’e fai ai ‘a e pōtalanoa pea mo e Fakafofonga ko ení ko ē mei Tongatapu 17, ‘oku ‘i ai ‘a e tokoni ‘a e Potungāue ki he lingi’anga veve ‘i he Ongo Niua, pea ‘oku ‘i ai ‘a e ‘amanaki ke ‘oatu ‘a e ngaahi mīsini ko ení ki Niuatopotapu he ‘oku ‘osi kamata ‘a e lingi’anga vevé ai Sea.

Sea ko e hiko veve lalahi Sea ko e polokalama ia ‘oku fai ia ‘i he *Waste Authority* pea ko e kautaha ko ení ko ē ‘oku nau tokanga’i ‘a e vevé Sea. Ko e *Public Enterprise* ení Sea, ka ko e hangē ko e fengāue’aki, ko e fehu’i ‘oku ‘i ai ha fengāue’aki ‘a e Pule’angá pea mo e potungāue ko ení, ‘io Sea, na’e toki hiko veve lalahi ‘a Tongatapu 3, Tongatapu 2, Tongatapu 1, kau ai pea mo Tongatapu 9. Ko e ngaahi mīsini ko ení Sea ‘oku ‘ave ia ‘e he Pule’anga.

Ka koe’uhi ‘oku ‘ikai ko e kau foki ení ia ‘i he palani ‘a e Pule’anga, ‘oku fakaongoongo mai ‘a e Pule’anga ia tautefito ki he potungāue ‘a e motu’a ni ke fai mai ha kole, pea ko e kole ia ko

ia Sea, ‘oku hū atu pē Pule’anga ‘o fai ‘a e ngāue ko eni he ko e ngāue eni ia ‘oku ma’ongo’onga. ‘I Ha’apai Sea, ‘oku ‘i ai ‘a e ‘api ‘uta ai ‘o e Fakafofonga ko eni ko Veivosā Taka, pea ko e ‘api ko eni Sea ‘oku ‘ikāi ke ‘i ai ha ngaahi mīsini ia ‘a e potungāue ‘a e lingi ‘anga veve ‘i Ha’apai, ko e potungāue ‘a e motu’a ni Sea, ‘oku ne fai hono fakama’a mo hiko ‘a e ngaahi veve ko eni. ‘Oku toe hoko pē ia ‘i Vava’u, pea ‘oku toe hoko pē ia ‘i Tonga ni Sea, ko ‘eku ‘uhinga ‘eku talanoa ko eni Sea, koe’uhi ko e *Public Enterprise* ‘oku ‘i ai ‘a e *state own enterprises*, pea mo e Pule’angá ‘oku nau ngāue vāofi ‘aupito ‘i he hiko veve, tautefito ki Tonga ni kātōa. Pea ‘oku ‘i ai ‘a e faka’amu ioa ke lava ke kāpui mei Niua, Vava’u, Ha’apai, ‘Eua pea mo Tonga ni foki Sea, mālō.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Sea ko ‘eku tānaki atu pē ki ai, ‘oku ‘i ai mo e kautaha taautaha ‘i he lolotonga ni, ‘oku nau ‘ofisi fehangaaki atu pē mo e *Small Industries*, ‘oku nau ngāue’aki hono tānaki ‘a e ‘u me’alele maumau, ke *crush* ia ke fetuku atu ‘i he taimi ni ki, ke feinga’i ke uta ki muli. Pea ki he kaha’u, palani ke tutu pē ‘a e me’alele ko ia ke lava ma’u ai ha ukamea ‘i Tonga ni. Ka ‘oku nau ‘osi kamata ngāue ‘a e kautaha ko ia ‘i he tu’u’anga na’e ‘i ai ‘a e sōsaieti hanga atu ki he *small*, mālō Sea.

‘Eiki Sea: Tongatapu 4.

Tokanga ki he taha ngaahi hala ke ngāue’aki he Va’a Tamate Afi tautefito hoko he taimi fakatamaki

Māteni Tapueluelu: Sea fakamolemole pē ka u ‘oatu mu’a ‘a e ki’i fehu’i ko eni kātaki pē na’a pehē kuo fakatonutonu ki he motu’a ni, ka ko e ‘uhinga he na’e hoko ‘a e faingata’a ‘aneafi, pea ‘oku ou fie ‘oatu pē ‘a e ki’i puipuitu’a ko eni he efiāfi kae fai ‘a e fehu’i. Na’e hoko ‘a e vela lahi ‘i Fangaloto ‘aneafi, vela ‘a e fale ‘o ma’u ‘a e koniteina hiki mei he fale ki he koniteina ki he fale, pea na’e faingata’a ‘aupito ke a’u ‘a e tāmāte afi ki ai. Ko e hala ko ē na’e fou atu ai ‘a e tāmāte afi, na’e ‘a’ahi ‘a e motu’a ni mo e kau ngāue ‘a e Minisitā tanu hala ki ai ‘i he ta’u ‘e 2 kuo ‘osi, ke tanu pea ‘oku te’eki ai ke tanu ka ko ‘eku kole pē ‘aku ‘Eiki Sea, ‘uhinga ko e hoko ko eni ‘a e faingata’a, ne ngāue’aki ‘e he tāmāte afi ‘a e hala kehekehe ‘e 2, ke a’u ki ai.

‘Oku ou kole pē au ki he Minisitā mo ‘eku fehu’i pē ‘oku fakakau atu ‘a e hala ko eni ‘i he’ene hanga ‘o fokotu’utu’u, ‘uhinga he ‘oku tu’u ai ‘a e ngaahi ‘api ngāue mo e *warehouse*, mo e fale ngāue, fale ...

<005>

Taimi: 1440-1445

Mateni Tapueluelu: ...Mōtele mo e *warehouse* ko e ki’i fehu’i pē ia Sea mālō.

Feinga Pule’anga ke a’u ke tanu hala ‘ohake ‘e Tongatapu 4

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō Sea tapu mo e Feitu’u na tapu pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘a e Fale Alea. Sea na’e ‘i ai kātōa e kongā lahi e ngaahi misini ‘anepō ‘i he vela ko eni Sea pea na’e ngāue ‘ovataimi ai e kongā lahi ‘ao e kau ngāue mo e kau faka’uli ‘o nau toki mātuku mai mahalo ko e 4:00 hengihengi ia ‘anepō Sea. Ko e ngaahi fale ko eni Sea ko e ngaahi fale ia na’e toki langa pē ia pea ‘oku ‘i ai pē ngaahi hala ki’i ai, ka ko e kongā lahi e ‘ū fale ko eni ‘oku mo’oni ‘aupito ‘a e fakamatala ko e ngaahi pisinisi taautaha eni, pea ‘oku tonu ‘aupito ke tanu honau ngaahi hala. ‘Oku ‘i ai ‘a e, ko e anga e fakakaukau ia Sea ko e ngaahi hala ko

eni ‘oku mahu’inga he koe’uhī ko e ngaahi feitu’u eni ‘oku nau *generate e revenue* ma’a e Pule’anga pea ‘oku ‘i ai ‘a e fakakaukau ke tanu ‘a e ngaahi hala ko eni, koe’uhī ‘oku ‘i ai pē foki ‘enau ki’i *budget* fakangatangata pē Sea pea ko e *constituency* eni e 17 Sea ko e kole ‘oku nau tatau katoa. Pea ko u fakamālō ki he Fakafofonga he ‘ohake e me’a ko eni ka ‘e a’u atu pē ‘a e tanu hala kole pē ke mou ki’i kātaki pē ‘o ki’i *patience* ka ‘ēe a’u atu pē mālō.

Fehu’ia e fokotu’utu’u Pule’anga ke fakahiki kau fakatau koloa toutai mei he Uafu Fāua

Mateni Tapueluelu: Fakamolemole Sea toe pē ki’i fehu’i ‘e ua. Ko e fika ua faka’osi Sea ko e ...ne ongo mai e lāunga mei he ni’ihi he kau fakatau toutai ko hono fekau ke fakahiki kinautolu mei he uafu ko eni na’e fokotu’u ke nau fakatau atu ai ‘enau ika Uafu Fāua. ‘Oku kei hoko atu pē ‘a e fakakaukau ko eni pē kuo ‘i ai ha meesi mei he ni’ihi ko eni ko hono ‘uhinga ko e uafu na u fokotu’u ia ke fakatau atu ai e ika mālō Sea. ‘

Eiki Sea: Me’a mai e ‘Eiki Minisitā Fonua.

Kei tu’uma’u pe tu’utu’uni Pule’anga fekau’aki mo e kau fakamaketi toutai he Hala Vuna

Eiki Minisitā Fonua: Tapu mo e Feitu’u na Sea ko e ‘elia foki e Hala Vuna kuo faka’ilonga’i ko e ‘uhinga ko e matapā ia hono talitali ko e hifo mei tu’apule’anga ‘i he ‘uhinga fakatakimamata pea ‘oku ‘uhinga pē ia ki he ngaahi koloa ‘o e Pule’anga.

Ko e me’a ko eni Fāua kapau ko e uafu ‘oku lave’i he motu’a ni mahalo ‘e vakai ia ki he tafa’aki e *Port Authority*, kapau ko e ve’ehala Pule’anga, ‘io na’e ‘osi ‘oatu ‘a e ngaahi tohi fakatokanga ‘i he ta’u kuo ‘osi pea ‘oku kei fai pē ngāue ka ‘oku fai pē faka’atu’i ko e ‘uhinga ko e kakai e fonua he me’a ‘oku faingofua kia nautolu ‘oku ‘osi mahino pē ‘oku ‘i ai pē feitu’u kuo fokotu’utu’u ‘e he Pule’anga ke fai ai e ngaahi fakafetau’aki ko ia. Ka ko e me’a ko eni ki he fehu’i Fāua kapau ko e uafu ko e ‘ātakai ia ‘o e taulanga kapau ko e ve’ehala ‘osi fai pē fakatokanga ki ai e potungāue ‘ikai ke u lave’i pē ko e tu’o fiha eni hono fakatokanga ‘oku fai atu ki ai pea ‘oku tukuange pē ke tau’atāina ‘a e kakai ka ‘oku kei tu’uma’u pē ‘a e tu’utu’uni mālō Sea.

Eiki Minisitā Ngaahi Ngaue Lalahi: Sea lava pē ke u tokoni atu. ‘E Sea mālō ‘aupito ko e fehu’i foki ko eni ‘oku mahu’inga ‘aupito pea ‘oku mahu’inga foki ia ki he motu’a ni ia koe’uhī ko e ve’ehala Pule’anga Sea ko e fu’u māketi lahi taha ia ‘a Tonga ni. ‘Oku tu’u pē ‘a Talamahu pea ‘oku toe tu’u pē mo e māketi ika, ko e ve’ehala Sea ko e feitu’u ia ‘oku tau lava ke fakangofua ke fai ai ‘a e *trade* ko eni.

Sea na’e ‘osi fai e pōtalanoa ia mo e Minisitā ko eni Takimamata mo e *CEO* ke toe fai ha sio he me’a ko eni ‘oku tokanga ko eni ki ai e Fakafofonga Tongatapu 4 tautautefito ki he fakatau’anga ika ‘i Popua, Pātangata mo e feitu’u mai ko ia ‘oku ki’i movetevete ia pea ‘oku ‘i ai e fokotu’utu’u ‘oku anga pehē ni. ‘e feinga’i nautolu ke nau ōmai ki ha ki’i fale pē he ve’ehala langa fakalelei pē ko e langa eni he Pule’anga koe’uhī ke tātānaki mai nautolu ke ‘oua te nau movetevete pea ai mo ha ngaahi feitu’u ai ke lava ke tānaki ai e ngaahi veve, he ko e ngaahi veve ko eni Sea hono kinoha’a ‘oku ‘ikai ke fu’u lelei, pea na’e ‘i ai pē mo e ngaahi ‘api ‘oku nau nofo ve’ehala ai he hala ko eni ‘oku nau lāunga koe’uhī ko e kakai ko eni Sea.

Sea ko e tui 'a e motu'a ni 'oku 'ikai ke tonu ke ta'ofi ko e tui 'a e motu'a ni ia ke toe ala atu 'a e Pule'anga 'o fakatahataha'i mai kinautolu tautefito ki Ma'ufanga tofi'a e Feitu'u na Sea ke ngaahi ha ngaahi fale koe'uhī ke nau lava 'o ngāue'aki. Pea 'oku 'i ai 'a e faka'amu ia heni ki he Fakafofonga ke mau ngāue fakataha he koe'uhī ko ia te ne lava 'o tātānaki e me'a ko eni kau ai pea mo e pule fakavahe koe'uhī ke faka'ofa'ofa e feitu'u ko eni.

'Oku 'oatu e fakamālō ia heni kia Tongatapu 1. Ko Tongatapu 1 'oku 'osi maau 'aupito 'a e ki'i fakatau'anga ika ia ko eni pea 'oku ma'a pea mahalo kapau te mou me'a ange ki Sopu ko e faka'ofa'ofa atu e feitu'u ko ia 'i Sopu mālō.

Fehu'ia pē 'e lava 'i he Patiseti ta'u fakapa'anga hoko hiki hake tokoni'i fakafo'i 'ulu he Pule'anga ngaahi ako siasi

Mateni Tapueluelu: Sea ke faka'osi atu pē kae tukuange e faingamālie ko hoku fanga tokoua Fakafofonga. Na'e me'a 'a e ...

<007>

Taimi: 1445-1450

Māteni Tapueluelu : ... 'Eiki Palēmia heni 'o pehē ko e tokoni ko ia ke hiki hake, toe hiki hake e tokoni ko ia 'a e Pule'anga ki he fo'i'ulu ki he ngaahi ako 'a e siasi. 'E 'ikai ke lava 'i he ta'u fakapa'anga lolotongá ka 'e vakai'i ia 'i he ta'u fakapa'anga ka hoko mai. Ko hono 'uhingá pē ko e fa'ufa'u ko ia e patiseti he taimi ni. Ko e fehu'i pē 'oku kei tonu ai pē 'a e palani ko eni mo e faka'amu ko eni ke hiki hake e tokoni ki he ngaahi 'apiako 'a e siasi 'oku nau poupou ki he mā'imoa ako. Mālō Sea.

'Eiki Sea : 'Eiki Tokoni Palēmia.

Kei tu'uma'u pe taumu'a Pule'anga ke tokonia 'aki hiki tokoni fakafo'i 'ulu Pule'anga ki he ngaahi ako siasi

'Eiki Palēmia Le'ole'o : Tapu mo e Sea mo e Hou'eiki Mēmipa e Fale. 'Eiki Sea kei tu'uma'u pē e palani faka'amu pē ia 'a e lotó ke kei lava pē 'o fakahoko e ngaahi fakakaukau ko ia. Pea hangē ko e lau ko ē 'a e motu'a he fakamatala 'eá, tu'u 'a e 'eá ki he kaha'ú pule pē 'e Sihova Sea. Ko ia Fakafofonga ko e fai pē e feingá ia 'osi tuku ki ai e fakakaukau mo e faka'amú Sea. Mālō.

'Eiki Sea : Tongatapu 5.

Fehu'ia polokalama talatalanoa mo e kainga Tonga 'i muli fekau'aki mo e ngaahi me'a fakakelekele & fakamole fakapa'anga he folau

'Aisake Eke : Mālō Sea. Tapu mo e Feitu'ú na pehē ki he Hou'eiki e Fale Alea. 'Uluaki pē fehu'i 'uluaki pē ki he 'Eiki Minisitā Fonua. Ko ho'o me'a atu ko ē 'o fai e talatalanoa mo e kakai 'i muli ko e hā e me'a na'e fiema'u ai ke ke toe me'a ki muli me'a ní 'e 'ikai ke lava pē ia 'o fai atu mei Tongá ni 'a e polokalama ko iá ki he ngaahi fiema'u. Ko hono ua, na'e fiha 'a e fakamole ko ē ki he folau mo e ngaahi fonua ko ia na'e fai ki ai e talatalanoa. Pea ko hono hokó 'e mei 'osi pē na'e fēfē 'a e ola mei ai. Mahalo te u kamata atu pē ai Sea ka u toki hoko atu.

'Eiki Sea : 'Eiki Minisitā Fonua.

Tali Pule'anga ki he polokalama fakatalanoa mo e kainga Tonga fekau'aki mo e ngaahi me'a fakakelekele

'Eiki Minisitā Fonua : Tapu mo e Feitu'ú na Sea ko u lave'i pau ke u talangofua ki he tu'utu'uni ho Falé. Ko u lave'i mahalo ko e ngaahi me'a fakakelekelé 'oku tonu ke u tali'aki 'a e Tu'utu'uni Kupu 98 ho'o Tu'utu'uni. 'Oku pelepelengesi e kelekelé ia ke tau fai ha feme'a'aki heni. 'Oku 'i ai e ngaahi lotofale ia 'oku fai e felakaaki kelekele tuofefine mo e tuonga'ane. 'Oku pelepelengesi 'aupito he ko e talanoa e kelekelé 'oku tau talanoa tautolu hotau lotofale pea kau mai mo tu'a pea toki.. Kae kehe, kae tuku mu'a ke u.. Ko e 'uluaki pē ko u fakamālō heni ki he Minisitā Ki Muli 'a e 'uhinga 'o e ngaahi fakatoka ngāue 'a e Pule'angá mei he kuohili 'o fokotu'u ai 'etau ngaahi Fakafofonga ko eni ko 'etau *embassy* 'i 'Aositelēlia kae 'uma'ā 'a Nu'usila. Tokoni lahi 'aupito 'a e tafa'aki 'a e *Foreign Affair* mo e fokotu'utu'u 'a e 'Eiki Minisitā Ki Muli 'i he fe'alu'aki.

Ko e mahu'inga 'o e ki'i, 'o e folau ko eni, ko e 'uhingá na'e fai e feinga 'a e motu'a ni ki he 'Eiki Minisitā Laó ke fai mu'a hano faka'uhinga'i 'o e Kupu 86 'o e Lao 'o e Kelekelé 'i he 'uhinga 'o pehē. Kapau he 'ikai tala 'a ho kelekelé pē ko ho 'apí 'i loto 'i he ta'u 'e tahá. Ko hono ki'i fō'i fakalea 'oku momoko he fanongo 'a e Tongá 'oku mole ho kekekelé. Ko e mole foki ia ki he ma'u tofi'a pē ko e tofi'a faka-Tu'i, ko e tofi'a Hou'eiki pē ko e tofi'a 'oku 'i he malumalu 'o e 'Eiki Minisitā Fonua 'i he Pule'anga.

Ko e tali ko ia mei he 'Eiki Minisitā Lao, *law is law*. Pea toe fai e ki'i feinga atu, 'ikai ko e lao ko e lao. Pea mo hono uá ko e laumālie 'a e Ta'ahine Hai Komisona 'a e Pilinisesi ko ē ke faka'ilonga'i 'aki e faka'osi 'ene teemi 'ene Fakafofonga ma'a e Pule'anga Tonga 'i 'Aositelēlia 'a e kole 'a e kāinga. Pea kau mo ia 'i he fai e teuteu e folau ko eni mo e tokoni mai 'a e Minisitā ki Muli. 'Oku 'ikai pē foki ke 'i ai ha lao ia 'i he kelekelé 'i he fonua ni 'oku kau ai ha ngaahi fakatamaki 'i he 'uhinga 'o e mole pē ko e foki 'o e kelekele. Hangē ko ia na'e hoko 'i he tāpuni 'a e ngaahi kau'āfonuá he *border* na'e hoko ko eni he *COVID* pea na'e 'i ai 'a e kāinga ia 'otautolu Tonga 'i muli na'e loka ia 'i loto na'e 'ikai lava ia 'enau a'u mai ke fai 'a e ngaahi ngāue 'o e tala pē ko e *claim* honau kelekele. Pea hoko pē...

<008>

Taimi: 1450-1455

'Eiki Minisitā Fonua: ... pea mo e fakatamaki fakanatula ko ē ki he mo'ungaafi pea mo e *tsunami*. Pea ko e 'uhinga lahi ai e fai e feinga ko eni ke fai ai e 'a'ahi hotau kāinga Tonga.

Ko e me'a mahu'inga na'e mahu'inga hotau kāinga Tonga 'oku nau 'i muli 'a 'enau mahu'inga'ia 'a honau tangata'i Tonga. Hangē ko e ki'i faka'apē 'enau me'a neongo 'enau nofo 'i muli ni ka 'oku kei lau pē 'enau polepole 'i honau Tonga. Pea kapau 'oku 'i ai hono fakamo'oni e mahu'inga 'o ha Tonga tangata'i Tonga 'i he 'uhinga 'o e kelekele pē ko e fonua pē ko hono tupu'anga hā ai 'etau 'ikonōmika. Ka ki he motu'a ni pē te u toe mamata ha me'a pehē 'e hoko 'i hotau fonua ni ko e taimi ia na'e tō ai e faingata'a he nau 'uhinga 'enau fie Tonga 'enau lī pa'anga mai.

Ko 'ete fuofua taimi ia e vakai 'a e motu'a ni 'a e tu'u laini pē 'a e kakai ki he pangikē 'ikai toe 'i ai hala he Taufā'ahau kapau na'a mou me'a lelei ki ai. 'Oku pehē loto e Tonga 'enau fie

hoko ko honau Tonga ‘i he ‘uhinga ‘o e kelekele. Ko e ... kuo tataki ‘e he Potungāue Va’a ki Muli hangē ko ia ko e finangalo lelei ‘a e Kuonga hono 4 he 2007 ‘a e *dual citizen*. Ko e kakai Tonga kotoa pē kuo nau nofo fonua ki mui he 2007 ‘oku ‘ikai ke toe ai ha fiema’u ia ke nau liliu kakai nautolu ‘i he ‘uhinga ‘i he tala honau ngaahi kelekele ko e kakai pē ki he ngaahi ta’u ki mu’a kuo pau pē ke nau liliu kakai pē ko ‘enau paasipooti. Pea na’e ngāue fakataha ‘a e Potungāue Fonua ‘i he ‘uhinga ‘o e kelekele mo e ‘uhinga ‘o e paasipooti Tonga pea mo e Failesisita ‘o e Fakamaau’anga ‘uhinga ‘o e tohi ta’u ‘oku mānava ai ...

'Eiki Sea: Mālō ‘Eiki Minisitā ‘oku ‘osi ho taimi. Ko u toe fakamanatu atu pē ko e fehu’i pea mo e tali ‘oku fiema’u ke ‘i loto he miniti ‘e 4.

'Eiki Minisitā Fonua: Ko ia. Ko e faka’osi ...

'Eiki Sea: Me’a mai.

Fakamole he folau Pule’anga he polokalama talatalanoa mo e kakai ‘i muli he ngaahi me’a fakakelekele

'Eiki Minisitā Fonua: Ko e totongi e folau na’e tali pē he Kapineti pea ko u lave’i pē ‘oku ‘ikai ko ha me’a ia ke fakahā noa’ia ha pa’anga ‘oku fakataha’i *confidential* ‘i he tali pē ‘a Kapineti ki ha feitu’u ‘oku *public* mālō.

'Eiki Sea: Tongatapu 5.

'Aisake Eke: Mālō Sea fakamālō pē ki he, tapu pea mo e Hou’eiki pea mo e Feitu’u na Hou’eiki Fale Alea ko u kole ange pē ko e hā e me’a ‘oku *confidential* ai e pa’anga ‘a e fonua? Kātaki ko ‘eku toe fehu’i ‘a e fika ko ē ki he me’a fakamolemole pē ko e ‘eke pē koe’uhí ko e ko ‘etau silini. Pea ko hono ua nau fakatokanga’i hifo ‘e au he patiseti na’e ‘ikai ke ‘i ai ha pa’anga ia ai ke fai ai e ‘a e folau ‘oku fai he talanoa ko ení. Kai kehe ka ko e ngaahi me’a pē ia ke ‘ohake. Pea mo e kaha’u ‘e lava ‘o ngāue’aki e founa pē tau ‘alu e tekinolosia taimi ni ko ‘ete ‘ai pē ha ki’i polokalama ia he ‘initaneti ‘o fakahoko e ngaahi fakamatala.

Pea ‘ikai ngata ai ko e tokoni atu pē ki he kaha’u, ‘ū ‘ofisi ko ē ‘ū *High Commissioner* ko ē ‘i muli te nau lava nautolu ia ‘o fakahoko e ngaahi ngāue ko ia he ‘oku hoko pē ia ko e ngaahi ngāue te nau ‘oatu e ngaahi fakamatala ‘ikai ngata pē ki he ...

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Sea ...

'Aisake Eke: Ka ko e ngaahi me’a kehekehe koe’uhí pē ko e fakamole ...

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Kātaki pē ‘e Fakafofonga ka u ki’i tokoni atu pē.

'Aisake Eke: ‘E lava pē ‘i he ngaahi founa kehekehe ‘e lava ai Sea mālō.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Na’e kau e motu’a ni he kau folau ‘i he faka’osinga ‘o e ta’u kuo ‘osi ki *Atlanta* na’e ma’u e faingamālie ‘o fakataha mo e Konisela ko ia ‘i *San Fransisco* ‘oku fiema’u ‘e he kakai Tonga nofo ‘Amelika ke nau femahino’aki ‘i he Lao Kelekele pea na’e ‘osi fakahoko pē ia ki he Minisitā Fonua ‘oku fiema’u ke fai ha vakai ki hotau kakai ko ia ‘i muli mo ‘enau ngaahi fiema’u fakakelekele ke lava. ‘Oku mahu’inga ia Sea ke ma’u e me’a ko ia.

Pea ko e ongoongo pē ‘e taha Sea ko ‘eku lipooti ‘oku te’eki ke a’u ki ai ka kuo holo ‘aupito ‘ikai toe mo’ua e Potungāue Fonua he Fakamaau’anga. Ko e ongoongo lelei pē ia mei he, ki he Minisitā Fonua he lipooti ko ē ‘a e motu’a ni holo mei he fika ‘uluaki ‘o e lalo ‘aupito. ‘ikai toe ‘i ai ha, ha hopo Sea mālō.

‘Eiki Minisitā Fonua: Sea ko e ki’i tali atu tulou atu pē ki he Feitu’u na ko e hā e me’a ‘oku ‘ikai ke lava ai pē ke fai faka’ilekitulōnika ‘ikai ko e ngāue ia ko eni ‘oku hangē ‘a e Potungāue Fonua ia ko e Fakamaau’anga e Failesisita Mali ‘oku ‘i ai e me’a ia ‘oku fuakava’i ai pea ‘oku ...

<009>

Taimi: 1455 – 1500

‘Eiki Minisitā Fonua: ... fakalao hangē ko e fakatamai mate, ko e ‘ea. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha ngaahi me’a pehē ia ke ‘alu ia ‘i he ngaluopé. Ko e ngaahi me’a ia ko iá ‘oku manual ia pea ‘oku fakapapau’i ia, pea ka fehalaaki ko e me’a ia ‘oku me’a ki ai e Minisitā Laó. Ko e mālō eni ‘a e holo e hopó ‘i he ngaahi founa pehē, ‘a hono fakama’ama’a’i ‘a e tu’utu’uni e lao e kekelelé. Pea ko hono fakamā’opo’opo atu e ki’i taimi nounou e ta’u ‘e 2 e ngāue ‘a e motu’á ni. Kuo holo ai, kapau te mou me’a pe ki he līpooti fakata’u ‘a e Minisitā me’i he Fakamaau’angá peesi 46 ‘oku ‘i ai e faka’ilonga lelei ai e ngaahi ngāue ko ena ‘oku faí.

Ko e ‘uhinga pe ia e a’u tonú he ko e me’á ‘oku lēsisita pea ‘oku ‘i ai mo e me’a fakalao ai pea toki mahu’inga ‘a e tala ko hoto ‘api, mālō.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Mālō Sea, ‘Io tapu pe mo e Feitu’u na Sea pehē ki he Hou’eiki Mēmipa e Falé. Sea ko e ki’i tokoni pe ki he me’a na’e ‘ohake ‘e he ‘Eiki Minisitā Fonuá. He ko e ‘isiu eni ‘oku pelepelengesi pea ko e lēkooti ko ē ‘oku ma’u he taimi ní he hopo fakatonutonu kekelelé. Pea neongo ‘oku mau ‘i he fatongia ko eni ka ‘oku mau kei ma’u laiseni pe ki he ngāue fakalaó.

Ko e lahi taha e fakatonutonu ko ē he kekelelé ko hotau kakai Tonga ‘oku nofo ‘i muli. ‘I he lēkooti e ngaahi hopo he ta’u ‘e 4 ko eni kuo tau sītu’a ki ai pea a’u ki he ‘ahó ni. Pea ko u tui ‘oku mahu’inga lahi eni Sea ke fai ha folau ke fakafehokotaki mo hotau kāinga. He ko u tui pe ‘oku lahi fuoloa ‘enau fakapaea ‘i mulí pea ‘oku kamata ke ‘ikai ke fu’u totonu ‘enau ma’u ki he ngaahi kaveinga ko eni ‘o hoko ai e ngaahi tukuaki’i kehekehe ‘oku fa’a hoko pea ‘oku mahu’inga. Ka ko e lēkootí ‘e ma’u pe me’i he Fakamaau’anga Kelekele, ko e lahi taha e fakatonutonu ko hotau kāinga Tonga ‘i mulí. ‘A ia ‘oku fu’u fiema’u fuoloa ‘enau mavahe mei Tonga ní ke ki’i fakafehokotaki pe kinautolu mo fakamahino ‘a e ngaahi tu’utu’uni e laó he ‘oku fu’u mahu’inga ‘aupito e kaveinga ia ko eni ki he kakai, mālō.

‘Eiki Sea: Tongatapu 5

‘Aisake Eke: ‘Io, mahalo faka’osi atu pe au ai. Ko e kāinga Tongá ia ‘oku nau folau mai nautolu ki Tongá ni he ta’u kotoa. ‘UHINGA pe au ki he kekelelé pea ‘ikai ngata a’i hangē pe ko Vava’ú. Ko e Kōvana ē ‘i Vava’ú ‘okú ne ma’u ‘a e mafai ka koe fokotu’u atu pe ki he kaha’ú. ‘E lava pe ‘oku ‘i ai

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko e ki’i fakatonutonu atu pe Sea ko e mafai ko ē Kōvaná ‘oku ‘osi foki kātoa mai pē ia ki he ‘Eiki Minisitā Fonuá. Ko e ‘Eiki Minisitā Fonuá hili ‘etau liliu fakapolitikalé ‘oku foki kātoa mai pe ki ai ‘a e mafai ki he kekelelé, mālō ‘Eiki Sea.

‘Aisake Eke: Mālō Sea, ka ko u tui ‘oku ‘i ai pe mafai ia ‘i he laó ‘oku ‘i ai e me’a ko e *delegation of authority*. Lava pe ‘o fengāue’aki ‘a e kelekelé mo kinautolu ‘i mulí. Ka ko e fokotu’u atu pe ia ‘a e tekinolosiá he ‘ahó ni hono ngāue’aki e ngaahi me’a ko ení. ‘E lava pe ‘o tokoni ‘etau fengāue’aki mo hotau kāinga ko ē ‘i mulí.

Sea ko e ki’i kaveinga pe ‘e tahá ‘i he, ko ‘eku ‘eke pe ko e, fakamolemole ki he Minisitā ko eni Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘oku kei lele ko ā ‘etau polokalama tanu monomono hala. Ko e hala ko eni, hala ko eni, fo’i hala mei Houma ‘oku ha’u ai ki Liahona. Mea’i pe ‘e he ‘Eiki Minisitā, mo e fo’i lele mei hala lahi ia he tanu ko ē nō ko ē ‘i Siainá. Lele e fo’i Houma, lele ai ‘o ‘alu a’u ki Ha’akame, ngaahi fu’u luó. Pea kapau ‘oku ‘alu pe taimí ia mo ‘ene lolotó mo ‘ene fālahi.

Pea ko e me’a ko u ‘eke ai, ‘oku pehē pe mo e ngaahi hala ‘amautolu mei Nukunuku, kolosi mai he mangafā ko eni ‘i Matahau ‘o lele mai ai. Ko e tuku ko ē ‘o fuoloa, ‘alu pe taimí ia ‘o fālahi. Pea ko u ‘eke atú he ‘oku fa’a ta’ofi mautolu ia mo e kakaí ‘e he kau polisi he halá Sia’atoutaí ‘o ‘eke kuo totongi ho’omou totongi ho’omou kuatá, totongi foki ia. Pea ‘oku ‘i ai pe taimí ‘e taha ko u talaange mou ō mu’a ‘o faitaa’i e ngaahi fo’i luó ‘o ‘ave ki he potungāue ke faka’ilo. Ka ko ‘eku ‘eké pe ‘aku ‘oku kei lele nai e ngaahi polokalama tanu monomonó.

Ko ‘eku toe ‘alu ko iá toe ‘alu pe taimí ia ngaahi fu’u luó he kapau ‘e lele mai pe ‘a e potungāue ko eni ha fu’u loli pe ia ‘e 3,4 he uike. Kapau te nau monosi, sai ‘osi ia kae sai leva. Ka ko ‘ene tu’u ko ē he taimi ní ‘alu ‘aupito e ngaahi me’alelé ki he tafa’akí ‘a ia ko e fehu’i pe ia ka u toki hoko atu ki he ‘Eiki Minisitā he ko u sio mahalo na’e 10 miliona he ‘esitimetí ‘oku toe ‘i ai mo e pa’anga lau miliona mahalo ki he 6. Na’e tānaki ko ē meí he tukupau ko eni meí he loló. ‘Oku ‘alu mo ia ‘o tuku ki tafa’aki ka ko ‘eku ‘eke atu pe ‘e au koe’uhí ko e tu’u ko ē ‘a e ‘uha ko ení ‘okú ne toe, ‘i ai e tui te ne toe uesia atu ‘a e ngaahi hala lahi ko iá, mālō.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Tapu mo e Feitu’una Sea, tapu mo e kau Mēmipa e Fale Aleá. Fakamālō heni ki he Fakafofongá he ‘omai e fehu’i mahu’inga ko ení. Sea mahalo ko e talanoa fiefia ia ‘o e ‘ahó ni Sea. ‘I ai e fu’u maka fo’ou ‘e 2 ‘a e Pule’angá ...

<010>

Taimi: 1455 – 1500

‘Eiki Minisitā Fonua: ... fakalao hangē ko e fakatamai mate, ko e ‘ea. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha ngaahi me’a pehē ia ke ‘alu ia ‘i he ngaluopé. Ko e ngaahi me’a ia ko iá ‘oku manual ia pea ‘oku fakapapau’i ia, pea ka fehalaaki ko e me’a ia ‘oku me’a ki ai e Minisitā Laó. Ko e mālō eni ‘a e holo e hopó ‘i he ngaahi founga pehē, ‘a hono fakama’ama’a’i ‘a e tu’utu’uni e lao e kelekelé. Pea ko hono fakamā’opo’opo atu e ki’i taimi nounou e ta’u ‘e 2 e ngāue ‘a e motu’á ni. Kuo holo ai, kapau te mou me’a pe ki he līpooti fakata’u ‘a e Minisitā meí he Fakamaau’angá peesi 46 ‘oku ‘i ai e faka’ilonga lelei ai e ngaahi ngāue ko ena ‘oku faí.

Ko e ‘uhinga pe ia e a’u tonú he ko e me’á ‘oku lēsisita pea ‘oku ‘i ai mo e me’a fakalao ai pea toki mahu’inga ‘a e tala ko hoto ‘api, mālō.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Mālō Sea, ‘Io tapu pe mo e Feitu’una Sea pehē ki he Hou’eiki Mēmipa e Falé. Sea ko e ki’i tokoni pe ki he me’a na’e ‘ohake ‘e he ‘Eiki Minisitā Fonua. He ko e ‘isiu eni ‘oku pelepelengesi pea ko e lēkooti ko ē ‘oku ma’u he taimi ní he hopo

fakatonutonu kelekelé. Pea neongo ‘oku mau ‘i he fatongia ko ení ka ‘oku mau kei ma’u laiseni pe ki he ngāue fakalaó.

Ko e lahi taha e fakatonutonu ko ē he kelekelé ko hotau kakai Tonga ‘oku nofo ‘i muli. ‘I he lēkooti e ngaahi hopo he ta’u ‘e 4 ko eni kuo tau sītu’a ki ai pea a’u ki he ‘ahó ni. Pea ko u tui ‘oku mahu’inga lahi eni Sea ke fai ha folau ke fakafehokotaki mo hotau kāinga. He ko u tui pe ‘oku lahi fuoloa ‘enau fakapaea ‘i mulí pea ‘oku kamata ke ‘ikai ke fu’u totonu ‘enau ma’u ki he ngaahi kaveinga ko ení ‘o hoko ai e ngaahi tukuaki’i kehekehe ‘oku fa’a hoko pea ‘oku mahu’inga. Ka ko e lēkootí ‘e ma’u pe meí he Fakamaau’anga Kelekele, ko e lahi taha e fakatonutónú ko hotau kāinga Tonga ‘i mulí. ‘A ia ‘oku fu’u fiema’u fuoloa ‘enau mavahe mei Tonga ní ke ki’i fakafehokotaki pe kinautolu mo fakamahino ‘a e ngaahi tu’utu’uni e laó he ‘oku fu’u mahu’inga ‘aupito e kaveinga ia ko eni ki he kakaí, mālō.

‘Eiki Sea: Tongatapu 5

‘Aisake Eke: ‘Io, mahalo faka’osi atu pe au ai. Ko e kāinga Tongá ia ‘oku nau folau mai nautolu ki Tongá ni he ta’u kotoa. ‘UHINGA pe au ki he kelekelé pea ‘ikai ngata aí hangē pe ko Vava’ú. Ko e Kōvana ē ‘i Vava’ú ‘okú ne ma’u ‘a e mafai ka koe fokotu’u atu pe ki he kaha’ú. ‘E lava pe ‘oku ‘i ai

‘Eiki Minisitā Fefakatau’akí: Ko e ki’i fakatonutonu atu pe Sea ko e mafai ko ē Kōvaná ‘oku ‘osi foki kātoa mai pē ia ki he ‘Eiki Minisitā Fonuá. Ko e ‘Eiki Minisitā Fonuá hili ‘etau liliu fakapolitikalé ‘oku foki kātoa mai pe ki ai ‘a e mafai ki he kelekelé, mālō ‘Eiki Sea.

‘Aisake Eke: Mālō Sea, ka ko u tui ‘oku ‘i ai pe mafai ia ‘i he laó ‘oku ‘i ai e me’a ko e *delegation of authority*. Lava pe ‘o fengāue’aki ‘a e kelekelé mo kinautolu ‘i mulí. Ka ko e fokotu’u atu pe ia ‘a e tekinolosiá he ‘ahó ni hono ngāue’aki e ngaahi me’a ko ení. ‘E lava pe ‘o tokoni ‘etau fengāue’aki mo hotau kāinga ko ē ‘i mulí.

Fehu’ia ‘a e polokalama tanu mo e monomono hala ‘a e Pule’anga

Sea ko e ki’i kaveinga pe ‘e tahá ‘i he, ko ‘eku ‘eke pe ko e, fakamolemole ki he Minisitā ko eni Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘oku kei lele ko ā ‘etau polokalama tanu monomono hala. Ko e hala ko eni, hala ko eni, fo’i hala mei Houma ‘oku ha’u ai ki Liahona. Mea’i pe ‘e he ‘Eiki Minisitā, mo e fo’i lele mei hala lahi ia he tanu ko ē nō ko ē ‘i Siainá. Lele e fo’i Houma, lele ai ‘o ‘alu a’u ki Ha’akame, ngaahi fu’u luó. Pea kapau ‘oku ‘alu pe taimí ia mo ‘ene lolotó mo ‘ene fālahi.

Pea ko e me’a ko u ‘eke ai, ‘oku pehē pe mo e ngaahi hala ‘amautolu mei Nukunuku, kolosi mai he mangafā ko eni ‘i Matahau ‘o lele mai ai. Ko e tuku ko ē ‘o fuoloa, ‘alu pe taimí ia ‘o fālahi. Pea ko u ‘eke atú he ‘oku fa’a ta’ofi mautolu ia mo e kakaí ‘e he kau polisí he halá Sia’atoutai ‘o ‘eke kuo totongi ho’omou totongi ho’omou kuatá, totongi foki ia. Pea ‘oku ‘i ai pe taimi ‘e taha ko u talaange mou ō mu’a ‘o faitaa’i e ngaahi fo’i luó ‘o ‘ave ki he potungāue ke faka’ilo. Ka ko ‘eku ‘eké pe ‘aku ‘oku kei lele nai e ngaahi polokalama tanu monomónó.

Ko ‘eku toe ‘alu ko iá toe ‘alu pe taimí ia ngaahi fu’u luó he kapau ‘e lele mai pe ‘a e potungāue ko eni ha fu’u loli pe ia ‘e 3,4 he uike. Kapau te nau monosi, sai ‘osi ia kae sai leva. Ka ko ‘ene tu’u ko ē he taimi ní ‘alu ‘aupito e ngaahi me’alelé ki he tafa’akí ‘a ia ko e fehu’i pe ia ka u toki hoko atu ki he ‘Eiki Minisitā he ko u sio mahalo na’e 10 miliona he ‘esitimetí ‘oku toe ‘i ai mo e pa’anga lau miliona mahalo ki he 6. Na’e tānaki ko ē meí he tukuhau ko eni meí he

loló. 'Oku 'alu mo ia 'o tuku ki tafa'aki ka ko 'eku 'eke atu pe 'e au koe'uhí ko e tu'u ko ē 'a e 'uha ko ení 'okú ne toe, 'i ai e tui te ne toe uesia atu 'a e ngaahi hala lahi ko iá, mālō.

Tali 'a e Pule'anga ki hono fehu'ia 'ene polokalama tanu mo monomono hala

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Tapu mo e Feitu'u na Sea, tapu mo e kau Mēmipa e Fale Aleá. Fakamālō heni ki he Fakafofongá he 'omai e fehu'i mahu'inga ko ení. Sea mahalo ko e talanoa fiefia ia 'o e 'ahó ni Sea. 'I ai e fu'u maka fo'ou 'e 2 'a e Pule'angá ...

<010>

Taimi: 1500-1505

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... kuo kamata ke ngaue'aki pea ko e fakafiefia tahá ko e fu'u maka ia 'e taha 'i Hihifo. Ko e fu'u maka ko ení 'oku tu'u 'i Fo'ui pea 'oku 'osi 'i ai e uta ai mahalo 'e 400 he taimi ni Sea. Ko e 'amanaki ko ení Sea ke ngaue'aki pe ia 'i Hihifo. Ko e palopalema ko eni ko ē mahalo 'oku mea'i pe ia he Fakafofongá he taimi na'e, ko ena 'i kei Falepa'anga aí 'a e fetuku ko ē 'o e maká ia mei Hahaké. Pea mahalo 'oku mou mea'i pē ko e kongá lahi 'ū maka ia 'a Tongá ní 'oku nau nofo kātoa nautolu 'i Malapo, Pelehake mo e ngaahi feitu'u mai ko iá.

Ka ko e me'a, talanoa fiefia 'o e 'aho ní Sea 'e lava leva ke fai ha ngāue fakataha pea mo Tongatapu 5, Tongatapu 6 ki he ngaahi hala ko eni ko ē ki he monomono. Mo'oni 'aupito ia Sea he koe'uhí ko e fu'u maka pe ia fakamuimui 'a e Pule'angá 'a Holoipepe 'a ena 'oku tu'u 'i Niumaté. Pea 'oku 'ikai ke toe fai 'aki ia ha ngāue, ta'u lahi eni ia 'ikai ke ne toe fai 'aki ia ha ngāue 'i he Pule'angá.

'Oku 'i ai e fo'i hala mei Houma 'oku lele mai, ko e Hala Vaeá, ha'u ia ki he mangafā ko ena ko ē 'i Holoipepé. Pea 'oku toe ki'i taha leka mai pē mei ai 'o a'u ki he fo'i hala ko eni Sia'atoutai ko eni ko ē ki Liahoná. Mahalo 'oku ou tui tatau 'aupito pea mo e Fakafofongá he koe'uhí ko e kolisi tutuku ia 'o Sia'atoutai, ke mau kamata mai e ngāué he fo'i hala ko iá. 'A ia 'oku tau pehē ko e uike ua, uike tolu mei heni 'oku lele e ngāue ko iá Sea, kau ai pea mo e, ko e Hala Vaeá, kau ai pea mo e fo'i hala ko eni ko ē mei he 'api Katolika ko eni 'i Houmá 'o lele mai ai ko eni ki, pea mo e 'alu ko eni ki Liahoná. Sea 'oku 'osi fai fokotu'utu'u ia 'a e Pule'angá ke hokohoko e ngaahi hala ko ení he 'oku lahi pē foki pea mo e kole mai ia mei he ngaahi feitu'u kehekehe pē. Ka ko u palōmesi atu heni Fakafofonga, kamata atu e ngāué he ko e maká ena kuo kamata ke lahi mai mei Fo'ui. Mālō.

'Aisake Eke: Mālō 'aupito, ka u ki'i hoko atu pē.

'Eiki Minisitā Fonua: Sea ka u ki'i tokoni atu pē. Ko e, 'oku 'ikai ko ha Hala Liahona he halá 'i he ma'u tofi'a e motu'á ni he Potungāue Fonuá, ko e Hala Tapuvaó 'a e 'alu mei Sia'atoutai ki Liahoná. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha Hala Liahona ai. Mālō Sea.

'Aisake Eke: Mālō Sea. Tapu mo e Feitu'una ka u hoko atu ai pē. Fakamālō 'aupito ko eni 'oku palōmesi mai e 'Eiki Minisitā ke fakalelei'i mai leva e monomono e ngaahi hala ko iá. Sea ko e toe 'eke pē 'i he me'a 'e tahá, 'a e fo'i hala ko eni 'oku lolotonga ko eni, na'e 'osi mahino pē 'oku tuku ki tu'a. 'Osi lele mai e ngāue ko iá, 'osi e ta'u 'e taha ia 'oku te'eki ke 'osi 'a e ha'u ko ē mei 'Umutangata ko eni 'o lele mai 'o tonu ke ha'u 'o a'u mai ki he, ki Liahoná.

Ko e fehu’i pē, ‘e ‘osí ‘afē? Ko e hā e lōloá? Ko ē ‘oku mahino ‘aupito he koe’uhí ‘oku fai pē foki fo’i ngāué ia mei he mangafā ko eni Hala Tu’ivakanō ‘o lele ai ki ‘Umutangata. Ko e fo’i hala ko eni mei he mangafā ko eni ‘a Tu’ivakanō ‘o lele mai ‘o a’u ki he fu’u maka ko eni ‘i Houmá, ko e kovi ‘aupito ‘a e lele. Ka ‘oku fu’u ngāue lahi ‘aupito foki ia, ‘oku ke mea’i pē he Feitu’u na ia ko e kainga ko iá ‘oku nau ‘alu ai ko ē ki Liahona mo e ‘alu ki mala’evakapuná. Ka ko e fehu’í, ‘e ‘osi ‘afē ‘a e fo’i hala ko iá, fakamālō, ‘o ‘afē fo’i hala ko iá kātaki.

Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō Sea. Tapu mo e Feitu’u na Sea, tapu pea mo e kau Fakafofonga Fale Aleá. Sea ‘oku mo’oni ‘aupito ko e polokalama ko eni ‘oku fakapa’anga ia he *Asian Development Bank* pea ‘oku ‘i ai ‘a e *PMU* pe ia ‘oku nofo ‘i he potungāué ‘o tokanga e hala ko eni. Sea ko e hala ia ko eni ‘oku ‘osi a’u ia ki he tu’unga ‘oku ‘osi hono *basement*. Tau pehē ‘oku ‘osi e peseti ia ‘e 60, 70 hono langá ‘a ia ‘oku tau teleofi atu tautolu he’ene ‘osí.

Sea ‘oku ‘i ai e ngaahi fiema’u ia ‘a e pangikē mei he ngaahi *stage* kehekehe ke a’u ki ai fai ai hono tesi mo e ngaahi me’a fakapepa. Sea ko e, mahalo ‘oku mea’i pe ia ‘e he Fakafofonga ko e ngāue mo e ngaahi kautaha tokoni fakatu’apule’anga ko eni kae tautautefito ki he *ADB* pea mo e *World Bank* ko e talanoa lōloa ia ‘a e lōloa atu ko ē ke faka’osi ‘a e ngaahi hala ko eni.

Sea ka ko e, ko e hala ko eni ‘oku ‘ikai ke kei luoluo ia ‘oku ‘osi tokalelei, ko e toe pe eni ia ke tau teleofi atu he valitā. Pea ko u kole pē ki he Fakafofongá ‘a ia ko e fo’i hala eni ‘oku lele mai mei ‘Umutangata ‘i Fo’uí ‘o tau mai ki Niumate pe ko Holoipepe ‘a eni ‘i Liahoná. Mālō Sea.

Fehu’ia pe ‘e langa ‘afē fale kāinga ‘o Kanokupulo na’e uesia he puna mo’ungaafi HTHH

Aisake Eke: Mālō Sea. Mālō ‘aupito Sea. Ki’i fehu’i pē ‘e tahá, ‘e, ko e tu’unga foki ko ē, ‘e langa ‘afē ‘ū fale ko eni ke hiki mai ki ai ‘a e kainga ko ē ‘o Kanokupolú. ‘A ia ‘oku mahino kuo ‘osi eni ia e ta’u ‘e taha ‘enau tali pea pehē pē ki he ki’i fale nai ‘e 20 nai pe ‘oku 22 ‘a ‘Atatā Si’i. Ko e tu’u ko ē he taimi ní ‘oku, ko e fanga ki’i teniti ko ē ‘oku, na’e langa ko ē ki he kainga ko eni, ngaahi ‘api ko eni ‘e 20 pe ko e 22 nai, ko e tu’u ko eni ‘a e ‘uha lahi ko eni ‘oku ‘ikai ke toe lava nautolu ‘o nofo ai. Ka ko e kole pe ia ko e hā ‘a e taimi tēpile he taimi ni ki he fale ko iá.

Pea ko hono uá pē ko e fanga ki’i fale ko eni ‘oku ‘ai koniteiná ‘oku ‘i ai ‘a e fakahoko mai ‘e he kaingá, ‘oku ‘ikai ke tolonga pea ‘oku nau ongo’i. Ka ko e me’a lahi ko ē ‘oku nau faka’amú koe’uhí ko e tafa’aki ko eni ‘o e, ‘o ‘enau fale ko eni ki he hoko atu ki ai ‘o tatau pē ‘a Kanokupolu pea pehē ...

<002>

Taimi: 1505-1510

Aisake Eke: ... pea pehē ki ‘Atatāsi’i ko e manavasi’i pē na’a toe ‘i ai ha me’a ‘e hoko, neongo pē ‘oku lotu pē kāinga mo fai ‘u me’a kehekehe ka ko e nau vakai’i pē pē ko e hā ‘a e tu’u ‘a e polokalama ko ia ‘i he taimi ni, mālō ‘aupito.

Tali Pule'anga fekau'aki mo e teu langa nofo'anga ma'a e kainga Kanokupolu

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō Sea, tapu mo e Feitu'u na, fakamālō heni ki he Fakafofonga koe'uhi ko e fehu'i mahu'inga 'aupito eni tautefito ki he langa ko eni 'o ... sunami Sea, ko e ngaahi fale ko eni 'i Matatōa 'oku fiema'u ke langa ai 'a e fale 'e 54, ko e tu'unga fakakelekele 'oku 'osi 'omai ki he potungāue 'a e ngofua ke hoko atu 'a e langa 'i he fale pē ia 'e uofulu tupu.

Ko e fale ai 'e 21 'oku lolotonga fai 'a e ngāue ia ki ai 'i he taimi ni, kau ai pea mo e holo, ko 'Atatā si'i, kuo 'osi 'a e ngaahi fale ko ia na'e totonu ke langa he 'osi sunami pea na'e 'i ai pē foki 'a e toe fakanofonofu fo'ou ia 'a e ma'utofi'a, pea mo e kakai pē ia pea mei 'Atatā. Na'e 'ikai ke nau kau 'i he 'uluaki lisi 'o e langa ko eni ko ē sunami, ka 'oku 'osi fai 'a e tokoni ia 'a e Pule'anga ke fakahoko atu 'a e ngāue ko eni.

Sea 'a ia ko e fo'i lisi fo'ou ko eni toko 20 ka lau, 20 'oku hoko atu ia 'i he polokalama ko eni Sea. Ko e ngaahi *contract* ko eni Sea ko 'etau talanoa eni he fale 'e 286 ke langa 'a ia te nau hoko mai pē 'i he *que* ko eni ko ē 'o e ngāue. Pea 'oku 'i ai 'a e fakamālō ia heni ki he Fakafofonga hono 'ohake 'a e me'a he koe'uhi he 'oku 'i ai pē pea mo e kakai 'oku nau kei nofo tēniti holo ai Sea, ko e holo ko eni ko ē 'o 'Atatā si'i 'oku mei 'osi mo ia Sea, kau ia 'i he tokoni ki he fakanofonofu ko eni ko ē 'a e kakai ko eni mei 'Atatā. Koe'uhi kapau pē 'oku toe 'i ai ha ngaahi me'a 'e tokanga ki ai 'a e Fakafofonga, kei lava pē 'o tali atu, mālō.

Tokanga ki he tu'unga lelei 'o e ngaahi fale 'oku langa tautefito ki he fale koniteina

Uē Sea ka u ki'i faka'osi atu ai leva, ko e tu'unga ko eni ko ē 'o e *quality* 'o e *housing*, tautefito ki he ongo koniteina Sea, na'e 'osi 'i ai pē hono ngaahi tesi 'i he taimi ko ē ka ko e kole pē eni ia ki he kāinga ke mou ōmai mu'a ki he potungāue 'o kapau 'oku 'i ai ha ngaahi me'a 'e fiema'u, kae, koe'uhi ke mau lava pē 'o ngāue fakataha pea mo e Fakafofonga, he ko mautolu 'oku fiema'u ke ha'u ki ai 'a e lāunga, ko mautolu te mau lele atu, potungāue pea mo e kau ngāue te mau lele atu 'o fai 'a e ngāue ko ia Sea. Mālō.

'Aisake Eke: Sea mālō 'aupito.

'Eiki Sea: Ha'apai 12.

Mo'ale Finau: Fakamālō atu he faingamālie Sea. Sea ko e 'uluaki fehu'i 'oku, 'oo, fakahoko pē Sea, ko 'eku 'ai atu pē 'e au ko ho'o me'a mai. Kiate au ia 'oku 'ikai ko ha fu'u me'a ia koloa ke mau fehu'i.

'Eiki Sea: Me'a mai Ha'apai 12 na'e 'osi tuku atu ho'o taimi.

Fehu'ia taimi 'e langa ai Uafu 'o 'Uiha

Mo'ale Finau: Sea ko e ki'i fehu'i 'uluaki pē 'oku pehē ni, 'e lava ai pē hono langa 'o e uafu 'o 'Uiha, Sea uafu ko eni na'e tanupou, Sea, mahalo na'a ke me'a ki ai na'e fai 'a e fu'u tau'olunga lahi 'aupito, tau'olunga pea laku mo e 'u fala hinehina mo e ngaahi palomesi, mo e fingota ko e vāsuvā 'Eiki Sea, foki mai 'a e kau folau, kuo nau, hangē ko e lau kuo nau a'u ki

he molū lelei ‘i he’enau foki mai. Pea ko ‘eku fehu’i, ‘e lava nai ‘afē uafu ‘o ‘Uiha, ko ia pē Sea.

Tali Pule’anga ki he fehu’ia taimi langa ‘o e Uafu ‘Uiha

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea tapu mo e Feitu’u na tapu pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea, Sea ‘oku ‘osi ma’u ‘a e pa’anga ia ki he ongo uafu ko eni, uafu ‘o Nomuka, pea mo e uafu ‘o ‘Uiha, ‘a ia te tau kamata pē ‘i Nomuka, ‘oku ki’i ofi mai ki Tongatapu ni, pea tau toki hoko atu ki ‘Uiha ‘oku ki’i mama’o atu.

Sea ko e uafu ia ko eni ‘oku ‘osi kau ia ‘i he polokalama ‘a e Pule’anga, pea ‘oku ‘osi tali ia ‘e he Palēmia pea mo e kau Minisitā he Kapineti. Ko e tataki ‘o e ngāue ko eni Sea ‘oku vave ‘aupito ‘ene kamata *mobilize*, pea ‘e tataki atu ia ‘e he *Port Authority, CEO* ‘o e *Port Authority* mo ‘ene kau ngāue, tokoni atu ki ai ‘a e potungāue ni Sea, mālō.

Tokanga ki ha ola e kau atu Pule’anga ki he ngaahi fakataha fekau’aki mo e feliuliuaki e ‘ea

Mo’ale Finau: Mālō ‘aupito ‘Eiki Sea. Ko e ki’i fehu’i hono 2 Sea ‘oku pehē ni hono natula, ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi fakataha lau miliona ‘oku *attend* ‘a e ni’ihi lau kilu, fekau’aki mo e *climate change*, ko ‘eku fehu’i talamai angé ha fo’i me’a ‘e taha kuo langa ‘i Tonga ni pē fokotu’u ko e ola ‘o e ngaahi fakataha *climate change*.

Tali Pule’anga ki he ngaahi tokoni fakahoko mai ki Tonga mei he fakataha feliuliuaki ‘ea

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘Eiki Sea ko e tokoni kātoa pē ia mei muli Sea ‘oku ha’u ia ‘i he *climate change*, ko e ‘uhingá ia, Sea ‘oku ‘ikai ke u toe ‘ilo ‘e au pē ko e hā koā ha ‘uhinga ‘oku toe ‘omai ai ‘i he langa ki Tonga ni, ha’u kātoa pē ‘u me’a ia ko eni ‘oku nau *relate* kātoa pē ki he *climate change*.

Sea ka te u ki’i lave ki he me’a ko eni he koe’uhi ko e kole tokoni ko eni ko ē ki he *Asian Development Bank, World Bank, DFAT*, mo e hā fua ‘a e ngaahi tokoni ko ia. Taumu’a fika ‘uluaki ko ia ki Tonga ni ko e *climate change* pē, pea ko hotau kaveinga ia, ko hotau kaveinga ia ‘oku tau nofo’aki ko ē ‘o ‘omai ai ‘a e pa’anga, mei he ngaahi feitu’u sino ko eni Sea, ‘oku kau ai pea mo Siapani ko Siaina mo ‘Amelika ia, *it is all about climate change*, mālō Sea.

Mo’ale Finau: Mālō, fe’unga koe ‘Eiki Sea, fakahā mai angé ha fo’i fakatātā ...

<005>

Taimi: 1510-1515

Mo’ale Finau: ...e taha ki he *climate action*. Ko e *climate action* ko e konga ia e ngaahi *training* ‘ai mai ange ha fo’i *climate action* ‘e taha kuo *act* ‘i Tonga ni ko ia pē Sea.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea tapu mo e Feitu’u na Sea tapu mo e kau Fakafofonga ‘oku lahi ‘aupito e ngaahi fakatātā ia ki he *climate change*. Sea ‘oku teu langa e fōsoa ko eni ‘o Tonga ni ‘e Siapani. Ko e *re-design* ko ia ‘oku nau ha’u nautolu ko e kau pē mo

ia he me'a ko eni 'oku lave ki ai 'a e Fakafofonga. Ko e *finish floor level* 'o e fale ko eni ko ē 'oku 'amanaki ke langa ko e misiume tau hiki kātoa mo ia ki 'olunga. Ko e langa ko eni ko ē 'o e Fale Alea ko e 'ū naunau ko ē na'e lavea ai 'a Tonga ni 'i he *tsunami* Sea 'osi 'i ai e ngaahi ako pea mo e ngaahi ako kehekehe ko e hā koā me'a ke tau *mitigate* 'aki ia pea 'oku 'osi *incorporate* ia 'e he ngaahi *design* ko eni ko ē 'oku 'amanaki ke 'omai.

'E Sea ko e me'a ko eni 'oku 'eke ko eni Sea ko e fu'u me'a mahino 'aupito ia ke nga'unu 'o e langa he koe'uhī 'oku *incorporate* ia ki he *design* mo e *construction methods* pea mo e *calculation* mo e hāfua. Sea 'oku 'ika ke tau kei nofo tautolu he mita 'e 70 *per second wind speed* kuo tau tau a'u tautolu he taimi ki he 85. Sea me'apango 'oku tau 'alu tautolu talanoa tekinikale Sea ko e fehu'i foki ia 'oku ha'u tekinikale mālō.

Fehu'ia ha tokoni Pule'anga ke tanu maka ngaahi hala 'i Ha'apai kuo toka'anga vai

Mo'ale Finau: Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā. Sea ko e ki'i fehu'i 'e taha. 'Oku 'i ai e fanga ki'i kongokonga hala 'i Ha'apai pea mo eni fakatātā ki'i fo'i konga hala 'i Holopeka 'i he me'a ko eni ko ē 'oku 'i ai 'a e ki'i konga hala ko ia Sea 'a ia mahino 'oku toka'anga vai 'oku maumau ma'u pē pea 'oku monomono lahi e fakamole. 'Oku 'i ai mo e ki'i hala ko ena Minisitā 'a e afe ko ena 'Amanaki fo'ou 'a ena pē ko ena fo'i konga ko ia, pea mo e fo'i konga 'i Halaleva. Ko 'eku fehu'i 'e lava nai ke sima'i ke hangē ko 'ete 'alu 'i muli he ngaahi 'ova paasi ko 'ene ngalulu pē ha me'a ia 'oku 'ikai ke lava ia 'o maka pē me'a 'oku sima'i leva ia. Ko e ki'i fehu'i pē 'Eiki Minsitā pē fiemālie pē Feitu'u na 'e lava nai ke tau 'alu ki he fo'i mōtolo hono sima'i ko e 'uhinga ke tolonga?

Fakama'ala'ala Pule'anga he ngaahi polokalama tanu hala kau ai 'a Ha'apai

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea mālō tapu mo e Feitu'u na Sea. Sea ko e fokotu'utu'u ngāue ia 'a e Pule'anga 'oku 'i ai pē mo hono ngaahi fokotu'utu'u ko e hā e me'a 'e fai'aki. Sea ko e ngāue ko ia na'e toki 'osi koe'uhī ke mea'i pē he Fakafofonga ko e pa'anga lahi na'e fai'aki hono fakalelei'i ko eni 'a e mala'evakapuna ko eni 'o Ha'apai. Pea 'oku 'i ai mo e polokalama 'a e tanu hala ke valitaa'i pea mo e fo'i lele lōloa ko ē mei Uōleva ke 'alu ko eni ko ē ki Foa. Sea ko e 'ū polokalama ko ia Sea 'oku kau kātoa e ngaahi hala ko eni 'oku lave ki ai 'a e Fakafofonga. 'Oku tonu leva ke tau sio ki he Fakafofonga ha'u ke ngāue fakataha pea mo e Pule'anga 'o mono mai e ngaahi me'a tekinikale ko eni Sea.

Ko e konga ko ē ke sima'i ia ko e konga ko ē ke, ko e konga ko ē ke valitaa'i pehē'i ko e konga ko ia ke monomono Sea he koe'uhī ko e fokotu'utu'u ngāue ko ē 'a e Pule'anga ia 'oku mau nofo mautolu mo ia mahalo ko 'eku toki fanongo eni ia 'a'aku hono 'ohake e me'a ko eni. Ko e fakakaukau lelei foki ko e taimi ko ē ke *incorporate* mai ai ki he fokotu'utu'u 'a e Pule'anga 'e Sea fiema'u 'aupito ia ke 'omai hangatonu pē ki he potungāue he 'ikai ke lava ke mau fokotu'utu'u polokalama mautolu hē kae toki 'eke mai e fehu'i ia heni Sea. Pau ke fai e ngāue fakataha he 'oku mea'i pē he Fakafofonga ko eni na'a ma ngāue fakataha mai he ta'u ko eni 'e taha na'e toki 'osi mālō.

Mo'ale Finau: Ki'i fehu'i 'e taha Sea. 'Eiki Minisitā te ke tokoni mai mu'a ki he motu'a ni ke ta ngāue fakataha mu'a si'i langa hoku vāhenga 'i tahi mo 'uta 'a e hala.

Paula Piveni Piukala: Sea ko 'eku fehu'i 'ikai ko ha fehu'i ē ko e kole ē ia.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Tuku pē ke ki'i kole mai.

Paula Piveni Piukala: Tuku ai leva e ki'i kole pē ke toki 'ai mai he'etau taimi Patiseti kae 'oatu e ki'i fehu'i ko eni na'a 'osi e taimi.

Fehu'ia e kupu ke fai ha tokoni ki he polokalama faka-Takimamata Ha'apai

Mo'ale Finau: Pea tuku mai Sea ke 'oatu 'eku fehu'i faka'osi mālō 'aupito ko e fehu'i pē 'io pē 'ikai. Sea fehu'i faka'osi ko hai ko e sekitoa fē te ne hanga 'o fakalelei'i e ki'i toileti hūfanga he fakatapu 'i he uafu Taufa'ahau fu'u faka'ofa 'aupito. 'Eiki Sea, omi e kau folau mei Vava'u pē ko fē ko e ō ki he 'api sotia kumi ha feitu'u ke nau ō ki ai, 'oku fa'a 'ohake pē he kau Fakafofonga Sea e me'a ko eni fa'a 'ohake pē he Fika 7 'a e mahu'inga e me'a ko eni, ka ko eni ia 'oku hangē 'oku ne pehē 'e ia 'oku hala e ki'i fokotu'u.

Ko e fokotu'ú Sea 'oku hala e uafu Taufa'ahau ha me'a pehē ni hala. Ko e fehu'i talamai he kau pālangi ki ai 'oku nau ōmai nautolu 'o talamai kiate au ko e hā koā e ngāue 'oku fai 'i heni 'oku 'ikai fakalalakaka he 'oku mea'i he Feitu'u na 'Eiki Sea ko e ka pālangi ko 'ene 'i ai pē ha me'a pehē 'osi 'ikai ke nau toe 'eke 'enautolu ha fa'ahinga me'a, ko 'eku 'eke atu ...

<007>

Taimi: 1515-1520

Mo'ale Finau : ... 'eke atu ki he Hou'eikí ko hai 'oku 'a'ana ke ne fakalelei'i 'a e ki'i fale ko eni. Mālō. Ko e fehu'i faka'osi pē ia.

Tali ki he fehu'ia ha tokoni ki Ha'apai he tafa'aki fakatakimamata

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Sea tapu mo e Feitu'ú na Sea me'apango ia Sea ko e Potungāue pē ia 'e taha 'a e motu'a ni ko e Malini pea ko e fale ko eni 'oku 'i he Potungāue pē ia. Na'e kole 'e he kautaha ko eni ko ē *FISA* ke 'unu 'enau 'ofisi he 'oku fokotu'u 'enau 'ofisi fo'ou 'o meimei hanga, ko e me'a ko eni na'a ma 'osi lave pē ki ai pea mo e Fakafofongá pea 'oku ne mea'i pē.

Pea 'oku hanga hake 'a e fo'i 'ofisi fo'ou ko eni ko ē 'o e *FISA* ki he fale fakafiemālie ko eni Sea hūfanga he fakatapu. Pea na'a nau kole 'enautolu ke 'oange e falé ke nau tokanga'i. Pea na'a ma alea pē ki ai pea mo e Fakafofongá 'o ma tui tatau ke 'ave 'a e fale ia ko eni pea ma'a e *FISA* koe'uhi ke nau nga'unu mai 'o ma'u ha'anau fo'i tu'u'anga fo'ou, fale fo'ou ke fakalele 'aki ko eni ko ē 'etau vaka ko ia ko e 'Otunga'ofá Sea. Pea kapau leva 'oku 'ikai ke fie ala ki ai e me'á ko e Potungāue te nau nga'unu atu ki ai Sea, vave tahá. Mālō.

Mo'ale Finau : Mālō 'aupito Sea.

'Eiki Sea : Fehu'i mei he 'Eiki Nōpele Ha'apai.

Tokanga ki he fakahokohoko polokalama tanu halá tautefito ki Vava’u mo Ha’apai

Lord Tu’iha’angana : Kole pē au ki he Hou’eiki Sea tapu ki he Feitu’ú na mo e Hou’eiki Fale Aleá mo faka’osi ai leva ‘e Ha’apai ke a’u ki he 3.00 ka tau toki foki mai tautolu he *break* pea nau faka’osi. Ka ko e ki’i fo’i fehu’i pē ‘aku ‘e taha. ‘Oku lolotonga lele ‘a e polokalama ‘a e Minisitā *MOI* ‘i Vava’u Sea. Na’e uta atu ‘a e ‘u me’angāue mei heni mahalo he Lafalafa pē ko e, ki he motu mahalo ko Falevai pea mo, mahalo ko e motu, kolo ‘e 3 ai mo ‘Otea mo, ‘o fakahoko e tanu honau ngaahi halapule’anga. Ko ia ‘Eiki Sea ko e ‘uhingá ko e fo’i polokalama lelei eni ko u tui mahalo ko e toki a’u eni ha ngaahi tanu pehé ni ki ha ngaahi motu kehe ange mei he ngaahi motu lalahi.

Ko ‘eku fehu’i pē ‘aku ki he ‘Eiki Minisitā ko e ‘uhingá ko e polokalama ko eni mo e ngaahi me’angāue ko eni pē ‘e hokohoko mai. ‘E hokohoko mai ko e ‘uhingá ko Ha’apai ko e ngaahi motu lalahi ‘o Ha’apai ko e Kauvai Ha’ano, ‘Uiha, Ha’afeva pea mo Nomuka. Ka ko Nomuka ia mahalo ‘oku lolotonga ‘i ai ‘a e ‘u me’angāue ai he taimi ni mahino ‘e ‘osi ‘a e ngaahi langa ko iá pea ‘e hoko atu ki honau ngaahi hala.

Ka ko e ‘uhinga ko e polokalama lelei ko eni, pea ko e fehu’i pē mu’a, pē ‘e hoko mai ki he ngaahi motu lalahi ko eni ‘o Ha’apai. Tautefito pē ia ki he ngaahi pē ia ko eni kuo ‘osi ‘i ai honau fu’u maka mo e ngaahi me’a pehé ke fakahoko ke tanu ‘a e ngaahi hala ko eni, he ‘oku ‘alu pē ‘a e taimi mo e fakalalakaka ‘a e ngaahi motu ko eni. Lahi ‘a e ngaahi me’alele mo e ngaahi me’a pehé. Ka ko e ‘uhingá ‘oku mahino ‘a ‘ene, ‘a e faka’ofu’ofa ‘a e ngāue ko eni ‘oku fakahoko ‘i Vava’u. Pea kapau ‘e seti ai pē ‘a e ‘u me’angāue mo e me’a ko ia ki he ngaahi motu ko eni lalahi hangē ko Falevai mo me’a. Ko ia pē ‘Eiki Sea ‘a e ki’i fehu’i ki he ‘Eiki Minisitā. Mālō.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Sea..

‘Eiki Sea : Me’a mai.

Tali Pule’anga fekau’aki mo e polokalama tanu hala ki motú

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Sea tapu mo e Feitu’ú na tapu pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea. Sea ko u fakamālō heni ki he ‘Eiki Nōpele Fakafofonga mei Ha’apai fakangofua mai ke toe ngāue’aki ‘a e fu’u maka ko eni ‘i Ha’ano. Na’e lele atu ‘a e motu’a ni ia pea mo e Fakafofonga Ha’apai pea mo Veivososa Taka, ‘o ma ō ‘o a’u tonu ki Ha’ano, pea mo e fai ai mo e ngaahi fakataha pea mo e kāinga.

‘E ‘alu ‘a e ngaahi misini ki Ha’ano ‘o ngāue ‘o ngaahi ‘a e fu’u maka ko eni ‘ikai ke u ma’u ‘a e kolo Sea pea ‘e tanu ‘aki ‘a e hala Ha’ano. ‘Ikaiki ko ha me’a fo’ou eni na’e ‘osi ‘i ai pē ‘a e ngaahi misini ‘a e Potungāue he 80 tupu ‘o vaku ‘a e fu’u maka ko eni ‘o tanu’aki ‘a e halá, pea ‘oku fiema’u ia ke toe foki ki ai. Sea ko e ngāue ko eni ko ‘ene faingamālie pē he vave tahá ‘e nga’unu ‘a e ngaahi misini ko eni. ‘Oku ‘osi ‘i ai pē ngaahi misini ia ‘i Ha’apai, ko e toe pē eni ia ke *mobilise*.

Ko u fakamālō atu ki Ha’apai, ki Vava’u, Falevai he ‘oku ‘asi foki e himi ko eni ko e Himi ‘o e Motu’a Hala pea ko e hingoa pē ia e *project* ‘a e Motu’a Hala ‘oku tu’u ia ‘i Falevai, ‘Otea pea mo Kapa. Ko e hala ko eni Sea kuo ‘osi peseti ‘e ia ‘e 60 hono tanu. Pea ‘oku ‘i ai pē ngaahi

'ata kuo ma'u mai mei ai. 'Oku 'i ai 'a e 'amanaki 'e hokohoko mai 'a e ngaahi ngāue ko eni 'i he fanga ki'i motu ko eni 'o Vava'ú, pea mo kamata'i mai ai pē 'a Ha'ano, 'Uiha mo Nomuka mo e ongo uafu.

Sea 'oku 'ikai ko ha me'a eni 'oku faingofua ko e me'a eni 'oku lalahi pea 'oku 'i ai pē 'amanaki 'a e motu'a ni he tokoni mai 'a e Falé ni, pea mo e kau Minisitā mo e Kapinetí koe'uhi ko e te u ngāue ko eni ma'a e kakai e fonua. Mālō.

Eiki Sea : Tongatapu 8 faka'osi mai ai leva 'etau miniti faka'osi ko eni.

Hoha'a ki he tu'unga 'oku 'i ai 'a e feitu'u lingi'anga Tapuhia

Vaea Taione : Tapu mo e Sea tapu mo e Hou'eiki e Kōmiti Kakato. Sea mālō e ma'u faingamālie. Ko e ...

<008>

Taimi: 1520-1525

Vaea Taione: ... talanoa pē eni 'anenai ki he Veve pea 'oku fiefia pē motu'a ni Sea neongo ne me'a atu e komiti 'a e Feitu'u na ki Tapuhia 'apongipongi 'i he kole 'a e motu'a ni ke ō atu 'o me'a ki ai.

Ka ko u tokanga au ki Tapuhia 'i he me'a ni Sea na'e 'i ai e ki'i lipooti he ta'u kuo 'osi 'a e Tonga *National Waste Audit Analysis Report* 'Aokosi 'aho 23 Sea. 'Ave ki'i lipooti ko eni ki muli, lele'i kātoa 'a e 'ū veve ko eni ko ē 'i Tonga ni, tu'u'anga veve. Kalaka ki Vava'u 'a ia ko Kalaka ia kuo fonu ia, ko Vaini ko e toe ta'u 'e 30 pea fonu. 'Alu mo hono *pie graph*, kalasi veve kehekehe 'e 11, kalasi veve kehekehe 'e 11 pea ko e sio atu ko e lipooti hono 'ave Sea. Ko e fo'i fakalea ko ē ko ē 'a e ongo 'a Kalaka ko ē pea mo Tapuhia ko e *modern facilities*. *Modern*. 'A ia 'oku kau ia he feitu'u lelei ke ō 'o sio ki ai.

Sea ko 'eku fehu'i pē 'a'aku ia ki he Pule'anga ko e *modern* eni ko ē 'oku tau talanoa ko ē ki ai te tau fie fie me'a atu ki ai. Fakaafe pē ia ke mou me'a kātoa ange 'apongipongi ke tau ke tau ō ka ko e hā 'a e fokotu'utu'u ki Tapuhia 'i he kaha'u? Ko e ta'u ia 'e 30 ko eni 'oku toe mai kuo faai hake e veve ia pea 'ikai pē ke u toe lava au ki ai Sea 'e toki mahino, ka ko u pē 'oku toe manatu'i ko ā 'a Tapuhia 'e he Pule'anga pē 'oku toki manatu'i pē ia 'e hikoveve 'a me'a mo me'a mo, tau hikoveve eni 'i 'uta 'e toe 'alu ange mo ia ki Tapuhia. Pē 'oku toe manatu'i ko ā 'a Tapuhia ke 'alu ke a'u ki he *modern facility* ko eni 'oku 'asi mai ko eni. 'Uluaki pē ia.

Fehu'ia 'a e fekaukau'aki e ngaahi kaunga kau toketa fakahoko fatongia he falemahaki pea toe fakalele kiliniki

Ua, ko 'eku fehu'i pē 'a'aku ia ki he Minisitā Mo'ui, ko e kau Toketā. 'A ia ko 'eku talanoa pē ki he, hangē ko e me'a ko ē na'a tau lave ki ai 'i he *conflict of interest* pē ko e *code of conduct* ko eni ko ē 'a falemahaki. 'Oku tokolahi 'aupito 'a e, 'a e mātu'a 'o e vāhenga 'enau lāunga mai 'oku toe 'i ai mo 'enau kiliniki mo 'enau *pharmaceutical*, 'i he tafa'aki.

Ka ko ‘eku fehu’i pē ‘a’aku ia pē ‘oku, pē ‘oku sai pē ia, ngofua pē ia, ‘a ia ‘oku hangē ia ha *precedent* ki he ‘ū potungāue ‘a e Pule’anga ke te ha’u pē kita ia ‘o toe fai ha’ate ki’i pisinisi he tafa’aki. Ka ko u ‘uhinga ko ē ki he, ko e talanoa ki he mo’ui ‘e ha’u e, ‘a e kakai te nau ta’efaingamālie ‘i falemahaki pea nau toe lele mai ‘o toe ō atu ki he kiliniki. ‘Osi ko ia toe talamai ke ō faka’ata ‘i falemahaki pea toki foki. Ko ‘eku ‘uhinga pē ki he anga ko ē ho’omou *policy* mo e lao ko ena ko ē ‘a homou potungāue ...

‘Eiki Sea: Fakafofonga. Ko e fehu’i mo e tali ke ‘i loto pē he miniti ‘e 4. Kuo ‘osi e miniti ‘e 3 ho’o fo’i fehu’i ‘ata’atā ...

Vaea Taione: Fo’i fehu’i ia ‘e ua Sea taki miniti ‘e 2. Mālō Sea ko e fehu’i pē ia ‘e Minisitā Mo’ui. Mālō.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā Mo’ui me’a mai.

Tali Pule’anga ki he hoha’a fekau’aki mo e kau toketa toe fakalele kiliniki

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Mālō ‘Eiki Sea. Fiefia ‘aupito ke tali ki he fehu’i ko eni fekau’aki mo e kau Toketā mo e *Conflict of Interest*. Ko u tui au ko e taha eni ha fehu’i mahu’inga he ‘oku lave’i pē he motu’a ni ‘a e ngaahi *potential* he ē, *potential* ki he *conflict of interest* ki he ‘uhinga pē foki ko e ngaahi me’a ko eni ‘oku me’a ki ai e Fakafofonga.

Ka ko u kole atu au ia ke, ko e tu’u he taimi ni foki ‘oku ‘osi ‘i ai pē lao ia ‘asi pē he Konisitūtone Sea mea’i pē ‘e he Sea mo e kau Mēmipa, ‘oku tapu ke ngāue’aki ha ngāue fakapule’anga kae ‘oleva ‘oku fakamafai’i ‘e he Kapineti. ‘A ia ko kinautolu kotoa ko ē ‘oku tohi kole mai te nau ngāue ‘i tu’a ‘i he ngāue fakapule’anga ‘oku ‘i ai mo e palōmesi ai ‘e ngāue tu’ataimi he’ikai ke ne uesia ‘enau ngāue ma’a e kakai he lolotonga e taimi ngāue.

‘A ia ko e fo’i me’a ko ia ‘oku, kapau ‘oku faifaiange ‘oku ‘i ai ha taha ngāue ‘oku hangē ‘oku maumau’i ‘a e fo’i tu’utu’uni ko ia ‘oku ‘ikai ko ha me’a ia ‘e faingata’a ke, ke fakahā mai ka mautolu ke mau lave’i kae fai ha ngāue ki ai. Ka ko e totonu ia ko ē ‘o e, ‘o e ngāue ‘a e kau Toketā tatau pē ‘a e kau Toketā mo e ngāue fakapule’anga kehe pē, pau pē ke nau ngāue ‘oku mahu’inga ‘a e ngāue ‘a e Pule’anga. Mahalo ko e ki’i tali nounou pē ia he taimi ni kapau pē ‘oku toe fiema’u he Fakafofonga ha me’a Sea, Mālō.

‘Eiki Sea: Hou’eiki Minisitā ‘oku ‘i ai ha tali ki he fehu’i ‘uluaki ‘oku fekau’aki pea ...

<009>

Taimi: 1525 – 1530

‘Eiki Sea: ... mo Tapuhia. ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi me’a mai.

Fakama’ala’ala fekau’aki mo e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a Tapuhia

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea, tapu mo e Feitu’una Sea, tapu pea mo e kau Mēmipa e Fale Aleá. Sea ko Tapuhiá Sea na’e vahevahe ia ki he ngaahi fo’i *cell* ‘e 4. ‘A ia kuo ‘osi’osi e fo’i *cell* ‘uluaki pea ko e fo’i *cell* hono 2 eni ‘oku lolotonga lele ai he taimi ni. ‘Oku ‘i ai e fo’i *cell* hono 3 ‘osi foaki e *contract* ko iá ki he *TP Construction*.

Hangē pe ko e me'a ko eni na'e lave ki ai 'a e Fakafongá, *they are all engineer*. 'A ia 'oku 'i ai hono *clay* pea 'oku fola mo hono ngaahi fala 'a ia 'oku fakapapau'i he'ikai ke ne hanga o *contaminate* 'a e vai ko eni ko ē 'a Vaini. Mahalo ko e me'a te u lava 'o *confirm* heni 'oku 'i ai 'a e ngaahi fo'i *four hole* 'e 4 'oku tu'u ai Sea pea 'oku *monitor* ia he Potungāue Vai 'o nau sivi he mahina kotoa pē.

'A ia ko e ma'u'anga vai ko ē 'o Vaini 'oku 'i he tu'unga lelei 'aupito pe ia 'i he taimi ni. Sea ko e tu'u ko ē 'a Tapuhiá fakafehoanaki fakapasifiki pea mo fakamāmani lahi. Ko e lingi'anga veve sai taha eni 'i he Pasifikí. 'Uluakí 'oku 'ikai ke langoa hūfanga he fakatapu pea mo hono ngaahi ha'aha'á pe Sea. Ko u talanoa ko ē he ...

Vaea Taione: Fakatonutonu atu Sea,

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'E Sea 'oleva ke ...

Vaea Taione: Hala ke ma me'a pe mo e Minisitā he 'oku 'i hē 'apongipongi ke me'a mai ke tau, he langó 'ene 1 miliona.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea 'oku 'i ai pe 'a e taimi ia Sea, ko e taimi 'uho'uha Sea 'a ia ko e taimi ia ko ē 'oku 'i ha feitu'u pe ia Sea *regardless* pe ko e lingi'anga veve pe ko ha toe feitu'u. 'Oku 'i ai pe hono taimi 'ona 'oku, kole pe mu'a Sea ke u ngāue'aki ha ngaahi lea mahino pe. 'Oku 'i ai e ngaahi feitu'u ia Sea 'oku mo'ui aipe langó ia he ngaahi feitu'u ko eni. Sea ka 'oku hangē ko 'eku fakafehoanaki ko ē 'anenaí.

Sea na'e ngāue e motu'á ni 'i he *cell* hono 2 'o Tapuhiá 'i he ta'u 'e 11. Pea 'oku 'ikai ke u loto ke faka'asi e me'a ko iá Sea he koe'uhí 'oku 'i ai pe 'eku ki'i 'ilo ki Tapuhia pea mo e ngaahi me'a fakasaienisi ko ē 'o Tapuhia. Sea 'oku 'i ai pea mo e konga lahi ia 'e taha 'oku ui ko e *sludge* hūfanga he fakatapu hangē ko e to'o mai ko eni e ngaahi kinoha'a meí he sepitiki mo e ngaahi me'a ko iá, 'oku 'i ai e me'a pehē 'i Tapuhia.

Ko hono fakafehoanaki e me'a ko iá 'i ha toe feitu'u Sea, ko e sai tahá 'a Tongá ni, faka-Pasifikí eni. Ko 'etau talanoa eni 'i Fisi, Ha'amoá mo ha toe feitu'u he ngaahi fonua ko eni he Polinisiá. He koe'uhí 'oku 'i ai pe tokanga ki he Fakafongá he koe'uhí 'oku 'i ai pe fo'i taimi ia 'o e ta'ú 'oku 'ikai ko e ha'u ia mei Tapuhia. 'Oku ha'u ia meí he 'uhá, ko 'ene 'uha lahi pe 'ana ia 'oku 'i ai hono ngaahi natula 'ona ia. 'Oku 'ikai tau lava tautolu 'o pule'i he koe'uhí ko Tapuhia ia 'iate ia 'oku hao pe ia. Mahalo ko e me'a lahi ia heni ke faka'asi heni ko e ma'u'anga vai ko ē 'o Vaini 'oku 'ikai ke uesia ia 'i he kona mo e ha'aha'a 'o Tapuhiá.

Sea ko e *clay* pe ko e, tuku ke u lau fakasaienisi ai leva ki ai. 'Oku meimei mita 'e 1 mo e konga 'oku tanu'aki ia e me'a ko e *clay* pea 'osi ko iá pea leia 'i 'olunga mo e sipi. Ko e sipi ko eni ko e sipi 'e 4. Pea 'oku 'i ai mo e pamu ia 'oku 'i ai Sea. 'Alu hake ki 'olunga, 'i ai e *water treatment plant*, ko e *water treatment plant* 'oku taha pe 'oku tu'u 'i Tapuhia. He koe'uhí ko e ngaahi me'a ko eni Sea 'oku saienisi 'aupito. Neongo ko 'etau talanoa ki he lingi'anga veve 'oku saienisi e me'a ko eni. Ko e ngaahi me'a ko iá 'oku 'ikai ke ma'ama'a pea 'oku, hono *maintenance*.

Ko e *sustainability* 'o e me'a ko eni Sea 'oku kau 'a Tapuhia ia 'i he feitu'u 'oku sai taha 'i he Pasifikí. Kae sai pe ke ma toki lele ki ai mo e Fakafongá 'o sio neongo pe 'oku 'ikai ko ha'aku potungāue. Kae tuku pe ke ma o maua 'eva tanuhala Sea, mālō.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki, ko ‘etau foki mai ko eni he 2 na tau feongoi te tau ki’i *break* he 3 koe’uhí ko e lahi e ngaahi fehu’í tau toki hoko atu ka tau mālōlō he taimi ni.

(*Ki’i mālōlō ai e Falé.*)

<010>

Taimi: 1555-1600

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. (*Lord Fakafanua*)

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki, hangē pē ko e Tu’utu’uni ko ē ‘etau Tohi Tu’utu’uni ko e houa ‘e 3 ki he 4 ‘o e efiāfi Tu’apulelulu hono 3 ‘o e māhina kotoa pē, faingamālie ki he ngaahi fehu’i. Pea hangē pē ko e toloi mai ‘a e Fale na’e ‘i ai ‘a e ngaahi fehu’i mei a Tongatapu 8 na’e ‘ave ki he Hou’eiki Kapineti, pea na’e ‘osi ‘omai ‘enau tali.

Hou’eiki ko e faingamālie faka’osi eni kapau ‘oku kei toe ha ngaahi fehu’i ke fakahū mai pē kimu’a pea tau hoko atu ki he ‘asenita faka’osi ‘o e ‘aho, ngaahi me’a makehe. Fakafofonga Ongo Niua.

Fehu’ia tu’unga ‘i ai ngāue ki he uafu fo’ou ‘o Niuafu’ou

Vātau Hui: Tapu pea mo e Feitu’u na Sea, mālō pē ho’o kei laumālie, tapu ki he ‘Eiki Palēmia Le’ole’o, pehē ki he Hou’eiki Minisitā, kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai, Hou’eiki Fakafofonga ‘o e kau Nōpele.

Sea ‘oku ‘i ai ‘a e fiefia ‘a e motu’a ni ia he ‘omi ‘a e faingamālie pehē ni ke mau ‘inasi ai. He ‘oku ou tui au ko e ngaahi talatalanoa ko eni ‘oku fai ko eni ko e talatalaifale eni pea mo e ngaahi me’a mo’oni, mo’oni ‘oku ‘ohake mei he ngaahi vāhenga ko ia, pē ko e ngaahi fehu’i mei a mautolu.

Fehu’i ‘uluaki pē Sea fekau’aki pea mo e, ko ‘eku fehu’i ki he ‘Eiki Minisitā ‘o e *MOI*, koe’uhi ke ‘omi angé ha’ane tali ki he langa ko ia pē ko hono ngaahi ‘a e uafu fo’ou ko ē ‘a Niuafu’ou. ‘Oku ‘i ai ha tali ha, ta’u kuo ‘osi na’a ku fanongo ‘e kamata ‘i he kongā kimui ‘o e ta’u kuo ‘osi, ko eni ava eni ki he ta’u ni ‘e toe a’u pē mahalo ki he kongā kimui ‘o e ta’u ni ‘e kei lele pē.

Ka ko ‘eku kolé pē fakama’ala’ala ange mu’a ‘e ‘Eiki Minisitā, ko e ha ‘a e tūkunga kuo a’u ki ai ‘a e ngāue ko ai, pea ko e hā nai ha taimi pau ‘e ngalingali ‘oku si’i ‘amanaki mai ki ai ‘a e kāinga ki he ngāue ko eni, mālō. ...

<005>

Taimi: 1600-1605

Tali Pule’nga fekau’aki mo e tu’unga ‘o e ngāue ki he uafu fo’ou ‘o Niuafu’ou

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... Tapu mo e Feitu'u na Sea, tapu pea mo e kau Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. Fakamālō atu Fakafongā e fehu’i mo e fakamanatu mai ‘a e ngaahi ngāue ‘a e potungāue. Sea ko e uafu fo’ou ‘o Niuafō’ou ‘oku fakapa’anga ia ‘e he Kautaha ‘a Māmāni ‘e he *World Bank* pea ‘oku ‘osi ‘i ai ‘a e *contract* mo e kautaha ke fai ‘a e ngāue ko eni.

Sea ko e ngāue ko eni ‘oku pule’i ia he kau ngāue pē ‘oku ōmai mei muli, ‘i, ‘oku ‘i ai ‘a *PMU* ka ko e me’a pē ‘oku tu’u ‘i he potungāue ni. Pea hangē ko e me’a na’a ku lave ki ai ‘anenai ko e ngaahi fiema’u ‘a e pangikē pea mo hono fokotu’utu’u ‘enau ngāue Sea ‘oku nofo pē ia ‘i he kautaha ko ē ‘oku nau ōmai ‘o fai e ngāue Sea. Mahalo ko e me’a fakafiefia ia Sea ko e ngaahi maumau ko eni ko ē na’e tuku fuoloa mai e uafu, na’e a’u pē ia meimei ta’u 5 Sea maumau ko eni. Na’e toki lele atu ‘a e potungāue ia ‘i he konga ‘o e ta’u kuo ‘osi, konga loto e ta’u kuo ‘osi ‘o fakalelei’i e maumau ko eni ‘o kamata leva ke ngāue’aki e fo’i uafu. Pea na’e toe maumau pē uafu ia ‘i Tīsema pea na’e toe lele atu ai pē mātu’a ‘a e potungāue ‘o fakalelei’i.

‘I he ta’u ni Sea na’e toe ō atu ai pē mātu’a ki Niuafō’ou, fakapapau’i ko e uafu ko eni ‘oku lele pē pea mo e ngaahi ngāue kehekehe pē ‘o kau ai ‘a e halapule’anga pea mo e ngaahi hala ‘oku ‘alu ki he ano. Sea mahalo ko e me’a pē ia ‘oku ma’u he motu’a ni ke fakahoko ki he Fakafongā Sea, ‘oku tu’ulāhoko ai pē e ngāue ko eni. Mālō.

‘Tokanga ki he palopalema ‘ikai ha toketā nifo ‘a Niuafō’ou

Vātau Hui: Mālō ‘Eiki Minisitā. Ko e fehu’i hoko pē ko e fehu’i heni ki he ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ke ‘omi ange mu’a ha’ane tali ki he fekau’aki pea mo e si’i fa’a palopalema ko ia ‘a Niuā ‘i he, fekau’aki pea mo e toketā nifo.

Ko Niuafō’ou na’a nau ki’i fa’a nofo mai nautolu ‘osi e mahina ia ‘e ono, ‘ohovale pē ‘oku toki ‘oatu e toketā nifo. Pea ki’i nofo atu pē toketā nifo ai mahalo ne ‘osi pē ha ki’i mahina ‘e fiha pea foki mai ia ‘o ‘ikai toe fie nofo ia ai, kae hoko atu ‘enau ‘ikai ke ‘i ai ha toketā nifo. Ko u tui pē foki ‘e Minisitā ko e me’a mamahi ‘a e langa nifo ka ko ‘eku fehu’i kuo ‘i ai nai ha toketā nifo ‘a Niuafō’ou, kuo ‘osi fakapapau’i pē ‘oku ‘ave atu ki ai ke si’i tokoni ki he kāinga mālō.

Tali Pule’anga ki he ‘ikai ha toketa nifo ‘a Niuā 17

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Tapu pē ki he Sea, hūfanga he ngaahi fakatapu, fakatapu atu ki he Fakafongā. Sea ko e, te u muimui’i e fehu’i ko eni he ko ‘eku ma’u he motu’a ni he lolotonga ‘eku ngāue ki he Potungāue Mo’ui he ngaahi ta’u lahi ko e *CEO*, taha eni ha ngaahi fiema’u ‘oku tonu ke fakakakato.

Pea Fakafongā ko u tui ko ‘eku fo’i ngāue fika ‘uluaki eni he’eku Minisitā Mo’ui ke muimui’i ange pē ko e hā e me’a ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha *dental therapist*, ‘a ia ko e meimei ko e tokotaha ia te ne tokanga’i ‘a e nifo ‘i Niuafō’ou. Ka ko u tui ‘oku ‘ikai ko ha, ‘oku fiema’u ke u foki ‘o muimui’i eni mo e timi ‘i he tafa’aki ko ia. Ka ko u tui tatau pē ‘oku tonu pē ke ‘i ai e tokotaha pea ko e fanga ki’i, meimei ko e me’a pehē ko e, ko u tui pē mahalo pe na’e ‘i ai ha ki’i ‘isiu kehe he’enau *transfer* pea ko e hā e me’a. Ka he ‘ikai ke u lava ‘o tali kakato atu ka te u hanga ‘o muimui’i Sea mālō.

Vātau Hui: Mālō Minisitā kae tuku mu’a ke u toe ‘oatu ai pē mo e ki’i fehu’i pē ko eni. Ko e ‘anenai ko u lele ‘ave e ki’i ‘uhiki ki he *clinic* ke ta’aki hono nifo. Ko e tu’u ko ē he taimi ni

mahalo na'a ko e sisitemi ia pē ko e founa ngāue mo u ngāue'aki ko e pau ke hiki 'a e lisi ia pea kapau 'e mapuni 'a e 'aho ni mo 'apongipongi 'e te te toki kau mai kita he 'aho ko ē hono tolu. Pe 'oku pehē pe anga 'a e fakahoko ngāue he taimi ni he tafa'aki ko ē nifo. 'E hiki e lisi ia pea ko 'ene toki kakato ia hono ta'aki pea toki hoko ki he timi hoko 'e hoko mai 'apongipongi. Pea ko e me'a leva na'e hoko, tuku pea u lele 'o 'ave 'uhiki ko eni ki he *clinic* 'o si'i ta'aki ai hono nifo. He 'ikai ke nofo ai pē, he 'ikai ke nofo ai pē 'o tali ki he, ke toki, 'a e mamahi ke a'u ki he 'osi 'a e 'aho 'e ua.

Mahu'inga ke tokangaekina tu'unga ma'a ngaahi fale fakafiemalie 'i he Falemahaki Vaiolá

Pea 'ikai ko ia pē toe tānaki atu pē mo ia ki ai 'Eiki Minisitā he ko u tui fakamolemole pē ...

<007>

Taimi: 1605-1610

Vātau Hui : ... he koe'uhi mahalo 'oku 'ikai te ke si'i mea'i 'e koe. 'Oku mau tangutu ko ē 'i ai 'oku fai e, hūfanga he fakatapu. Ko e *bathroom* ai 'oku 'ikai ke fu'u mahalo na'e 'ikai pē ke sai pē ko e hā. 'Oku, ka ko u tui pē mahalo 'oku tonu pē ke mea'i pē 'e he Feitu'ú na ka ke ki'i vakai pē he ko u tui na'a ko ha tōnounou pē mo me'a, ka 'oku ou tui ko e me'a ke tau fengāue'aki fakataha pe ai. He 'oku 'ikai ko tautolu pē 'oku 'i ai pē mo e kakai 'e o mai pē mo ha kau muli te nau 'i ai ka 'oku mahu'inga he ko e feitu'u ia 'e tauhi ai e ma'a. Mālō.

Fakamahino malava ke tokoni'i ha fiema'u tokoni he faingata'a'ia e nifo ha fa'ahinga taimi pē

'Eiki Minisitā Mo'ui : Mālō Sea he faingamālie, ko u hūfanga pē he fakatapu. Ko u tui ko e ko e me'a mo'oni pē mo eni, me'apango ia 'ene a'u mai ki he Fale 'Eiki ni ka 'oku ou tui ko e palopalema ia ko eni 'oku tonu, na'e tonu ke lava pē 'o solova 'e he potungāue. Ko e me'a pē ko u, 'oku ou faka'amu pē au ke fakahā heni ke me'a mai ki ai e kakai, ko e palopalema ki he nifō ha fa'ahinga taimi pē. A'u ki he houa 'e 24 kapau 'oku 'i ai ha palopalema langa nifo 'oku fiema'u ke 'omai ki ai ha toketā nifo, 'e fai 'a e fo'i ngāue ia ko ia. 'Oku tonu ia ke fai. Ka ko e me'a ko ē ki he fakahokohoko ko e fa'ahinga ngāue faka-kiliniki pē ia e kiliniki nifo.

Ka 'oku sai pē kau toe fai ha talanoa mo e pule 'o e tafa'aki ko ia pē ko e hā 'a e me'a 'oku nau hanga ai toe fakahokohoko 'a e tokotaha 'oku langa hono nifo, hūfanga he fakatapu Sea. He 'oku 'ikai ke tonu ia ke fakahokohoko kinautolu he anga 'eku fakakaukau atu ki ai ka 'oku sai pē 'oku ou tui 'oku 'i ai pē hono 'uhinga lelei pē. Te u fiema'u ke u fakamahino'i mai au 'e he tafa'aki ko ia, ka 'oku mālō hono 'ohake. Mālō Sea.

Tokanga ki he 'ikai ha kau ngāue Lulutai 'i he ongo Niua

Vātau Hui : Mālō 'Eiki Minisitā ko e fehu'i hokó koe'uhi ko 'etau vakapuna ko ē Lulutai. Sea 'oku, ko e vakapuna ko eni ko u tui ko e vakapuná ki Tongatapu, Ha'apai, Vava'u, 'Eua pea mo Niua. Mahalo 'oku tu'o taha he māhina 'a e vakapuná ki Niuatoputapu pea tu'o taha ki Niuafo'ou. 'Oku toe 'i ai mo e tokotaha ia 'oku toe heka ange pē ia he vakapuná ke 'ai e 'u me'a ko ē 'a Niua, ko e fakafofonga mahalo ke 'ai e 'u, 'a e tikité mo e me'a ke nau puna mai.

‘Oku ‘ai ai ‘a e feinga mai ‘a e ki’i kāinga ke nau heka mai koe’uhi ko e tokolahi ko ē pāsesé, ‘oku toe heka atu foki ‘a e tokotaha ia mei Vava'u. Fēfē ke tuku ‘a e tokotaha ko iá kae hao mai ha pāsesé ai kae fakangāue’i ha taha ‘i Niua ke ne hanga ‘o fai ‘a e ki’i ngāue ko iá pea nau falala ki ai.

Ko ia ‘eku ki’i fehu’i pē ko hai ‘oku tonu ke ne tali e fehu’i ko eni. Ko e hā e me’a ‘oku ‘ikai ke tauhi ange ai ‘e he vakapuná he ‘oku ‘i ai ‘a e ki’i kau vaivai ‘oku nau fa’a fiema’u pē ‘enautolu ke nau, neongo ‘ene mamafá ‘ana. Ko ‘emau tikite foki ‘oku 700 pea 700 tupu leva ‘a e ‘alu ki Niuafo’ou. Neongo ‘ene mamafá ‘oku si’i loto pē ‘a e kau vaivai ia ke nau heka vakapuna. Ka ko ia ‘a e fehu’i ‘oku ou ‘oatú pē ko e *MOI* pē ko hai ‘oku ‘anautolu ‘a e tafa’aki ko ia, ‘e lava ke tali mai. Mālō.

Tali ki he to kinounou fakakaungaue Kautaha Lulutai

'Eiki Palēmia Le'ole'o : Tapu mo e Seá, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea. Ko e ‘uhingá ia 'Eiki Sea ko e ‘uhinga faka-kaungāue pē. Ko e tokotaha ko ē ‘e heka atu he vakapuná ko ia te ne fai ‘a e teuteu’i ‘o e ‘u pepa ko ia ‘o e vakapuna. Pea ‘oku nounou faka-kaungāue pē Sea. ‘A ia ko e founga pē ia ‘oku fai he taimi ni ko hono pau pē ke heka ‘a e tokotaha ke ‘alu ‘o fai ‘a e uta ko ia mei Niua pea pehē foki mo Niuafo’ou pea toki foki mai 'Eiki Sea he vaka tatau pē.

Fehu'ia pe 'ikai lava 'ave ha ki'i loli & misini excavator ki Niuatoputapu

Vātau Hui : Mālō Palēmia Le'ole'o. Ko e ki’i fehu’i eni ki he Minisitā *MOI*. Minisitā *MOI*, ‘e ‘ikai lava nai ma’u ha ki’i loli ke fei mo ‘ave ki Niuatoputapu he taimi ni ‘oku nau ki’i fiema’u, he ngaahi loli ko ena ‘oku kei tau holo hē ke si’i ngāue’aki ‘e he kau ngāue pē ko ia e *MOI*. ‘Oku ‘ikai ko e ‘ave ia ke ngāue’aki ‘e he, ko e ‘ave pē ki he kau ngāue *MOI* ke nau hoko atu ‘aki ‘enau fetuku veve. Ko e veve ko ia ai ‘oku ‘i ai pē ki’i loli ‘e taha, pea ko ‘ene ‘alu pē ki’i loli ko ia, tu’u leva ‘a e monomono hala mo e ngāue kātoa kae ‘alu ‘o fai e fetuku ko ē veve.

Pea ‘ikai ke ngata ai ...

<008>

Taimi: 1610-1615

Vātau Hui: ... ‘oku ‘i ai mahalo fanga ki’i mīsini iiki ko e fanga ki’i *excavator* ko ena ‘oku tau hē ‘e ‘ikai ke lava ia Minisitā ke ‘ave ke ne teketeke holo e veve ko ia koe’uhí ke fokotu’u taha atu. Pea mo ho’omou mīsini ko ē ‘oku fa’a hūfanga he fakatapu Sea ‘oku ne fa’a hanga ‘o tata ‘a e me’a ko ē he ngaahi sepitiki ke lava ‘o toe ‘ave atu he kuo lahi e lāunga mai ‘a e kāinga. Na’e ‘i ai pē mahalo he ta’u kuo ‘osi pē ko e ki’i kongā ki mu’a ‘o e ta’u kuo ‘osi pea ‘oku ‘osi palopalema he taimi ni. Ka ‘oku ‘oatu pē ki’i kole ko eni ‘e ‘Eiki Minisitā, fai ange ha’o me’a ki ai mālō.

Tali Pule'anga ki he fakatangi Niua 17 fekau'aki mo e fiema'u me'angāue

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Tapu mo e Feitu'u na Sea tapu mo e Fakafofonga pea mo e kau Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. Sea mahalo ko e me’a ia ko eni na’e ‘osi mahino

pē ia he pōtalanoa ‘aneafi ki he, ‘e ‘i ai e mīsini ‘e ‘alu ki, ki Niuatoputapu koe'uhí ko e ngaahi ngāue pē ia ‘a e potungāue. Hangē pē ko e me’a nau lave ki ai ‘anenai ‘e toe lava pē ‘o tokoni ki he veve mo e ngaahi me’a pehē Sea, ka ko e ‘ai pē ke mahino ki he Fakafongia ko e ‘alu pē ‘a e mīsini ia ki he ngaahi tefito’i fatongia ‘a e potungāue.

Tukukehe kapau ‘e totongi ia he Veve ke ‘alu ‘a e mīsini ko eni ki Niua ka ‘e ‘alu e mīsini ko eni. ‘A ia ‘oku ‘i ai ‘a e *bobcat* ‘e taha pea mo e loli ‘amanaki ke ‘alu ia he vave taha Sea. Ko Niuafo’ou hangē ko e me’a ‘oku tau ‘osi matā he taimi ni ‘oku lahi ‘aupito e mīsini ‘i Niuafo’ou he polokalama tanu hala mālō.

'Eiki Sea: Tongatapu 10.

Fehu’ia pe ko e Kautaha Lulutai ‘a hai

Kapelieli Lanumata: Mālō tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea fakamālō atu he ma’u faingamālie. Fakamolemole pē ‘Eiki Tokoni Palēmia ko e ki’i fehu’i. Tuku pē mu’a ke u ‘oatu ha ki’i puipuitu’a ‘a e me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a e motu’a ni.

Fakatatau ki he feme’a’aki ‘aneuhu he Lipooti ‘Atita na’e fakahā mai ai pea na’e toe me’a mai pē ki ai e Feitu’u na 'Eiki Sea. ‘Oku ‘ikai ha fakamo’oni ‘oku ‘i ai ha ‘inasi ‘a e Pule'anga mei he Kautaha Lulutai. Kapau ‘e fakafoki ‘etau manatu ki he taimi na’e fai ai ‘a e feme’a’aki ‘a e Fale ni ho Fale ‘Eiki Sea ,‘i he ‘aho 6 ‘o Sepitema ‘o e ta’u kuo ‘osi taimi na’e fai ai e feme’a’aki ki he *Vote Of No Confidence*.

Kapau ‘e toki fai ha me’a ki he Miniti e fakataha ‘o e ‘aho ko ia na’e me’a mai ai ‘a e ‘Eiki Tokoni Palēmia ‘o e ‘aho ‘i he fakataha ‘o e ‘aho ko ia. Ko e taimi ko ē ko ē ‘e tū’uta ai e vaka Lulutai pē ko e *Twin Otter* ki Tonga ni ‘o fakahoko fatongia pea ‘e ngāue leva ‘a e Poate ko eni ‘a e Lulutai ke fakafoki ‘a e Kautaha Lulutai pea mei he *Company* ke hoko ko e *Public Enterprise* ‘asi lelei pē he Miniti. Na’e me’a ‘aki he Feitu'u na 'Eiki Sea ‘i he houa pongipongi ‘o e pongipongi ni fekau’aki pea mo e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e kautaha vaka ko eni.

Ko ‘eku fehu’i ki he Hou’eiki Pule'anga, ko e Kautaha Vakapuna Lulutai ko e kautaha ‘a hai?

'Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Tokoni Palēmia.

Tali Pule’anga fekau’aki mo e Kautaha Lulutai

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Kautaha ia ‘a Tonga. Faifatongia ma’a Tonga pea ‘oku ngāue ‘i Tonga ki he kakai ‘o Tonga. Pea ko e kautaha ko ia 'Eiki Sea ‘oku te’eki ke kakato e ngāue ko ia ‘oku tau me’a ki ai e Fale ki he Lipooti ko eni ‘a ‘Atita ke ‘omai ke maau. Ko u tui pē ko ‘ene, ‘oku toloi foki ‘a e lipooti ko ia ke toki fai hano, ha ngāue ki ai ‘i he uike kaha’u ko u tui ko e toki taimi pē ia Sea.

Ka ko e kautaha ia ‘a e Pule'anga. Na’e makatu’unga hono fokotu’u koe'uhí na’e maumau ‘a e kautaha fakalotofonua na’e ngāue ki mu’a pea fiema’u ‘e he kautaha ko ia ke ngaahi ‘e he Pule'anga ‘a e vakapuna fua e fakamole fe’unga ia fakafuofua ia ki he 12 miliona.

Pea makatu'unga ai e fiema'u ko ē 'a e kakai 'o Ha'apai mo Vava'u ke fokotu'u e kautaha 'oku ma'ama'a ange hono fokotu'u e kautaha 'i he totongi mo'ua ko eni na'e 'amanaki ki ai. Pea ko e 'uhinga ia na'e fokotu'u ai e kautaha 'Eiki Sea pea 'oku kei tu'u pē kautaha 'oku te'eki ke hoko ia ko e *Public Enterprise*. 'Oku tali ke feinga'i ke mānava lelei mo mo'ui pea 'e tuku atu ia ke hoko ko e *Public Enterprise* pea lava 'o fakahoko atu hono ngaahi fatongia fakatatau ki he lao mālō Sea.

<009>

Taimi: 1615 – 1620

Kapelieli Lanumata: ... Mālō, fakamālō atu 'Eiki Tokoni Palēmia pea ko u fakatauange pe 'oku 'ikai ke hanga 'e he Feitu'una 'o lohiaki'i 'a e Fale 'Eiki ni pea mo e kakai 'e fonuá. Fakatatau ki he lipooti ko eni 'atitá na'e 'oatu ai

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Kapau pe te u lohiaki'i pea faka'ilo au ko e, ka 'oku ou tui ...

Kapelieli Lanumata: Lipooti e 'Atita 'oku hā mahino mai pe ai ...

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Ko e lea pe ia.

Kapelieli Lanumata: 'Oku 'ikai ha fakamo'oni 'a e 'atitá 'oku kau 'a e Pule'angá 'i he kautahá ni.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Ko e loí ...

Kapelieli Lanumata: Kae tuku pe mu'a Sea ke u hoko atu ki he fehu'i hono hoko kātaki.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: 'Oku tonu ke fakalelei'i e Fakafofongá.

'Eiki Sea: 'Eiki Tokoni Palēmia, tuku mai ha faingamālie ke 'oatu e fehu'í. Kole atu kia Tongatapu 10 ke 'omai e fehu'í.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Ka 'oku tonu ke fakalelei'i 'ene leá 'oku 'ikai ke tau loi, ko e ta'emo'oni pe ko e 'ikai mo'oni. Ko 'etau ngāue'aki pe ngaahi lea 'oku faka'apa'apa he Falé ni, mālō Sea.

'Eiki Sea: Fehu'í Tongatapu 10.

Fehu'ia e tu'unga 'oku 'i ai e vakapuna *Twin Otter*

Kapelieli Lanumata: Mālō Sea, kole pe ke u hoko atu ai pe 'i he fehu'i fekau'aki pea mo e Lulutaí. Laumālie lelei pe 'Eiki Tokoni Palēmia pea mo e Hou'eiki Kapinetí. Pe na'e 'i ai nai ha aleapau fefakatau'aki pea ko e vakapuna ko eni 'i he aleapau ko iá ko e vaka fo'ou 'aupito 'aupito pe ko e, pe na'e 'osi ngāue'aki pe vaka ko eni kimu'a pea toki 'omai ko eni 'o fakahoko fatongia pea ma'a e Kautaha Lulutaí?

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Vaka fē ia 'e, kātaki 'o fakamahino mai mu'a e fehu'í pe ko e vaka fē ia. 'Oku 'i ai e vaka *Y12*, 'oku 'i ai e vaka ko e vaka ko e *Saab*, 'oku 'i ai e vaka *Twin Otter*.

Kapelieli Lanumata: Mālō ‘Eiki Tokoni Palēmia, ko e fehu’i ‘a e motu’á ni fekau’aki pea mo e *Twin Otter*, ‘a ē na’e fakamahino mai ‘e he Hou’eiki Kapinetí na’e fe’unga mo e \$14 miliona. ‘A ia ko e fakakaukau atu ‘a e motu’á ni ko e mahu’inga ia ‘i he, ko e vaka fo’ou ‘aupito. Pea ko u faka’amu pe ke tali mai pe ko e vaka ko ení ko e vaka fo’ou ‘aupito pe ko ha vaka na’e ‘osi ngāue’aki ki mu’a pea toki fakafolau mai ko ení ‘a e *Twin Otter*.

Tali Pule’angá fekau’aki mo e tu’unga ‘i ai vakapuna *Twin Otter*

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Ko e *Twin Otter* ko e kalasi vaka ko iá ‘oku mamafa ange ia ‘i he vaka ko ē ko e *Saab*. Koe’uhí ko e vaka ia ‘oku *multipurpose* ‘a ‘ene ngāue Sea. Pea ko e vaká na’e 6 tupu he 7 miliona ‘Amelika ‘okapau na’e ‘ai ke 2 e ongo ki’i vaká. Ka na’e fai e kole fe’unga pe iví mo e 1 pea holo hifo leva ‘o 6 miliona, 6 miliona tupu. Pea ‘omai e vaka ko iá fakatatau ki he fakamatala ko ē ‘a e ongo pailate na’á na tiliva mai e vaká, ko e vaka lelei eni. Houa na’e ‘osi ngāue’aki ‘e he vaká pea fakatau mai ko ē ‘e Tonga ní ko e houa ‘e 500, ‘a ē ‘oku hangē pe ‘oku meimei hangē pe ha vaka fo’ou. Pea ko e tu’unga ia ko ē ‘o e vaka ko ení. Pea ko e *Series 400*, ‘oku lahi ‘aupito ‘ene *pay load*, fe’unga ia mo e uta ko eni ‘atautolu Tongá. Mālō ‘Eiki Sea.

Hohaa fekau’aki mo e tu’unga malu vakapuna *Twin Otter*

Kapelieli Lanumata: Mālō ko e ki’i fehu’i faka’osi pe fekau’aki pea mo e vakapuna ko eni e Lulutaí pea u hoko atu pe au ki he fehu’i fekau’aki pea mo e ‘uhilá pea lava atu e motu’á ni Sea. Ka ko e ki’i fehu’i faka’osi pe ko e, ko u tui ‘oku ‘osi mea’i pe ‘e he Feitu’una ‘Eiki Sea pea pehē ki he Hou’eiki Mēmipa e Falé ni ‘i he ngaahi uike kuo maliu atú na’e maumau ai e vakapuna *Twin Otter* ko eni na’e fe’unga mo e 14 milioná.

Na’e ma’u nai ‘e he Feitu’u na pea mo e Poate Lulutaí ha fale’i pea meí ha ‘enisia pe ko ha taukei fakatekinikale fekau’aki pea mo e vakapuná ni pea mo ha *non-compliance*. He ‘oku ‘i ai e fakakaukau ‘a e motu’á ni na’e ‘i ai e ngaahi me’a na’e ‘ikai ke *comply* ki ai e kautahá ni. Pea ka ‘ikai ke lava, ke ki’i lōloa atu e fakahoko fatongia e Kautaha Vaká ni ‘oku hoko e palopalema ko ení Sea.

Tali Pule’anga fekau’aki mo e tu’unga malu ‘o e vaka *Twin Otter*

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Vaka, ‘e Sea ko e *Civil Aviation* pea hangē ko e kautaha ko ia ‘e puna fakavaha’apule’angá. Pau ke ‘i ai e *certification* ‘o e vaka kotoa pē ke ne ma’u ‘a e *standard* ‘o e *safety* mo e naunau kotoa ko iá pea toki lava ke puna. Pea na’e pau ke ma’u ‘a e *safety standard* ko iá ki he *Civil Aviation* ko ē ‘a Siainá pea lava ‘o mavahe mai ‘a e vaka ko ení mei Siaina ki ‘Aositelēlia ...

<010>

Taimi: 1620-1625

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: ... fai ai mo hono vali pea mo tui hono ngaahi letiō ‘i he tokoni ‘a ‘Asitelēlia pea toki ha’u ko ē ki Tongá ní. Na’e ha’u ki Tongá ní ko ‘ene paasi ia ke lava ‘o ngaue’aki pea mo malu mo hao ki he ngaue’aki ‘e he kakaí. Mālō Sea.

Tokanga ki he tu'unga 'i ai ngaahi maama 'uhila koe'uhi ko e lahi longoa'a he sevesi TPL

Kapelieli Lanumata: Mālō fakamālō atu 'Eiki Tokoni Palēmia. Ko e ki'i fehu'i eni ia fekau'aki pea mo e tu'unga ko eni 'oku 'i ai 'etau 'uhilá he taimi ní. Mea'i pe ia he Feitu'una 'Eiki Sea pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Falé ni 'a e lahi e longoa'a 'aupito e kakai 'o e fonuá 'i he tu'unga ko eni 'oku 'i ai 'a e sevesi ko eni ki he 'uhilá.

Ko e māhina ko ē na'e toki maliu atú 'a Sanuali na'e fakamahino mei ai pea mei he Poate 'Uhilá pea mo e potungāué 'a e hiki e totongi 'etau 'uhilá 'aki e seniti 'e 6. Pea ko e fakaikiiki ki he seniti 'e 6 ko eni ko e seniti 'e 4 ko e *fuel component* pea ko e seniti leva 'e 2 ko e *non-fuel component* pe ko e seniti ia 'e 2 ki he *operation*. Lolotonga ko e seniti *operation* 'o e kautaha ko eni 'oku fakafuofua ki he pa'anga 'e 39 miliona he ta'u, 'oku toe tñaki mai mo e seniti 'e 2 ko eni ki he hiki ko eni.

Ko e ngaahi me'a ia na'e 'ohake 'ikai ngata pē 'i he 'a'ahi faka-Fale Aleá ka 'oku kei 'ohake pē 'i he ngaahi feitu'u kotoa 'a e 'isiu ko eni ki he maama halá. Ko e lave'i 'a e motu'a ni ke toki tokoni mai ai 'a e Hou'eiki Pule'angá pea mei he hala Taufá'āhaú pē mei he tu'u'anga fuká ki Tufumāhina ko e maama hala pe ia 'oku 'i ai hono mita. Pea ko e toenga 'o Tonga ni kātoa 'oku totongi fakafuofua pē. Fakamole ai 'e he Pule'angá pa'anga 'e laui miliona he ta'u kotoa pē hono totongi e maama halá. 'Oku tā tu'o lahi hono muimui'i mai he motu'á ni 'a e lahi 'a e ngaahi maama hala 'oku mate 'ikai ke toe ngāue. Pea ko e lave'i 'a e motu'á ni 'oku kau 'a e ngaahi maama hala ko iá 'i hono tñaki e totongi fakafuofuá. Lahi mo e ngaahi maama hala 'oku ulo houa 'e 24 ko e *line loss* eni ki he potungāué.

'I he taimi tataua he ko e lave'i 'a e motu'á ni 'a e polokalama fakahoko fatongia 'a e potungāue ni 'oku mahina 'e taha, tu'o taha he mahina 'enau takai 'o fai e savea ko eni. Ko u tui au Sea 'oku 'ikai pē ke fakahoko e fatongia ia ko eni. Ka 'oku hilifaki mai 'a e ngaahi fakamole ko iá 'o totongi ia 'e koe pea mo au. 'Oku ou kole atu ki he Hou'eiki Pule'angá ke, pe lava 'o fai mai ha tokoni 'i he tafa'aki ko iá. He 'oku ou tui lahi 'aupito 'oku 'i ai 'a e kaunga 'a e ngaahi 'isiu ko eni, neongo ko e me'a ikiiki ki he mamafa ko eni 'a e totongi 'uhilá 'oku toe hilifaki mai pē ki he kakai 'o e fonuá.

Tali Pule'anga ki he kaveinga fekau'aki mo e ngaahi pou maama 'uhilá

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Mālō 'aupito. 'Eiki Sea ko e maama halá na'e 'ikai ke maama hala 'a e fonuá ni ia kimu'a. Ka na'e fiema'u 'e he kau Mēmipa 'o e Falé ni he ngaahi 'aho ko ē kimu'á ke 'ai 'a e ngaahi maama hala koe'uhí ke tokoni ki he fe'alu'aki 'a e kakai ho fonuá. Pea na'e makatu'unga ai 'a hono 'ai e maama halá pea na'e 'ikai tuku ia ke fua 'e he kakai, na'e fua pe ia 'e he Pule'angá 'o hangē ko ia kuo a'u mai ki he 'aho ní.

Ko e monomono ko ē 'o e ngaahi maama 'oku maumaú 'oku 'i ai e va'a 'o Falepa'anga 'oku 'i ai pē ni'ihi 'oku ngāue ai 'oku nau fai hono takai 'o vakai 'a e ngaahi maama 'oku maumau ke fetongi mo fai e *maintenance*. Ko e me'a ko ē ki he pehē 'oku 'i ai e, ko e kongá si'i pē 'oku mitá, 'Eiki Sea 'oku 'ikai mo'oni ia.

'Oku mita pē 'a e maama halá pea 'oku 'i ai mo e me'a 'oku mahalo pē 'oku meimei ta'emita ka 'oku, totongi 'oange ia 'e he Poate 'Uhilá ki he Falepa'angá 'a e lahi ko iá pea 'oku totongi leva ia 'e he Pule'angá 'a e maama hala ko iá koe'uhí ko e fefononga'aki 'a e kakai 'o e fonuá

'Eiki Sea. Ko e kolé pe ia kapau 'oku mea'i atu 'e he kau Fakafofongá ngaahi maama 'oku mate mo me'a pea talamai ki he Va'a ko eni 'i Falepa'angá ke nau fai. Ko 'enau *check* fakamuimui 'i he va'a ko eni ...

<002>

Taimi: 1625-1630

'Eiki Palēmia Le'ole'o: ... koe'uhi ko e ngaahi maama 'i Vava'u 'oku mate. Na'e ma'u 'a e konga e *parts* 'i Tonga ni pea lava ia 'o ngaahi, kae kei toe 'a e ni'ihiki ke *order* ia 'e he Tonga *Power* ke 'omai pea na'e totongi ia 'e he Pule'anga, ke fai 'aki 'a e monomono. 'A ia ko 'eku kole pē ke tau fēngāue'aki pē he tafa'aki ko ia 'Eiki Sea, fetokoni'aki ai, kapau 'oku mate talamai koe'uhi ke fai hano feinga'i he ko e lelei fakalukufua ia 'a e kakai 'o e fonua, mālō.

Kole na'a lava ke hoko atu hono tofi 'a Manuka

Kapelieli Lanumata: Mālō, Sea ko e ki'i fehu'i faka'osi pē ki he 'Eiki Minisitā Fonua ke laumālie lelei pē 'o tali mai. Na'e 'osi fai pē 'a e fakatalanoa ki he 'Eiki Minisitā kimu'a, pea houa pongipongi e pongipongi ni na'e toe a'u ange ai 'a e ongo mātu'a ki 'api kiate au, fekau'aki pea mo e *issue* ko eni. Tautefito ki he ngaahi tofi'a 'oku 'i he malumalu 'o e 'Eiki Minisitā 'o kau ai a e kolo ko eni ko Manuka. Ko e, 'oku ou tui pē ko e kāinga ia 'o e Feitu'u na 'Eiki Sea, pea pehē ki he 'Eiki Minisitā Fonua, tokolahi 'a kinautolu 'oku nau 'i he kolo ko eni ko Manuka, kāinga pea mei Ha'apai.

Ko e tā tu'o lahi 'a e, pea ko e ta'u 'aki eni 'e fiha 'a e fekuki 'a e kāinga ko eni pea mo e palopalema ko eni. 'Ikai ngata pē 'i he si'isi'i 'a e 'elia ki he ngaahi fai'anga toka, pea pehē foki ki he nofo. Ka ko e konga lahi foki 'o e 'elia 'o Manuka ko e kongokonga ki he ano, pea ko e kole pē ki he 'Eiki Minisitā pē na'e 'osi fai mu'a ha ngāue ki he ki'i me'a na'e fakatangi atu 'e he motu'a ni 'i he ta'u kuo 'osi, na'a lava hono tofi 'o e 'elia ko eni ke hoko atu ai 'a e nofo 'a e kāinga.

Faingamālie pē 'a e kāinga ke 'ai ha loli maka mo e ngaahi 'alā me'a pehē ke nau, he 'oku nau fu'u nofo tokolahi 'aupito Sea. Pea pehē ki ha ki'i 'elia ke hoko atu ai 'a e ngaahi fai'anga toka ko e 'uhinga ko kinautolu ko ia kuo nau hiki atu. Ko ia ko e ki'i kole pē ia ki he 'Eiki Minisitā Fonua he 'oku ou tui mahalo 'e meimei natula tatau pē pea mo e ngaahi kolo 'e ni'ihiki 'oku tofi'a Pule'anga, mālō Sea.

Tali Pule'anga ki he fehu'ia kaveinga fekau'aki mo hano tofi kelekele 'o Manuka

'Eiki Minisitā Fonua: Tapu mo e Feitu'u na Sea kae fai ha tali nounou ki he fehu'i. Ko e 'uluakí pē foki na'e 'osi faka'ilonga'i pē 'a e ngaahi feitu'u 'oku 'ikai ke totonu ke nofo'i hangē ko ē 'oku ha 'i Popua mo Pātangata. Pea na'e 'i ai pē 'uhinga hono ta'ofi hono vahe kae 'oua kuo fe'unga ki he anga 'o e nofo.

Ko e tu'unga ko eni 'oku 'i Manuka 'oku lava pē ke fai ha tala 'o e ngaahi kelekele ko ia, ka 'oku kei tu'uma'u pē 'a e potungāue mo e ngaahi kupu ngāue 'a e potungāue 'i he fakatokanga ma'u pē, ko e feitu'u ko ia 'oku 'ikai fe'unga ia ki he nofo. Tukukehe ko e anga ia 'a e tu'u 'a hala tahi, pehē pē hala faka'ete 'i he anga 'a e tu'u 'a e kolo. Pea ko e anga, ko e me'a pē 'oku kei puke ai 'e he Pule'anga ko e 'uhingá 'oku 'ikai ko ha feitu'u 'oku ngali malumu lelei ki he

malu ‘o e nofo. Pea kapau leva kuo a’u ‘a e ivi ia ki he ngaahi tūkunga ko ia ‘oku kei tali pē ‘e he potungāue ke fai ha tala ‘api, he ko e lao ia ‘o e kelekele ‘oku ngofua ke tala’api ha Tonga, mālō.

‘Eiki Sea: ‘Eua 11.

Fehu’ia tu’unga mo’ui lelei ‘a e ‘Eiki Palēmia

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea he ma’u ‘a e faingamālie. Ko e me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a e motu’a ni ‘i he fehu’i ‘uluaki, ko e ‘Eiki Palēmia ‘oku lolotonga mama’o mei he Fale ni, pea ‘oku ou tui ‘oku laka hake ‘i he ‘aho ‘e tolungofulu ‘ene mama’o. Ko e me’a ‘oku ou feinga ke u fai ai ‘a e fehu’i Sea, ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi līpooti kuo toloi, ‘i ai pea mo e ngaahi fehu’i ke tali, pea mo e ngaahi me’a lalahi ‘oku hoko hotau fonua, ‘oku fiema’u ke fai ha tali ki ai mei he ‘Eiki Palēmia.

Ko ‘eku fehu’i ‘uluaki, ki he ‘Eiki Minisitā Mo’ui pea pehē ki he ‘Eiki Palēmia Le’ole’o ke fai mai mu’a ha fakamatala mahino ko e hā ‘a e tu’unga fakamo’ui lelei ‘oku ‘i ai ‘a e ‘Eiki Palēmia. ‘I he tafa’aki ko eni ‘oku ‘i ai nai ha mahaki tauhi ‘oku tu’u ‘i he tu’unga fakatu’utāmaki, ‘o ne ala uesia ai ‘a ‘ene faifatongia ko e taki hotau Pule’anga. Pea ‘i he lau fakamo’ui ‘i he tafa’aki ki he mo’ui, pē kuo taau nai ke kei hoko atu ‘a e faifatongia pē ‘ikai koe’uhi ko e tu’unga mo’ui lelei ‘oku ne ‘i ai.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Sea tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, ‘uluakí pē ko e ‘Eiki ...

<005>

Taimi: 1630-1635

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: ... Palēmiá ‘oku tau mai ia he haafe taha ‘apongipongi pea ko u kole ko e fehu’i ko eni toki ‘oange pē ki ai he uike kaha’u ha’ane me’a mai he ‘oku ‘ikai ke ‘i heni. Ko ia pē te ne ma’u mai e fakamatala mo e fakamatala ‘a e toketā mei Nu’uisila kae ‘oua te tau fakamatala fakamahalo ‘i heni koe’uhī ‘e tau mai ‘apongipongi he haafe ‘a e taha mālō Sea.

‘Eiki Sea: Mālō ‘Eiki Tokoni Palēmia pea ko u fakatokanga’i pē ko e fehu’i ko eni ‘Eua 11 ‘oku ne, teleofi hono maumau’i e Kupu 100 Kupu si’i (*d*) ‘o ‘etau Tohi Tu’utu’uni kapau, te ke toe fakalea mai ha founa ke lava ke tau ngāue ki ai, hoko atu ho fehu’i.

Tali Pule’anga fekau’aki mo e tu’unga e ngāue ki he teu langa Fale Alea fo’ou

Taniela Fusimālohi: Sea ko e fehu’i hono ua ko e Fale ni ‘oku hā mahino mai pē kuo hā mahno mai pē ‘oku ‘ika ke faingamālie ‘etau ‘i ai koe’uhi ‘oku ‘i ai pē me’a ‘oku hoko ‘oku fa’a tutulu he taimi ‘e ni’ihi. Pea ko u tui ko e ‘ofisi ‘oku tokolahi e kau ngāue ki he tu’unga ‘oku ‘i ai e Feitu’u na, ka ko ‘eku fehu’i ko e hā e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e ngāue ki he teu langa ko ē ‘o e Fale Alea fo’ou. He ‘oku mahino ki he motu’a ni ‘oku ‘i ai ‘a e kelekele kuo maau, ko e hā leva e tu’unga ‘oku ‘i ai e maau ‘a e kelekele ko ia mo e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e teu langa ‘o e Fale Alea fo’ou?

'Eiki Sea: Ko e fehu'i ko eni na'e 'osi 'ave 'anenai pea na'e tali he 'Eiki Minisitā 'o e Ngaahi Ngāue Lalahi, ka te u faka'atā pē kapau 'oku fie tali pē he Pule'anga e fehu'i, 'Eiki Minisitā ki Muli.

Tali Pule'angá fekau'aki mo e tu'unga 'o e teu langa Fale Alea fo'ou

'Eiki Minisitā ki Muli: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale. Ko e ki'i tokoni pē ki he fehu'i 'a 'Eua 11. 'I he ta'u kuo 'osi 'i he taimi na'a ku Le'ole'o ai he Minisitā Pa'anga na'a ku fakamo'oni he tohi 'oku foaki 'a e konga kekekele ko eni 'a e *site* ki he *High* Komisiona Nu'usila ke nau fakahoko e ngāue pea toki fakafoki mai pē 'a e *site* 'i he 'osi ko ē 'enau ngāue. 'A ia 'oku nau 'osi ma'u 'e he *High* Komisiona Nu'usila ia 'a e *site* ko eni ke langa ko eni 'a e Fale Alea pea 'oku 'osi kamata 'enau ngāue ki ai pea 'e toki fakafoki mai pē ki he Pule'anga he 'osi ko eni 'a e langa ko eni 'a e Fale Alea mālō.

Fehu'ia ngaahi makatu'unga hikihiki 'o e ngaahi totongi 'oku ngaue'aki Poate Taulangá

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko e fehu'i hono tolu. 'Oku hā mai 'i he ngaahi fakamatala 'oku ma'u 'e he motu'a ni 'oku hanga 'e he Poate Taulangá 'o hikihiki 'ene ngaahi totongi. Ko e peseti 'e 90 'o e kakai 'oku nau fefononga'aki 'i tahi, pea ko e hikihiki ko eni 'oku hili atu ia ki he uma 'o e kakai fefolau'aki 'i tahi. Ko e hikihiki e ngaahi totongi ko eni 'oku fekau'aki ia mo e totongi hikoveve, ko e totongi uafu, ko e totongi uta mo e totongi *rent*.

'I he hili mai 'o e ngaahi totongi ko eni 'oku ongo'i leva 'e he ngaahi kautaha vaka 'oku nau fai 'a e faifatongia ki hono 'oatu mo hono 'omai ki Tongatapu ni mo e ngaahi vaha'a motu 'a e faingata'a'ia ke fua 'a e ngaahi kavenga fakapa'anga 'o e fakalele pisinisi pea mo e toe hili mai 'o e ngaahi hikihiki ko eni.

Ko e fehu'i leva ki he Pule'anga Sea ke fakamahino'i mai ange ko e hā e ngaahi makatu'unga hono hikihiki 'o e ngaahi totongi 'oku ngāue'aki 'e he Poate Taulanga. 'Oku 'i ai nai ha ngaahi nō ke tā 'oku hiki ai, pē 'oku 'i ai ha fiema'u ia 'a e Pule'anga ke toe lahi ange 'a e *dividend* ke totongi mai mei he ngaahi *public enterprise* 'o kau ai 'a e Poate Taulanga. He koe'uhī kuo mafasia 'a e kakai fefolau'aki 'i he hikihiki e totongi ko eni 'oku fakahoko 'e he Poate Taulanga.

Tali 'a e Pule'angá fekau'aki mo e hikihiki 'o e ngaahi totongi

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Sea ko e hikihiki pē ia tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale. Ko e hikihiki ko ē 'o e ngaahi totongi 'Eiki Sea ko e tu'utu'uni ia 'o e kautaha ko ia 'a ē 'oku tuku ki ai e Lao ko ia ki he Poate Taulanga ke nau fakalele 'a e taulanga 'i Tonga ni. Pea ko e anga pē ia 'o e fāliunga 'o taimi kuo pau pē ke hikihiki ke fakafenāpasi ki he ngaahi fatongia 'oku fuesia koe'uhī ki he malu mo e lelei 'a e fefononga'aki 'i he vaha'a ...

<007>

Taimi: 1635-1640

'Eiki Palēmia Le'ole'o : ... fonua pehē foki mo muli 'Eiki Sea ke lava fakahoko 'a e ngaahi

fatongia ko ia. Pea 'oku 'i ai e ngaahi lao ke, kuo pau ke a'u ki ai e tu'unga 'o e ngaahi uafu ki he *standard* ko ia ke lava 'o ngāue fakataha pea mo tu'apule'anga Sea.

Taniela Fusimālohi : Sea mālō. Ko e 'uhinga 'o e fehu'í Sea he koe'uhí ko e ma'u 'a e motu'a ni, ko e ngaahi uafu ko eni 'oku ngāue'aki mo pule'i 'e he Poate Taulangá 'oku 'ikai ko ha ngaahi uafu ia na'e nō. Ko e ngaahi uafu ia na'e langa ia 'i he tokoni ia 'a e ngaahi fonua. Ko e fatongia ko ia ki he malu mo e hao 'a e fefolau'aki vakatahí 'oku 'i he Potungāue ia 'a e *MOI*. Pea ko e 'uhinga ia 'a e fehu'í 'a e motu'a ni ke fakama'ala'ala mai angé ke mahino angé pē ko e hā ko ā 'a e 'uhinga pau mo mo'oni ki he hikihiki 'o e ngaahi totongi ko eni he 'oku 'ikai ke mahino ia ki he kakaí pea mo e kau fakalele pisinisi vaká. Pē ko e hā koā 'a e taumu'a mo e 'uhinga 'a hono toutou hiki 'a e ngaahi totongi ko eni he 'oku fu'u ma'olunga ia kiate kinautolu pea kau ai mo e toe hiki 'o e totongi e loló. Ko e me'a 'oku ou ilifía ki ai Sea na'a faifai kuo 'ikai ke toe lava e ngaahi vaka tahí 'o fefolau'aki pea 'e ongo'i leva 'e he fonuá 'oku mafasia 'o hangē ko ia ko e ngaahi me'a kuo ala, na'e hoko kimu'a ki he fefolau'aki 'i he vaha'a motu mo Tongatapu ni.

'Eiki Palēmia Le'ole'o : Ko e Va'a ko ia 'o e Malini mo e ngaahi Taulangá 'Eiki Sea 'oku ne tokanga'i 'a e ngaahi lao vaka 'alu tahi mo e ngaahi 'u me'a 'oku fakatekinikale. Ko e taulangá 'oku 'i he Poate Taulangá ia tautautefito ki he taulanga Nuku'alofa. Pea 'oku fai ko ē hono monomono mo hono tauhi ke ma'a 'a e 'elia ko eni mo e ngaahi ngāue ko ē kehekehe 'oku 'i ai, 'oku fai ia 'e he Poate Taulangá 'Eiki Sea. Pea 'oku pau 'oku 'i ai 'enua fakamole kuo pau ke totongi, pea ko e feitu'u 'e totongi mei ai, ko e kakai ko ia 'oku nau ngāue'aki ko ia 'a e taulanga.

Pehē pē ia 'Eiki Sea hangē ko e tō mai 'a e vakapuná ki mala'evakapuná 'oku 'i ai e totongi 'o e tō mai 'a e vakapuna. Kuo pau pē ke 'i ai e ngaahi *fee* ki he ngaahi ngāue fatongia ko ē 'oku fuesia 'Eiki Sea. Mālō.

Taniela Fusimālohi : Sea ko e 'uhinga ...

'Eiki Sea : Kātaki pē 'Eua 11 ko e faingamālie pē eni ki he fehu'í faka'osi 'o kapau 'oku kei toe ha taha 'oku te'eki ke 'omai ha'ane fehu'í.

Taniela Fusimālohi : Sea ko e toenga 'eku fehu'í ko e fehu'í ki he Minisitā.

'Eiki Sea : 'Eua 11 na'a ke fanongo mai?

Taniela Fusimālohi : Ko ia.

'Eiki Sea : 'Oku ou fie tuku 'a e faingamālie faka'osi 'o kapau 'oku 'i ai ha taha 'oku te'eki ke 'omai ha'ane fehu'í, pea kapau 'oku 'ikai te u faka'atā atu ke ke fai 'a e fehu'í faka'osi.

Paula Piveni Piukala : Sea ki'i fehu'í pē 'aku ia 'e taha kapau 'e lava.

'Eiki Sea : Tongatapu 6 'oku 'i ai mo ho'o fehu'í ? Sai pē tau faka'osi 'aki 'a 7 mo 6. Ko u tui 'oku 'osi fe'unga ho'o fehu'í 'Eua 11.

Taniela Fusimālohi : Sai pē Sea kei toe 'a e fanga ki'i fehu'í ia kapau leva 'e toe toe ha taimi he 'osi ...

'Eiki Sea : Ko ho' o fehu' i hokohoko eni 'e 4 fekau'aki mo e me'a tatau pē ko e uafu.

Taniela Fusimālohi : 'Ikai Sea ko e toenga 'o e ngaahi fehu' i ia 'oku 'i he tafa'aki kehe.

'Eiki Sea : 'Oku sai.

Taniela Fusimālohi : Koe' uhi kapau 'e 'osi e ongo Fakafofonga ...

'Eiki Sea : Tau faka'osi 'aki e fehu' i 'e 3 mea 'Eua 11, Tongatapu 7 pea mo Tongatapu 6.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e fehu' i ia ko eni ...

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eua 11 fehu' i faka'osi eni, pea tau hoko atu Tongatapu 7 pea toki faka'osi mai 'e Tongatapu 6.

Fehu'ia 'a e tu'unga 'oku 'i ai e langa 'o Mangó

Taniela Fusimālohi : Mālō Sea ko 'eku fehu' i faka'osi pē ko 'eku fehu' i ki he Minisitā ko eni e *MOI* ke fai mai mu'a ha ngaahi tali ki he fehu' i ko eni. 'Uluaki ko e fehu' i ki he toenga ki he langa ko ē ko ē 'o e ngaahi nofo'anga 'o Mangó pea mo e toenga 'o e ngaahi fale ko ia 'i 'Ohonuá, kau hiki ko ē mei he *tsunami* pē 'e kamata nai 'afe 'a e langa ko ia.

Fehu'ia e taimi ki hono fakalelei' i 'o e uafú & mala'evakapuná 'o 'Euá

Pea ko e hā ha taimi ki hono fakalelei' i 'o e uafu pea mo e mala'evakapuna koe' uhi he na'e 'osi kau pē foki ia 'i he palani ngāue 'a e Feitu'ú na.

Kole pe malava Potungāue MOI 'o tokoni ke valitā ngaahi hala iiki 'a 'Ohonuá

Pea ko e faka'osi 'e lava nai 'a e Feitu'ú na mo ho' o Potungāue 'o tokoni ke valitā 'a e ngaahi hala iiki ko ia 'o e kolomu'a ko 'Ohonuá koe' uhi 'oku fu' u uesia lahi 'aupito 'aupito 'e he tafea pea mo e ngaahi 'uha lahi ko eni 'oku hoko. Pea 'oku fakamālō ki ho' o Potungāue he fai 'a e ngaahi tanu hala 'i he vahefonua pea mo e ngaahi kole 'oku fai atu ki he Feitu'ú na pea mo ho' o Potungāue ke fakakakato 'a hono tanu 'a e ngaahi hala ngoue pea mo e ngaahi hala lotokolo 'oku lolotonga ngāue ki ai ho' o Potungāue. Mālō Sea.

'Eiki Sea : 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi.

Tali Pule'anga fekau'aki mo e ngaahi kaveinga ne tokanga ki ai 'Eua 11

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Mālō Sea, tapu mo e Feitu'ú na tapu pea mo e kau Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga kae 'uma'ā foki eni 'a e Fakafofonga 'Eua 11. ...

<008>

Taimi: 1640-1645

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... Sea tau kamata pē pea mei he tu'unga ko eni 'oku 'i ai e langa 'o Mango. Sea ko e langa ko eni 'o Mango na'e 'i ai 'a e liliu ki he founa ngāue.

Pea ko e ngaahi naunau ko ia 'oku 'i he *project* na'a nau fakatau mai 'e nautolu 'a e naunau 'o fetuku ki 'Eua. Sea 'oku faka'osi'osi atu hono fetuku e koloa ko eni ki 'Eua 'oku 'ikai ke kau ai 'a e potungāue ia pea 'oku nau o nautolu 'o *store*. 'A ia ko 'ene maau 'a e ngaahi koloa ko eni pea toki fai leva ai 'a e ngāue fakataha pea mo e potungāue pea mo e ngaahi kautaha langa.

'Amanaki ke 'osi kātoa ki Sune ngāue ki he langa 'o Mangó

Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha taimi ke u fakapapau'i he koe'uhí he 'oku toe 'i ai mo e kautaha kehe 'oku nau hū mai ki he ngāue ko eni Sea. 'Oku 'i ai pē 'a e 'amanaki 'e 'osi kātoa 'a e ngāue ko eni ki Sune 'o e ta'u ni.

Tali Pule'anga fekau'aki mo e polokalama tanu hala mo e valitā

Ko e me'a ko eni ko ē Sea fekau'aki pea mo e tanu hala 'i loto 'Ohonua Sea 'oku 'i ai 'a e ngaahi mīsini pē ia 'a e potungāue 'oku fai e ngāue ki he ngaahi hala kotoa pē ko ē 'o 'Eua mahalo 'oku mea'i pē ia he Fakafofonga. Pea 'oku ma'u ki 'Eua 'oku 'i ai 'a e tu'unga lelei 'o e ngāue ko e toe pē eni ia ke 'oatu ha valitā he koe'uhí 'oku 'i ai e polokalama valitā ia ai 'a e *World Bank* 'oku nau lele 'e nautolu e ngaahi hala pē ia 'oku nau fili ka 'oku 'i ai 'a e faka'amu 'e hoko atu ki ha ngaahi hala 'oku fiema'u pē ia 'i loto 'Ohonua.

Tali Pule'anga fekau'aki mo e uafu & mala'evakapuna

Ko e me'a ko eni ki he uafu pea mo e mala'evakapuna Sea 'oku 'osi fakapa'anga ia 'e he Kautaha ko eni Pangikē 'a Māmani 'a ia ko e hoko atu pē eni ia e ngāue na'e hoko ki he mala'evakapuna 'o Ha'apai pea 'oku lava atu ia. Pea 'oku nau hoko mai eni ki 'Eua. Na'e 'i ai e kole 'a e kautaha ni ia ko e kautaha tatau pē eni pea mei Fisi ke toki kamata 'a e ngāue ko eni 'i he 'osi 'a e to'u 'uho'uha he ko e konga lahi 'o e ngaahi me'angāue pea mo e ngaahi koloa ko ē fai 'aki e ngāue 'e fetuku kātoa mai ia mei Fisi pea 'oku 'i ai e 'amanaki 'e kamata e ngāue ko eni ia ki Mē 'o e ta'u ni.

'A ia kapau 'e kamata mei Mē 'e mähina pē ia 'e tolu kuo 'osi 'a e ongo fo'i ngāue ko eni. Kau ai pē 'a e uafu pea mo e mala'evakapuna Sea. Fakamālō atu ki he fehu'i mālō.

'Eiki Sea: Tongatapu 7.

Tokanga pe kuo ma'u he Kapineta ha tali mei he Fakataha Tokoni fekau'aki mo e Tali Tohi mei he Tu'í

Paula Piveni Piukala: Sea ko e ki'i fehu'i pē ki he Tokoni Palēmia, 'Eiki Palēmia Le'ole'o pē kuo nau 'osi ma'u nai ha fetu'utaki mei he *PC* pē ko e *Privy Seal* he 'osi 'enau tali ki he *express* mai he 'Ene 'Afio 'ene *loss of confidence* pē toe ai ha tali 'a e Tokoni Palēmia.

Tali Pule'anga ki he kaveinga fekau'aki mo ha tali mei he Tu'i

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Mālō 'Eiki Sea. Kole ke u fakatapu ki he Feitu'u na mo e Fale ni. 'Eiki Sea 'oku fai pē ngāue ki ai ka ko e kole pē ke tuku mai pē mu'a e me'a ko ia ki he Vā ia 'o e Pule'anga mo e *PC*.

Paula Piveni Piukala: Sea.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Sea ko 'ene maau pē.

Paula Piveni Piukala: 'Oku ou kole ke faka'apa'apa pē ki he Tokoni Palēmia ko e fehu'i pē kuo 'osi ma'u mai ha tali mei he *Privy Seal* fekau'aki mo 'enau tali na'e fakahoko ki he faka'amu 'a 'Ene 'Afio.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Ko e me'a ia ko u kole atu 'Eiki Sea tuku pē mu'a ke maau.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e kupu 51 'o e Konisitūtone 'oku tali ui mai 'a e Kapineti ki Fale ni, tatau ai pē pē ko e hā 'ene fatongia te nau fakahoko 'e, te nau tali ui mai ki Fale ni, mahu'inga Sea 'a e *issue* ko eni ke lipooti mai ki Fale ni.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: 'E lipooti mai ia Sea 'i ha'ane maau. Ko 'ene maau pē ha ngāue ki ai 'e lipooti mai leva ia ki he Fale ni. Ko 'ene tu'u he taimi ni, kole fakamolemole atu kātaki tukuange ke 'ata'atā e ngāue pē 'a e Fale Alea mo e *Privy Council* ko 'ene maau pē 'oku 'omai ha lipooti ki he Fale ni mālō.

Paula Piveni Piukala: Fakamālō atu au Sea 'oatu ki he Fakafofonga Tongatapu 6 kae toki 'omai e ki'i taimi mavahe na'a ku kole Sea he 'oku mahu'inga pea mafatukituki e me'a ia ko eni ki he motu'a ni.

'Eiki Sea: Me'a mai Tongatapu 6.

Tokanga pe 'e malava ke fakakau mo Lakepa 'i he polokalama tanu hala Potungāue MOI

Dulcie Tei: Mālō Sea e ma'u faingamālie tapu mo e Feitu'u na tapu pea mo e Fale kae hoko atu 'a e fakafehu'i 'o e ho'atā ko eni. Ko 'eku toumu'a tokanga pē ki he 'Eiki Minisitā 'o e Ngaahi Ngāue Lalahi pea mo e fakamālō koe'uhí ko e me'a 'o e houa ko eni 'i he'ene tali fehu'i 'oku ne 'omai ai 'a e 'a e uike 'e ua nai pea fakahoko e tanu e hala 'o Tongatapu 6. ...

<009>

Taimi: 1645-1650

Dulcie Tei: ... Ongo hala lalahí pea ko u fakamālō ai ki ai. Ko e ki'i fehu'í ia ke fakakau atu ki ai 'Eiki Minisitā na'e 'i ai e ki'i, 'oku 'i ai 'a e ki'i kolo 'e taha ko Lakepa na'e fakahū atu 'enau ki'i seniti 'anautolu he ngaahi ta'u ko 'ē koe'uhi ko e ki'i hala nounou ko ko ē 'oku 'aonga ka nautolú ko e tokangá ke valitaa'i. Pe 'e lava ke kau atu mo ia 'i he ngāue 'o e uike 2 ko eni kuó ke tuku maí ka mou ngāue ki he ngaahi halá mei he fu'u maka fo'ou, mālō.

Tali Pule'anga ki he fakatangi Tongatapu 6 fekau'aki mo e tanu hala

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue'anga Lalahi: Tapu mo e Feitu'una Sea, tapu pea mo e Fale 'Eiki, Fale Alea 'o Tonga. Fakamālō heni ki he Fakafofonga 'o Tongatapu 6 he fehu'i mahu'inga ko eni. Mahalo nau tali tatau pe eni na'á ku fai ki he fehu'i na'e fai 'e Tongatapu 5 fekau'aki mo e tanu halá 'i Vahe Hihifó ka te u toe tu'u pe mu'a ke fakahoko atu e ngāue 'oku

fai 'e he Potungāue ki Vahe Hihifo. Mahalo ko e me'a fakafiefia 'oku 'i ai e fu'u maka 'oku ma'u 'i Hihifo pea 'oku ma'u ia 'i Fo'ui pea 'oku lahi 'aupito e maka 'oku 'osi halu ai, teuteu ke hoko atu e tanu halá.

Ko e hala ko ena 'oku 'i Lakepa, 'io 'e fakahoko ia fakataha pea mo e hala ko eni 'i Sia'atoutai, hala Tapuhiá hangē ko e me'a 'a e Fakafofonga 'a e Minisitā Fonuá. Pea 'e kau atu pe ki ai mo e ngaahi hala kehekehe, hala Vaea, kau hono kamata'i mai 'a e tanu hala ko eni mei Hihifó, mālō.

Kole ki he Pule'angá ha tokoni ki he poloseki 'a Tongatapu 6 ki he fakalakalaka e nofo

Dulcie Tei: Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā, fakafiefia 'aupito ia. Tuku ke fakato'oto'o atu 'a e ki'i tokanga ko eni koe'uhí ki he 'Eiki Minisitā Mo'uí kae 'uma'ā pe 'a e Feitu'una pea pehē pe ki he Minisitā 'o e Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá. 'Oku 'i ai e ki'i fokotu'utu'u pea mo e, 'oku tokoni mai ai 'a e Potungāue 'a e *MORDI*, koe'uhí ko e tokanga ki he ngaahi *bathroom* fakatongá ke to'o pea mei he vāhengá kae fakafo'ou'aki ha ngaahi fale fakafiemālie leleiange 'i he vāhengá kotoa fakalukufua pea 'oku 'i ai 'a e ui tokoni holo. Koe'uhí 'oku mamafa 'a e poloseki ko eni.

Ka ko e kolé kiate kimoutolú pe 'oku 'i ai ha faingamālie koe'uhí ke fakahū atu 'a e ki'i kole ko eni koe'uhí 'oku fu'u fiema'u 'aupito, 'aupito ke to'o 'a e fa'ahinga tūkunga ko eni pea mei he vāhengá. Pe 'oku hangē ko e tokanga ki he *health* pea mo e mo'ui lelei 'a e kakaí hangē tokanga'i e ngaahi tafa'aki kehekehe kae tuku mu'a ke fakangata ai. Ka ko e kolé ki he Pule'angá ke mou tali mai mu'a e ki'i kole pea mei he Tongatapu 6.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá.

Tali Pule'anga mahu'inga e tu'unga fakahaisini he ngaahi 'api

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá: Mālō 'Eiki Sea, ko e tokoni ko eni ko ē 'oku fai ki ai 'a e tokanga 'a e Fakafofonga 'o Tongatapu 6 fekau'aki eni pea mo e 'ū 'api 'oku 'ikai ke taau honau ngaahi 'api he tu'unga fakahaisinikí kae pehē ki he taimi ko eni ko ē 'oku fiema'u ai ke fakalelei'i. Pea ko e *project* ko eni 'oku hulu 'aupito ia 'i he pa'anga 'oku 'atā mei he potungāue kae lava ke fai ha ngāue fakataha heni pea mo e Potungāue Mo'uí kae 'uma'ā 'a e *MORDI*. 'E lava 'o kole ha tokoni ki he ngaahi 'ū 'api ko eni. Kae tautautefito kia kinautolu ko e kau toulekeleka kae 'uma'ā e longa'i fānau.

Pea 'i he taimi ko eni ko ē 'oku lahi ai e 'uho'uhá pea mo e havilivili mo e mofuiké, fiema'u e fānau ia pea mo e kau toulekeleká ke nau nofo ma'u 'i 'api, tautautefito kia kinautolu ko ia 'i 'utá. Pea 'i he'ene pehē 'e 'Eiki Sea ko u kole pe ke tuku mai pē 'a e kole ko eni, fai ha ngāue fakataha pea mo e 'Eiki Minisitā ko ia ko ē ki he Mo'uí kae pehē foki ki he *MORDI* na'a lava ke fai hano kole 'o e ngaahi me'a ko eni 'oku fai ki ai e tokanga 'a e Fakafofonga 'o Tongatapu 6.

Ko e me'a 'oku hā mai heni 'Eiki Sea 'a e kakai kuo nau fononga mai pea mei Tokelau kae 'uma'ā 'a e ngaahi ...

<010>

Taimi: 1650-1655

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... 'ū 'apī na'e tukuhausia kinautolu ai. Pea 'i he'ene pehē 'oku nau fakatokolahi mai nautolu ki he ngaahi vahenga ko enī tautautefito ki Tongatapu 6 'oku ofi atu ia ki Tongatapu 5 na'e 'i ai ko enī ko ē 'a e tu'unga ko enī fakatamaki na'e hokó. Pea 'oku ou tui 'e 'omai 'a e me'a ko enī 'oku tokanga ki ai ke fai ha ngāue vāofi ki ai 'a e kole ngaahi tafa'aki ko enī. Mālō 'Eiki Sea.

Ngaahi me'a makehé

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki. Ko e toe miniti 'e 10 hetau taimí. Hangē pē ko ia na'a ku 'osi fakapā atu he kamata 'etau houa efiāfi te u tuku enī e faingamālie ki he ngaahi me'a makehé makatu'unga pē he ngaahi *issue* na'e 'ohake 'i he 'aho Mōnitē na'e toloi mai ke 'oleva ko u foki mai 'a e Sea Fale Aleá. Pea ko e faingamālie enī Hou'eiki ke mou 'ohake ngaahi me'a makehe na'e toloi mai he Seá Le'ole'ó. Tongatapu 7.

Tokanga Tongatapu 7 fekau'aki mo e Tohi 'a e Tu'í ki he Kapineti

Paula Piveni Piukala: Tapu pea mo e Sea, fakatapu ki he Palēmia Le'ole'ó pea pehē ki he kau Mēmipá. Sea fefa'uhi lahi hoku lotú mo hoku 'atamaí he'ene a'u mai ki he efiāfi ní. Mou mea'i pē kuo ongosia 'a e kau Mēmipa Sea ka 'oku ongo loloto pē kia au ke 'ohake 'isiu ko enī. Ko e 'uhinga ia na'a ku 'eke ai 'anenaí Sea, mea'i pē he Feitu'u na tā tu'o lahi 'eku hoha'a atu ki he Feitu'u na fekau'aki mo e mahino mai 'oku houhau 'Ene 'Afió.

Na'a ku 'alu ki hoku vāhengá Sea 'o kole 'enau falalá kapau 'oku nau mahu'inga'ia ke pule'i lelei 'enau tukuhaú. 'Oku 'i ai e ilifia 'a e motu'á ni ki he lolongo 'oku fakahoko mai he Tokoni Palēmiá 'oku te'eki ai ke 'i ai ha tali. Ka 'oku 'ikai ke u tui Sea 'e ilifia 'Ene 'Afió ki he tali na'e 'oatu mei he Kapinetí. 'Oku 'ikai ke u tui, 'oku 'ikai ke u tui, 'oku ou tui 'e foki mai fe'unga taau mo ha Tu'í pea ko e me'a ia 'oku ou ilifia aí Sea he ko e aofangatukú ko e totongi tukuhau e kakaí.

Pea 'oku mahu'inga ki he motu'á ni Sea ke tau sio 'a e Falé ni, ko e 'uluaki *line of defence* ki he kakaí ko 'etau ngaahi potungāué. Hoko mai ki he 'etau kau Minisitā pea hoko mai ki he Fale Aleá ni. 'I he'ene tu'u he taimi ní 'oku 'i ai e palopalema 'oku hoha'a ai e kakaí e fonuá pea pehē ki hoku vāhengá. Pea 'oku 'ikai ke u ongo'i 'oku tau fe'unga ke tau kalo kae 'alu hake pē fo'i mahafú.

Sea na'a tau 'osi fakatokanga'i pē 'a e ngaahi ngā'ehu'ehu ko enī ka tau ta'etokanga pē ka na'a ku 'ofeina e Ta'ahine Kuiní, ongo'i ki'i mamafa 'ene lea maí ki he Hou'eikí ka na'e 'ikai ke tau 'amanaki 'e a'u pē ki ha poini 'oku hanga He'ene 'Afió 'i he *mechanism* 'oku *access* ki aí te ne *express* mai 'a e mole 'ene *confident* pea 'oku 'ikai ke ne toe loto ke 'omai 'ene *consent*. 'UHINGA ai Sea 'eku hoha'á he ko e tali na'e 'oatú Sea na'a ku fanongo he letiō na'e ...

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Sea.

Paula Piveni Piukala: *Telecast* mai ai e tali ko iá ...

'Eiki Palēmia Le'ole'o: 'Oku ou ...

Paula Piveni Piukala: Fakahoko tonu pē he Tokoni Palēmiá.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: 'Oku ou kole atu au Sea ...

Paula Piveni Piukala: Pea ko e ngaahi naunau eni 'oku ou hoha'a ki ai Sea.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Tuku mu'a e me'a ia ko iá ko e me'a pe ia ...

Paula Piveni Piukala: Sea.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: 'I he vā 'o e Pule'angá mo 'Ene 'Afió.

Paula Piveni Piukala: 'Oku 'i ai 'a e fatongia e Fale ni ...

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Ko e hā e ola 'o e ngāue ...

Paula Piveni Piukala: Ke ne malu'i 'Ene 'Afió ...

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Lolotonga faí ke 'omai ki he Falé ni.

'Eiki Sea: Tongatapu 7 te u ta'ofi ho taimí. 'Eiki Tokoni Palēmia me'a mai ko ho'o fakatonutonu?

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Ko ia Sea. Ko u kole Sea ko e me'a ia ko eni ko e me'a pe ia 'i he vā 'o e Pule'angá mo 'Ene 'Afió. Ko 'ene mau e ngāue ki ai 'e tuku mai leva ki he Falé ni 'a hono olá. Kole atu ke tau ki'i fakama'uma'u hifo pē ...

<002>

Taimi: 1655-1700

'Eiki Palēmia Le'ole'o: ... 'e lava pē, 'e mau pē, Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea faka'ofa'ofa pē fakatonutonu, ka 'oku ou kole ke 'ohake pē me'a ko eni, he ko 'etau ngāue ni 'o toki fakamā'opo'opo mai mei mui.

Ha ha'atau poa ko 'etau mātuku pē ko eni, Sea 'oku 'ikai ke u fie, 'oku 'ikai ko e faka'amu ia 'a e motu'a ni, ke hoko 'o pehē. 'Oku ou loto ke tau to'o 'a e fo'i pulu vevela ko eni, ke fakahao'i ai, 'ikai ngata hono fakahao'i 'Ene 'Afió, mei Ha'ane ala ki Ha'ane ngaahi mafai faka-Konisitūtone. Kupu 36 Konisitūtone Sea, ko e 'Eikitau Lahí ko e Pule 'a e *Defence* 'oku 'i He'ene 'Afió, kupu 36 ia. Kupu 40, ko e Pule Lahi ki he *Foreign Affair* ko 'Ene 'Afió, kupu 41 ko e sino 'o 'Ene 'Afió *the person of the King is sacred*.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: 'Oku lolotonga fai 'a e fengāue'aki Sea he ...

Paula Piveni Piukala: Sea na'a ne 'osi fakahoko mai te'eki ai ke fai ha fetu'utaki mai, ko e 'uhinga ia 'eku hoha'a, pea ko e 'uhinga ia 'eku fehu'i kimu'a Sea.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Ka ko e kolé Sea, 'ofa mai mu'a ...

Paula Piveni Piukala: 'Oku 'ikai ke u tui ke tau nofo mata'ivalea. Na'e 'osi mahino na'e 'ikai ke 'i ai ha toe fetu'utaki mai, pea 'oku tau 'atā tautolu ke tau *speculate* ...

'Eiki Palēmia Le'ole'o: 'Ikai.

Paula Piveni Piukala: He ko e mafi eni ia 'o e Tu'i.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: 'Eiki Sea te ke faka'osi mai 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Tongatapu 7 ko e talí ē kuo 'omai mei he 'Eiki Tokoni Palēmia, ko e me'a fakafo'ituitui pē 'a koe pē te ke tali pē 'ikai. Ka ko e tu'unga ē 'oku 'i ai 'a e Pule'angá 'i he 'aho ni, kuo 'osi 'omai 'e he Tokoni Palēmia, 'oku 'i ai ha'o fokotu'u ke ngāue ki ai 'a e Fale?

Paula Piveni Piukala: Ko ia Sea.

Ko 'eku fokotu'u, ko 'eku fokotu'u 'oku mahu'inga ki he Fale ni, koe'uhi ko e kakano na'e fai'aki 'a e tali, pea talaki lētiō, na'e loto taha 'a e Kapineti, 'o kau ai 'a e kau Nōpele 'e toko 3, loto taha 'a e Kapineti.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea, ki'i fakatonutonu atu Sea. Sea ko e ...

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā Leipa.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Tapu mo e Feitu'u na kae pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Falé. Sea ko e fa'ahinga malanga ko eni ko e feinga'i ke fakapolitikale'i 'a e kaveinga 'oku nofo ia 'i he va'a fakahoko ngāue 'a e Pule'anga. Ko hono uá Sea, 'oua mu'a 'e 'omai 'a e hingoa Huafa 'a 'Ene 'Afio ke tau ngāue'aki he Fale ni.

Paula Piveni Piukala: Sea, ko e *issue* faka-Konisitūtone ke *achieve* 'aki 'etau ngaahi 'asenita ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e tokotaha ko eni Fakafofonga ko eni ko ia pē tokotaha 'oku 'osi, ne fai 'a e 'u lea ta'efaka'apa'apa ki he 'ene 'Afio 'i he *social media*.

Paula Piveni Piukala: 'Oua te ke 'omai 'a e loí ki he Falé ni Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Oku ne 'omai ke fakapolitikale'i eni.

Paula Piveni Piukala: Hala 'aupito 'i he'eku ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea 'oku 'osi 'ilo'i kotoa he *Facebook* 'oku 'asi ai 'a e ...

'Eiki Sea: Tongatapu 7 te ke faka'apa'apa'i 'etau Tu'utu'uni lolotonga fai 'a e fakatonutonu, me'a mai 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Oku 'asi ai 'ene ngaahi lea mo 'ene ngaahi pole, ka 'oku ne hanga 'o 'omai 'a e Huafa 'o 'Ene 'Afio ke fakapolitikale'i 'aki 'a e 'asenita 'oku muimui'i 'i he'ene fakakaukaú. Tukuange mai 'a e me'a 'a e va'a fakahoko ngāue ke nau fakakakato. Ko hono 'uhingá Sea, ko e fa'ahinga 'eti eni mo e fa'ahinga malanga te ne fakatupu 'a e moveuveu 'i he fonua ni. Ko e tokotaha ko eni 'oku 'osi nofo lelei ia 'i he *social media*, 'ene ngaahi lea ta'etaa, ki he 'Ene 'Afio, pea 'oku ne ngāue'aki ke *achieve* 'ene 'asenita fakafo'ituitui.

[Ko e kongā eni 'i he Miniti na'e tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea e Fale Alea ke to'o mei he Miniti]

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko e polé ko ē Sea, ko ena ‘oku ne fakahā mai pē ‘ene me’a ko ē na’e fai.

Paula Piveni Piukala: Fanongo pē koe he ‘e mahino pē ia, pea kapau te u loi, pea ‘oatu hoku ‘ulú ‘o tu’usi. Na’a ku fai ia he’eku ngāue ‘i he kautaha ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘E Sea ko e ‘uhinga ia ‘a e kole ko ē ke ta’ofi ‘a e fa’ahinga malanga ko ē...

Paula Piveni Piukala: Sea ‘oku ou kole atu ke tukuange mai ke fakakakato atu ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko e me’a ia ‘oku ui ko hono sapi ko ē ‘e he va’e hemá ‘a e va’e mata’ú Sea, hūfanga ‘i he fakatapu.

Paula Piveni Piukala: Sea.

‘Eiki Sea: Tongatapu 7 te u kole atu ke fakafoki ho’o me’a, fekau’aki ... [Ko e kongā eni ‘i he Miniti na’e tu’utu’uni ‘a e ‘Eiki Sea e Fale Alea ke to’o mei he Miniti

Paula Piveni Piukala: Sea ko e, ke u hanga ‘o fakakakato, na’e ‘ikai ke pehē ‘a e anga ‘a e natula pē ko e laumālie pē ko e *intentions*. Na’a ku ngāue fakahoko ngāue ‘i he *Shoreline*, pea na’a ku sio ai ki he ngaahi *contract* ko eni ta’esign ‘o hoko ai ‘a e hikihiki ‘a e ‘uhilá ke mafasia ai ‘a e kakai. Pea ko ‘eku lea ia na’e fai, ko u ‘oatu ‘a e *information* ko eni kiate koe ke ke fai ha ngāue ki ai, pea kapau te ke ‘ilo ‘oku ou lohiaki’i e Feitu’u na, ‘oku ou ‘oatu hoku ‘ulu ke tu’usi. Ke ne ‘omai ‘a e fekau ki he fonua ke ‘oua ‘e toe ha’u ha tangata he fonua ni ke ne toe ‘omai ha loi ke maumau ai ‘a e ma’uma’uluta ‘a e fonua ni, ko e laumālie ia na’e fai’aki ‘eku ...

<005>

Taimi: 1700-1705

‘Eiki Sea: ... Ko ‘eku kole atu, fakafoki ho’o me’a.

Paula Piveni Piukala: [Ko e kongā eni ‘i he Miniti na’e tu’utu’uni ‘a e ‘Eiki Sea e Fale Alea ke to’o mei he Miniti] ... pea ko u tali pē ia ‘e au he ‘oku ‘ikai ko e laumālie ia na’e fai’aki ‘eku fakakaukau. Ka ko e ‘uhinga ‘eku ...

‘Eiki Sea: Ko ia hoko atu ho’o fakamalanga Fakafofonga, toe miniti ‘e tolu.

Fokotu’u ‘oua hanganoa Fale Alea kae ‘ai ha Tu’utu’uni faka-Fale Alea ki he Kapineti fekau’aki mo e tohi mei he Tu’i

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea ko e ‘uhinga ‘eku fakamalanga ke ‘oua mu’a te tau hanganoa. ‘Ai ha *Resolution* mei he Fale ni, taha e fokotu’u ko u hanga ‘oatu Sea, ke ‘ilo pē ‘e koe ‘eku hoha’a he me’a ko eni. Na’a malava he ‘oku hē ‘a e kakai ‘o e fonuá na’a malava he tēpile e Hou’eikí, ko ‘eku tokangá ‘oua mu’a te tau tuku ‘Ene ‘Afio ke kei tuputāmaki pe houhau.

Sea ‘oku ‘ikai ko ‘eku lau ‘a’aku ko eni ko e me’a ia ‘e hoko. Ko ‘eku lau ko eni ko e me’a ia ‘oku ou lava ‘o sio ki ai. Na’e ‘i ai ‘etau lipooti heni Sea na’a ku hoha’a ki ai, pea na’e ‘i ai e lea ko eni na’a ku fai. Ka lau ‘e he ‘Ene ‘Afio ‘a e lipooti ko eni ‘e tuputāmaki ko e hā hono ‘uhinga, he na’a ku sio pea u hanga ‘o tui hono sū ke u lau ange lipooti ‘o taau mo ha Tu’i.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ki’i fakatonutonu atu Sea.

Paula Piveni Piukala: Na’a ku ongo’i ‘e loto mamahi.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ko e fakatonutonu Sea.

‘Eiki Sea: Fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko e fa’ahinga malanga ko eni Sea ‘oku ne pehē ‘oku ‘ikai ha’ane *intention* pehē. Ko e me’a tatau pē ia he tafa’aki ko ē ‘a e Pule’anga. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha *intention* pehē. Pea ‘oku hangē ko e fa’ahinga malanga takihala ‘o pehē ‘oku ne tui ‘a e sū e Tu’i, ko hai ia ke ne hanga ‘o tui. Ko e anga ia ‘ene faka’uhinga mo e, ‘oku ‘i ai ke ‘i ai ha *intention* pehē he faha’i ‘a e Pule’anga ke fakafepaki ke fakatupu houhau.

Paula Piveni Piukala: Sea fakatonutonu atu ki he ‘Eiki Minisitā.

Fokotu’u ke ta’ofi fa’ahinga fakamalanga Tongatapu 7 he ko e fakamoveuveu

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Fai eni ‘o fakatatau mo e Konisitūtone mo e founga ngāue. Ko e fa’ahinga founga malanga ko ē Sea ko e fakamoveuveu Sea pea ko u fokotu’u atu ke ta’ofi.

Paula Piveni Piukala: Sea te tau toki a’u pē tautolu ki he angatu’u ‘oku nau fai mo e fakamoveuveu. Ko ‘eku poini ‘a’aku ia Sea.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea sio ko e angatu’u ē ‘e taha Sea ko ‘ene fokotu’u mai mo e lea ‘oku ne fakahoko ko e angatu’u ‘oku mau fai pea mo e fakamoveuveu. Sea ko u kole ke ‘oua ‘e tukuange e tokotaha ko eni

Paula Piveni Piukala: Sea.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ke fa’ifa’iteliha he Fale ni pea ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga ho’o longoa’a mo e le’olahi ‘oku ‘i ai ha poini mo ha ‘uhinga mālie ai Sea. Fai’aki ‘etau fakapotopoto pea ta’ofi ‘a e fa’ahinga ‘ai’ainoa’ia ko ena Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e faingamālie ko eni.

‘Eiki Sea: Tongatapu 7 ko e me’a ‘oku ke fakahoko ki he Pule’anga ‘oku ke tukuaki’i ‘oku nau angatu’u.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e Kupu 47 ko ē lao Lao Hia fakamatala’i lelei, ka ‘i ai ha taha te ne ‘ai ha tohi pea pulusi ke fakatupu *disaffection*. Ko e fo’i lea ia *disaffection* ki he Tu’i. Sea ko e fu’u *social media* ‘oku nau lea ki he Tu’i koe’uhi ko e tohi ko ē. Ko e hā ia? Ko e angatu’u ia ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea fakatonutonu atu Sea.

Paula Piveni Piukala: Ka ko 'eku poini tuku ia ki he tafa'aki kae 'omai e *solution*.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Fakatonutonu atu Sea. Ko e lea ko ē ki he *social media* 'o fakafepaki mo tuhu ki he Tu'i ko e ngāue 'a e Fakafofonga ko ení. Konga lahi ai Sea ko e ngāue 'a e Fakafofonga ko eni.

Paula Piveni Piukala: Sea kapau te ne ma'u ha fakamo'oni he 'ū me'a ko eni ko u fokotu'u atu 'oatu hoku 'ulú 'o tu'usi he 'oku 'ikai ko e laumālie pea na'e 'ikai ke u fai pehē.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ko u kole atu ...

Paula Piveni Piukala: Ko e mo'oní, ko u fakapapau hoku nimá ki he langí.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ke ta'ofi e fa'ahinga malanga ko eni mo e fa'ahinga lea 'oku ne ngaue'aki. 'Oku 'ikai ko ia pē ia 'oku lava 'o lea pehē hē Falé ni.

Paula Piveni Piukala: ... ngāue eni e ki'i Kapineti ko ē.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Ko hai ia ke lea pehē he Fale ni.

'Eiki Sea: Tongatapu 7. Ko u tui kuo 'osi ho taimi kātaki 'o me'a hifo ki lalo. Tongatapu 4 me'a mai.

Tapou ki he Pule'anga ke fakapotopoto 'enau tali ki he fetohi'aki vā Kapineti mo e Fakataha Tokoni na'a uesia 'a e Fale Alea

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea pehē ki he 'Eiki Palēmia Le'ole'o mo e Hou'eiki e Fale Alea Sea kae fai atu pē ha fakalave nounou. 'Oku ou lave'i pē kuo ongosia e Fale 'eiki ni, ka ko e kaveinga 'oku mātu'aki mahu'inga.

'E Hou'eiki Kapineti mole ke mama'o ke pehē 'oku mau feinga mautolu ia ke 'ai ha fa'ahinga me'a ke ngaue noa'ia ai e fonua. Ko e me'a eni ia 'oku mau tokanga ki ai Sea. Ko e mo'oni ia 'oku 'i ai 'a e fetohi'aki 'i he vā 'o e Kapineti mo e Fakataha Tokoni. Ko e mo'oni ko e fetohi'aki ko eni 'oku hikihiki hono *mood* ki 'olunga. Ko e me'a ko ē 'oku mau tokanga ki ai he ko e fo'i mafai faka-Konisitūtone 'Ene 'Afio, tokoto tonu pē ia 'i he Fale ko eni. 'Oku kau ia kia mautolu. 'E fai homou tautohi, ka ko e fo'i ngaue ko ē 'oku toe faka-Konisitūtone ki he 'Ene 'Afio 'oku tō ia, 'e tō lelei 'ia mautolu. Pea 'oku mau hoha'a atu ki ho'omou founa tali ke fakapotopoto, he 'oku ne hanga 'e ia 'o *escalate* ki he fo'i tu'unga Sea na'e 'ikai totonu ke 'i ai.

Ko e me'a ko eni 'oku 'uhinga ki ai 'a 7 Sea ko hono tukuaki'i 'o pehē na'e ta'efaka-Konisitūtone e tohi mai 'a 'Ene 'Afio. Ko e fo'i me'a ia 'oku mau tokanga ki ai, he na'e 'ikai pehē ia, na'e 'ikai ke ta'efaka-Konisitūtone ia. Ko e me'a ia 'oku mau tokanga ki ai ke holoholoki hifo, holoholoki hifo na'a uesia hotau Falé, he 'e fai ho'omou tau teké ...

<007>

Taimi: 1705-1710

Mateni Tapueluelu : .. ka ngaue ‘Ene ‘Afió ko mautolu ko ení ‘e ‘osi kotoa, te mau uesia, uesia ai e vāhenga. Ko e me’a ia ‘oku mau kole atu aí mou angalelei ‘o fanongoa kimautolu. *De escalate* kae ‘oua ‘e toe hiki hiki tō ki ‘olungá, he na’a mou hiki tō kimoutolu ki ‘olunga ki he fo’i tu’unga ‘oku ‘ikai totonu ia.

Tui na’e faka-Konisitutone mo ‘ikai ta’efakalao fakahaa’i ‘e he Tu’i ‘ene mokoi fekau’aki mo e ongo lakanga Minisita

Na’e ‘ikai ke Ne talamai ‘e ia Ia ke tukuhifo ha ongo Minisitā, ko e fakahā mai pē Hono mokoi, tō loto he Konisitūtone. ‘Oku ‘ikai ke ta’efakalao ia ‘oku fakalao.

Ko e me’a ia ‘oku mau kole atu aí, mou fakamolemole mou fai pē ho’omou ngāué ka mou manatu’i ‘oku mau kau hotau Fale ni. Ka uesia ko ‘etau ‘osi kotoa, mei he tēpile ko ē ki heni mo moutolu. Ko e kole ia ‘oku fai atú ke mou manatua kimautolu, ko e kupu kimautolu ‘a e Fale ‘oku mou taki ai. Moutolu ‘oku taki hotau Pule’angá. Ko e anga ia e ki’i fakakaukau ‘oku ‘oatú Sea. Mālō ‘aupito.

Mo’ale Finau : Sea, ko u kole pē Sea ke ‘omai haku ki’i faingamālie, toe faingamālie ‘Eiki Sea ke u fakahoha'a atu. Sea, ko hono mo’oni ‘i he tui ‘a e motu’a ni 'Eiki Sea, na’e ‘ikai ke ta’efakalao ‘a e tohi na’e ‘omai mei he Fakataha Tokoni. Na’e ‘ikai ke ta’efakalao hono *express* ‘e he Tu’i ‘a ‘Ene ‘*opinion* pē ko ‘ene *view*.

Kole Pule’anga ke tuku ki he Kapineti fai ‘enau ngāue ki he me’a kuo hoko

‘Eiki Palēmia Le’ole’o : Sea, ko u kole atu, tau tuku mu’a, tuku mai ‘a e me’a ko eni ke fai hono, ‘oku mo’oni e fokotu’u ‘a e Fika 4 tuku mai ke fai e ngāue ki ai, he ‘oku lolotonga fai pē e ngāue ki ai Sea.

Mo’ale Finau : Sea ko e ‘uhinga ‘eku fakahoha’á he te u ‘oatu ‘e au e fo’i *solution* pea u fokoutua ki lalo.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o : Ko ‘eku kolé ‘oku ‘ikai ke kau e Falé ia he vā ko ia.

Mo’ale Finau : ‘Oku te’eki ai ke ‘oatu e *solution* ia e malanga ko ení 'Eiki Sea. Ko e ‘oatu pē ‘a e *opinion*. Ko u kole atu Hou'eiki mole-ke-mama’o ke ‘i ai ha laumālie ke pehē ‘oku fai ha taaufehi’a. Ko e ‘uhinga 'Eiki Sea ‘oku ‘ikai ke ta’efakalao aí, na’e fu’u matu’aki tokanga ‘aupito ‘aupito ‘Ene ‘Afió ki he me’a ko ení 'Eiki Sea. ‘Oku hā mahino mai ai ‘a e ‘ikai ke ta’efakalao ‘a e tohi.

‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha *revocation* ia ai ke tuli. Kapau na’e ‘i ai ha *revocation*, hala ia. He ko e ‘elemēniti ko ia hono *appoint* ha Minisitā ‘oku na pipiki lōua ki ai 'Eiki Sea ‘a e Tu’i mo e Palēmia. ‘I he ‘aho ni kuo *express* mai he ‘Ene ‘Afió kuo to’o pē ‘Ene *confidence* mo ‘Ene *consents* ko ‘ene ngatá ia. Ko e me’a ia ‘a e *party* ‘e tahá 'Eiki Sea ke ne hanga ‘o ‘omai ‘a e fa’ahinga ‘ulungaanga, ko e ‘ulungaanga faka-takimu’a pē ko e *leadership*. ‘Oku hā ‘a e *leadership* 'Eiki Sea ‘i he me’a ko ení ‘oku ou talaatu ko e me’a fakamāmani lahi.

Fokotu’u ki he ‘Eiki Palēmia & Minisitā ki Mulí ke na fakafisi

Ko ‘eku kolé ‘eku fokotu’u kae nounou ka tau ‘alu ‘o *normal*. Ko u kole ki he Palēmia mo e

Minisitā mo fakafisi. Fakamolemole atu tuofefine, ko e *resignation* 'Eiki Sea ko e founa ma'a ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea fakatonutonu atu Sea. Sea ko e 'uhinga ia Sea na'e kole atu ai ke ta'ofi 'a e fa'ahinga malanga ko eni. Ko e anga ē 'enau faka'uhinga 'anautolu ...

Mo'ale Finau : Sea 'oku 'ikai ko ha faka'uhinga.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Pea ko e *intention* ko ē 'a e Pule'angá 'oku 'ikai ko e 'uhinga ia ko ē 'oku nau ha'u 'aki.

Mo'ale Finau : 'Eiki Sea ko e founa..

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : 'Oku 'i ai e 'uhinga 'oku fai'aki e founa ngāue ko iá 'i he loto lelei.

Mo'ale Finau : Sea ta'ofi e Minisitā ke fai pē 'ene 'uhingá 'a'ana kae tuku mai 'eku faka'uhingá 'a'aku 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Ko 'etau tulia e melino ko e fatongia ia 'o e Kapinetí mo e fonuá.

Mo'ale Finau : Ko 'eku kolé 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : Kātaki pē Hou'eiki..

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Ko e anga ē 'enau fiema'ú Sea.

'Eiki Sea : 'Oku mahino kia au 'a e me'a 'oku 'uhinga ki ai e 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki 'ene fakatonutonu. Ka 'i he taimi tatau pē 'oku 'i ai e totonu 'a e kau Fakafofongá ke 'omai ha'anau fokotu'u.

Mo'ale Finau : Mālō Sea.

'Eiki Sea : Hou'eiki ko e me'a ko eni 'oku pelepelengesi ko e 'uhingá he 'oku fekau'aki tonu pea mo e Taloni.

Mo'ale Finau : Sea ko 'eku 'ofa eni 'Eiki Sea ...

'Eiki Sea: Ha'apai 12.

Mo'ale Finau: Ko 'eku 'ofa eni hotau vā pea mo 'Ene 'Afio.

'Eiki Sea : Ha'apai 12. Kuo 'osi hā mai ho lotó mo ho'o fokotu'ú na'e 'ikai ke pou pou'i.

Mo'ale Finau: Ko 'eku 'uhingá ...

'Eiki Sea: 'Oku toe 'i ai ha malanga makehe Hou'eiki?

Mo'ale Finau : Ko 'eku 'atu 'e au 'aku 'a e *pathway* ki he *solution* he 'ikai ke toe fai ha fakalelei ki he me'a ko eni 'Eiki Sea. Ko e taimi ko ia kuo to'o ai e falalá, 'oku 'ikai ke 'uhinga ia ke pehē 'oku fai ha taaufehi'a 'a e paati ko ē ki he paati ko ē, 'ikai. Ko e founga ngāue pē ia 'Eiki Sea.

Ko e taimi ko ia 'oku to'o ai 'a e falala 'a e pulé 'oku pehē atu leva e tama ngāué, pule te u 'alu au kae hoko atu ke *flow* 'a e ngāue 'a e fonua. 'Oku fakahaa'i ai e potó, 'oku fakahaa'i ai e 'ofa fonuá, 'oku fakahaa'i ai e taukei 'Eiki Sea, pea ko e hala nounou ia 'Eiki Sea. He kapau he 'ikai, he 'oku 'ikai ke ta'efaka-Konisitūtone e tohi, 'e ha'u 'Ene 'Afio 'i he faka-Konisitūtone 'a ē na'e me'a ki ai 'a e Fika 7. 'Ikai ke tau loto ke tau a'u ki ai Sea. Kapau te tau a'u ki ai ko u tui 'Eiki Sea ko e ta'e'ofa ia 'ia tautolu tau fai ki he 'Ene 'Afio, ke toutou ngāue'i he 'oku 'ikai ke tui au 'oku ne ma'u 'a e *intention* pehē.

Ko e Tu'i ko eni 'Eiki Sea 'oku 'ofa he kakai. Kapau te u fakahā atu e me'a na'a ne fakahā mai kiate au he 'aho na'e huufi ai 'a e ...

<008>

Taimi: 1710-1715

Mo'ale Finau: ... *foreshore* 'a Ha'apai 'Eiki Sea 'oku kaunga tonu ki he me'a ko ē na'e hokó 'Eiki Sea. 'Aho na'a ku hū ai ki loto ma hū atu mo e tokotaha ko ē na'a ne hanga ngaahi fōsoa ki loto na'e Folofola mai e Tu'i ke ma mu'omu'a atu. Kapau 'oku mou me'a 'Eiki Sea ki he fale ko eni 'i Tau'akipulú ko e feisi ko ē ki tahi ko e matapā 'e tolu. Matapā 'e taha ki mata'u, hema mo loto. 'Aho ko ē na'e 'alu ange ai e Hā'ele 'e 'Eiki Sea ki Ha'apai na'e 'alu ange vaka Hā'ele vaka ange 'a 'Ene 'Afio. Mau maau 'emau tangutu kotoa 'i he faha'i ki tahi ko e tali, tali e fonua mo 'enau puaka toho, ko e ika, 'i ai e Kōvana, 'i ai mo e Palesiteni 'o e ngaahi siasi, ngaahi ako mo e ifi ke fakatū'uta 'enau ngāue Sea. Na'a ku tangutu ai mo e *contractor* faka'ofa 'ene fai e feilaulau ki he fu'u ngāue lahi. Ko homa lotó ko hoku loto ke ki'i 'alu pē lulululu mo e Tama. Ko ia pē.

Pea taimi ko ē na'e tau mai ai e Hā'ele ki uafu ko u sio atu 'oku fakaheka 'e he, kole au ki he Kōvana ke ma ki'i fakatū'uta 'ikai ke tali ia 'Eiki Sea. Taimi ko ē na'e Hā'ele mai ai he tafa'aki ke hū mai he matapā ko ē Tau'akipulu na'a ku ki'i luelue atu 'Eiki Sea 'o tu'u pē ai mo 'eku fakakaukau, ai ha faingamālie ke ma ki'i lulululu pea mo e Tu'i ke fakahā kuo lava e ngāue, ko ia pē.

Taimi na'e hifo mai ai e Hā'ele 'Eiki Sea na'a ne hangatonu mai kiate au pea Folofola mai e Tama, Fakafofonga ko u faka'ata mai pē mei tahi hake mai e vaka 'i Lofanga ko u pehē 'e au ko *Waikiki* 'oku tu'u 'i Ha'apai. Sea ko 'eku talanoa 'oku 'ikai ko ha'aku polepole kae tuku mu'a ke tau hanga 'o fusi 'a e faka'uhinga he 'e a'u tonu 'Eiki Sea ki he fetohi'aki ko eni 'oku hoko he 'aho ni.

Ko e taimi ko ē na'a mau hū ai ki loto na'e fakatū'uta e matāpule. Ne u kole ki he matāpule 'Eiki Sea ke fakatū'uta ngāue 'e ua, loto nautolu ke 'ai pē taha. Pea ko e taimi ko ē na'e fakatū'uta ai e matāpule na'e pehe ni 'Eiki Sea. 'E ho'o 'Afio ko e ngāue 'oku ua, ko e fonuá mo e fōsoa. 'Osi e fakatū'uta pea kole e faingamālie 'o e fe'iloaki 'Eiki Sea na'a ku tu'u ko ia 'Eiki Sea na'a ku manavasi'i pē 'e fie lulululu mai ka au 'a 'Ene 'Afio ki he motu'a ni 'Eiki Sea.

Mahalo na'e 'osi ha miniti 'e 10 'oku lea mai 'a e matāpulé, Fakafofonga ha'u mo ho'o *contractor*. Ma hū he matapā to'omata'ú 'Eiki Sea 'ikai ke 'i ai ha fala ia 'e fola. 'Osi pulia 'a 'Ene 'Afio 'a'ana ia fu'u sea pē 'oku hanga mai, sōtia pē 'oku tu'u he tafa'aki. 'Ikai ke u 'ilo pē ko e hā me'a 'e fai 'Eiki Sea ko u pehē ke u tangutu hifo pē. Ma tangutu he kau matapā taimi si'i pē kuo Hā'ele mai e Tama 'o tangutu he sea 'o sio mai 'Eiki Sea.

Sea ko e taimi nau faingata'a'ia ai 'ikai ke u lava au 'o 'ilo pē ko e hā ha'aku lea 'e fai. Ma tau'aki lolongo pea kamo mai e sōtia, pea mahino ko au te u 'uluaki lea. Pea u lea atu 'e Sea, 'E Ho'o 'Afio lava e ngāue fōsoá ena talu 'eku si'i mo hono laiki e matāfanga 'o Ha'apai kuo lava te ma lele kimaua. 'Eiki Sea taimi ko ē nau kamata ke u malanga ai kuo kamo mai e, 'alu e sōtia 'o fusi mai e fu'u fala pāongo, folahi e fala pāongo mei he matapā 'o a'u ki he sea 'o 'Ene 'Afio. Pea Folofola mai e Tama 'unu mai, 'Eiki Sea ko e kongā eni ko u lave ki ai taimi nau 'unu atu ai. Nau ta'utu pē he tafa'aki pea 'oku 'ikai ke 'i ai ha'aku lea 'e fai kae mili pē he Tama hono nima pea lea mai ia, pehē mai ia, Sea Fakafofonga folau folau folau fo'i lea 'e tolu. Pea u sio hake pea pehē mai ia, *no result*. Pea ne toe faka-Tonga'i pē hala ha ola 'Eiki Sea.

'Eiki Sea, 'oku ou tui ko e 'uhingá ia. Ma'u 'eku ki'i lea hake pea u pehē hake, 'a ia ko e hā e me'a 'oku hoko. Sea na'e tafoki e Tu'i ki he tafa'aki 'o milimili pea pehē mai kiate au, ko e fa'o ko e *corruption* ia. Pea u pehē atu, sai pē 'oku 'i ai e 'Otua 'oku mo'ui, 'one toe mili pea pehē mai ia hei'ilo! 'Eiki Sea, ko e 'uhinga 'eku 'ohake e me'a ko eni he ko e *confidence* 'oku 'osi to'o ia 'Eiki Sea.

Ko ia 'oku ou kole heni ki he, 'oatu pē au e ki'i talanoa ko eni ke mahino 'oku 'ikai ko ha, 'oku 'ikai fiema'u ia 'Eiki Sea ke *spell out* mai e *reasons* ko e hā e 'uhinga 'oku to'o ai e *confidence*, 'oku hala 'a e faka'uhinga ia ko ia. Ko 'ene pehē mai pē he Pule Ngāue 'oku to'o 'ene falala ko 'ene 'osí ia. Ko e me'a ia 'a e tama ngāue ke ne hanga 'o toka'i e Pule Ngāue ke ne pehē atu te u *resign* au ke u foki au ia ki 'api kae *flow* lelei e ngāue 'Eiki Sea.

Ko e me'a ko ē na'e hoko 'i Tau'akipulu mo e ngaahi taimi lahi 'Eiki Sea 'oku 'uhinga 'oku totolo mai, ko e *confidence* 'oku totolo hono 'uhinga 'i he taimi lahi. Ko ia Sea 'oku ou 'oatu 'a e ki'i 'a e ki'i kole ko eni, ko e ...

<009>

Taimi: 17151720

Mo'ale Finau: ... me'a ko eni 'Eiki Sea nau 'osi ongo'i pe 'e au 'e hoko.

Pea ko ia ko u kole ki he 'Eiki Minisitā, mo fakafisi! 'Oku 'ikai ko ha me'a 'oku kovi. 'Eiki Sea taimi ko ē Palēmia 'a 'Akilisi na'e 'i ai e ngaahi me'a na'e hoko, na'á ku lea kia nautolu.

Fehu'ia founga ngāue 'oku ngaue'aki he Fale Alea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Eiki Sea ke u ki'i fakatonutonu atu. Tapu pe mo e Feitu'u na pea mo e Fale 'Eiki ni. 'Eiki Sea ko 'eku fakatonutonú pe 'o fakatatau pea mo e anga 'o e founga ngāue 'a e Feitu'u na 'a e Fale 'Eiki ni. Pe ko e founga eni 'oku fai'aki 'etau malangá mo ha fokotu'u ki ha mafai 'oku 'ikai ke 'i ai ha'ane kaunga 'a'ana ki ai 'e Sea.

Ko hono uá, 'oku 'ikai ko ha me'a fo'ou e kole fakafisi ia ko ē na'á ne fai eni he te u *vote of no confidence*. Kole ki he Palēmiá ke fakafisi pea 'e faifai pea te tau 'osi he'ene kole ki ai ke

tau fakafisi ‘e ‘Eiki Sea. Ko u kole atu pe ko e hā e tu’unga fakalao ‘i he’etau ngāue he Falé ni. Pe ‘oku ‘atā pe ia ke tau fai ha ngaahi fokotu’u ‘oku ‘ikai ke nofo he laine ‘etau mafai.

‘Oku fanongo mea’i, ‘oku me’a mai e Hou’eiki pea mo e kakai e fonuá. Ko ‘eku ongo’i ‘e he motu’á ni ‘i hoku lotó mo e anga ‘eku faka’uhinga fakafo’ituituí kuo tau tō tautolu ki tu’a pea meí he Fale Aleá ‘Eiki Sea. Ke ‘ohake fa’ahinga fakakaukau ‘oku ‘ikai ke lele fakataha pea mo e laine ‘o e mafai mo e fa’unga ‘oku ‘i ai e fonuá ni.

Ko e kolé pe ia ‘Eiki Sea mo e fakatonutonú ke fakafoki mai mu’a ki he tu’unga ngeia ‘oku ‘i ai e Fale ko ení ‘i he falala mai ki ai ‘a e kakai mo e fonuá, mālō.

Mo’ale Finau: Sea kapau he’ikai ke fakafisi ...

Mateni Tapueluelu: Sea.

Mo’ale Finau: Kapau he ‘ikai ke fakafisi ‘a e ongo me’a ko ení ‘Eiki Sea ‘e hoko atu pea ko u manavasi’i ‘Eiki Sea na’a a’u ki ha tu’unga ...

Mateni Tapueluelu: Sea ki’i fehu’i pe mu’a Sea.

Mo’ale Finau: He ‘e fakamole ki he fonuá pea ko u ‘ofa lahi atu ‘Eiki Minisitā. ‘Oua mu’a na’a taku ‘o pehē ‘oku ‘i ai ha’aku taaufehi’a, no. Ko ‘eku tuí eni mo ‘eku ‘ofa he fonuá ka kuo Folofola mai ‘Ene ‘Afió kuo to’o ‘ene *confidence*, tau salute pea fakahoko atu ki he’ene ‘Afió, fili mai ha taha, ko ia pe Sea, ‘ofa atu mālō.

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole ka u ki’i faka’osi atu pe mu’a, fakamolemole Sea.

‘Eiki Sea: Kātaki pe Tongatapu 4, ‘Eiki Nōpele Tongatapú.

Tapou ki he Pule’anga fai ‘a e me’a ‘oku totonu mo taaú pea fakahoko he uike kaha’u

Lord Tu’ivakanō: Tapu pea mo e Feitu’u na Sea kae ‘uma’ā e Fale ‘Eiki. Sea ‘oku ou tui pe ‘oku tau a’u mai ki he tu’unga ‘oku mahino ‘i he ngaahi feme’a’akí. ‘Oku ou fakalongolongo pe au, ‘oku ‘i ai e ngaahi me’a ia ‘oku fai pe e ngāue ki ai. He ko e tu’utu’uni ko ē kiate áu mei he’ene ‘Afió ke u nofo ‘o tauhi atu e tēpile ko ení.

Ko e ngaahi me’a ko eni ‘oku hoko ‘i he fonuá ni ka tau toe nofo tautolu ke tau faka’uhinga kuo ‘osi mahino kiate kitautolu he ko e kakai lalahi kitautolu, kakai ako kitautolu, kuo ‘osi mahino. Pea ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga ia ke toe tala atu kia kimoutolu e me’a na’e faí, kuo hoko. He ‘ikai ke toe, ko e ipu ko ē kuo mahuá he ‘ikai ke toe lava ia ke tānaki. Kae hangē pe Sea na’e fai pe e kole ki he Feitu’u na tuku mai pe ki he uike kaha’ú.

He ko ‘emau nofo atu ko ē hení ‘a kimautolu pea mo e toko tolu ko ē hē ko e ‘aofivala kimautolu ‘Ene ‘Afió. ‘Oku mau ongo’i ‘a e me’a ‘oku hoko ‘i he ‘aho ní. Ka ‘oku ‘ikai ke u fie lea atu he na’e ‘i ai e fa’ahinga ‘ia moutolu na’a mau ngāue. Pea ko e tahá ko e kau Fale Alea kitautolu pe ko e hā e ngāue ‘oku fai hē ‘oku uesia ai eni. Ko e Fale Aleá eni. Pea ko e me’a ‘oku hokó tau kaungā fai kotoa pē. Tau angahala kotoa. He mahalo ko e folofola ia ko ē ‘ia Semisí 5:17 “Ka ‘okú ke ‘ilo hifo ha me’a lelei peá ke fai ia, ka ‘oku ‘ikai te ke fai ia ‘okú ke angahala”.

Kai kehe tuku mu'a 'e Sea ke tau 'osi hē, he ko e me'a ko ení he 'ikai ke 'osi ia. Ka ko u kole pe ki he uike kaha'ú Sea koe'uhí ke tau toki fakamā'opo'opo ki ai. Kae tuku ke fai e fatongia 'o e Pule'angá ko ena pe 'e lava ke fai ha'anau fetu'utaki ki he 'Ene 'Afió pe 'ikai. Ka 'oku, ko 'ene tu'u ko ení 'oku ou pou pou lahi ki he 'Ene 'Afió pea ko u 'ilo 'e au hoku fatongia ke fai pea 'e fakahoko pē ia. Ka ko e tuku atu e faingamālie kia kimoutolu ...

<010>

Taimi: 1720-1725

Lord Tu'ivakanō: ... ke fai e me'a 'oku totonu ke fai. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Hou'eiki ko u tui kuo maa'ulōloa 'a e feme'a'akí pea kuo tau 'ova tautolu he taimi na'e tuku maí. 'A ia ko e hili pē 'etau mālōlō pea tau hoko atu ha houa 'e taha ka ko eni 'oku 'ova ia he houa 'e tahá.

Hou'eiki ko u fiema'u pē ke fakama'ala'ala e me'a ko ení ke mahino ki he Hou'eiki Minisitā e Kapinetí. 'Oku 'ikai ke u 'i ai ha mafai 'a e Sea ke ne ta'ofi 'a e feme'a'akí fakatatau ki he'etau Tohi Tu'utu'uni ko e me'a ia 'oku ne hanga 'o tataki e feme'a'akí. Pea kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku tō kehekehe ai 'a e kau Fakafofongá, te u toki hū atu pē 'o ta'ofi 'o kapau 'oku ne maumau'i 'etau Tohi Tu'utu'uni.

Ka ko e ngaahi fokotu'u ko eni 'oku 'ohaké neongo 'oku ngali fakatupu'ita ki he Hou'eiki Fakafofonga 'oku nau 'i he Pule'angá ka 'oku 'atā pe ia 'i he'etau Tohi Tu'utu'uni ke 'omai ha ngaahi fokotu'u 'o hangē ko e fokotu'u ko eni 'a Ha'apai 12 'oku ou sio hifo pē 'oku toutou fakatonutonu mai e 'Eiki Minisitā.

Hou'eiki ko 'etau fatongia 'oku fakatatau ki he'etau fuakava na'e fakahoko he kamata ko eni e ta'ú. Ke tau manatu'i ko 'Ene 'Afió ko e taki ia 'a e fonuá pea 'oku 'i ai 'a e vā 'a e Fale Aleá, Hou'eiki Minisitā Kapinetí pea mo e Kau Tu'i Fakamaau Lahí pea mo 'Ene 'Afió ke tau tauhi. Pea 'oku kau ia he fatongia mahu'inga 'a e Fale Aleá ke tau alea'i e me'a 'oku melino ai e fonuá. Pea 'oku hoko e me'a na'e hoko he uike kuo'osí ke lahi ai 'a e fakamoveuveu pea mo tālanga ai e tokolahi e fonuá.

Pea ko u tui 'oku totonu pē ke tau ki'i feme'a'aki fakalelei pē ki ai kae 'oua te tau fu'u loto 'itá. Fakamokomoko pē 'o hangē pē ko e tali ko eni e 'Eiki Tokoni Palēmiá 'oku fai 'enau ngāue ki ai. Pe 'oku fakafiemālie kia koe pe 'ikai ka ko e tali ia 'oku 'omai mei he Hou'eiki Pule'angá 'oku fai e ngāue ki ai. Ko e toengá ko u tui 'oku sai ange ke tau toki fehu'i ki he 'Eiki Palēmiá ha'ane me'a mai 'i he uike kaha'ú he Mōnité.

'I he'ene pehē 'oku ou tui kuo 'osi melie e feme'a'akí ki he efiāfi ní, tau mālōlō tau foki mai he uike 'apongipongi. Ni'ihi ko eni he Komiti 'Atakaí mo e Feliuliuaki e 'Eá hangē ko e fakaafe ko eni 'a Tongatapu 8 'oku fai e 'a'ahi ki Tapuhia 'apongipongi. Kimoutolu 'oku mou lava 'o me'a mai ki he 'a'ahi ko ē e komití, 'atā pē ke mou kau mai ki he fakataha mahu'inga ko ia 'a e Komiti 'Atakaí.

'I he'ene pehē Hou'eiki 'oku ou kole atu ke mou ma'u ha *weekend* fonu kelesi'ia, monū'ia mou ō 'o fakafo'ou homou laumālie, mo e loto mo e me'a kotoa. Tau foki mai he Mōnité 'o toe kamata fo'ou he uike kaha'ú. Tolo e Falé ki he 10 he Mōnité, mou me'a hake ke tau kelesi.

Kelesi

(Na'e kelesi tuku ai pē he Sea 'o e Fale Aleá.)

<002>